

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА і ОБОРОНА

№ 4-5 (122-123)

2011

Засновник і видавець:

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ЕКОНОМІЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА РАЗУМКОВА

Генеральний директор Анатолій Рачок
Шеф-редактор Людмила Шангіна
Редактор Алла Чернова
Макет Олександр Шаптала
Техніко-комп'ютерна
підтримка Володимир Кекух

Журнал зареєстровано в Державному
комітеті інформаційної політики України,
свідчення KB № 4122

Журнал видається з 2000р.
українською та англійською мовами

Загальний тираж 3800 примірників

Адреса редакції:
01015, м. Київ, вул. Лаврська, 16
2-й поверх
тел.: (380 44) 201-11-98
факс: (380 44) 201-11-99
e-mail: info@razumkov.org.ua
веб-сторінка: http://www.razumkov.org.ua

При використанні матеріалів
посилання на журнал
“Національна безпека і оборона”
обов'язкове

Фотографії:
www.yalta-big.ru – стор.18,
allcrimea.net – стор.58,
image.tsn.ua – стор.134,
e-crimea.info – стор.136

© Центр Разумкова, 2011

Видання журналу здійснене
за сприяння програми “МАТРА”
Посольства Королівства Нідерландів в Україні

З М І С Т

ПРОБЛЕМИ КРИМУ В КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ*

КРИМ, УКРАЇНА, ЧОРНОМОРСЬКИЙ РЕГІОН: БЕЗПЕКА І РОЗВИТОК
(Аналітична доповідь Центру Разумкова) 2

**ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ ЧОРНОМОРСЬКОГО РЕГІОНУ І КРИМУ
В ОЦІНКАХ ЕКСПЕРТІВ** 21

**СТАВЛЕННЯ ЖИТЕЛІВ КРИМУ ДО ІМОВІРНИХ ЗАГРОЗ ТА ДО ПИТАНЬ,
ЯКІ МАЮТЬ ЗНАЧНИЙ КОНФЛІКТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ** 27

МІСЦЕ І РОЛЬ УКРАЇНИ В ЧОРНОМОРСЬКОМУ РЕГІОНІ: ПОЗИЦІЇ ФАХІВЦІВ
(Заочний Круглий стіл) 40

*Джеймс ГРІН, Юліан КІФУ, Тенгіз ПХАЛАДЗЕ, Валері РАЧЕВ,
Дімітріос ТРІАНДАФІЛЛУ, Якоб ХЕДЕНСКОГ, Алла ЯЗЬКОВА*

**ПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР КРИМУ:
МІЖ “РУССКИМ МИРОМ” ТА ІСЛАМСЬКИМ СВІТОМ**
Олександр БОГОМОЛОВ, Сергій ДАНИЛОВ, Ігор СЕМІВОЛОС 53

**ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА В ЧОРНОМОРСЬКОМУ РЕГІОНІ:
СТАН, ПРОБЛЕМИ, ТЕНДЕНЦІЇ**
Михайло ГОНЧАР, Сергій ЖУК, Андрій ЧУБИК 59

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ ЖИТЕЛІВ КРИМУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ ПОКРАЩАННЯ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ АР КРИМ НА 2011-2020рр.**

**ЯКІСТЬ ЖИТТЯ КРИМЧАН — ПРІОРИТЕТ РОЗВИТКУ КРИМУ:
ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ**
(Аналітична стаття Центру Разумкова) 71

**ЯКІСТЬ ЖИТТЯ, ГОЛОВНІ ПРОБЛЕМИ КРИМЧАН,
ШЛЯХИ РОЗВИТКУ КРИМУ ОЧИМА ГРОМАДЯН** 75

ПРОБЛЕМИ КРИМУ ТА СТРАТЕГІЯ ЇХ ПОДОЛАННЯ: ЕКСПЕРТНІ ОЦІНКИ 101

КРИМ: БЕЗПЕКА ТА РОЗВИТОК
(Виступи учасників Фахової дискусії) 109

*Андрій СЕНЧЕНКО, Катерина ЮРЧЕНКО, Анатолій МАТВІЄНКО,
Володимир СІДЕНКО, Ярослав ЖАЛІЛО, Захарій ВАРНАЛІЙ,
Рустам ТЕМИРГАЛІЄВ, Олександр БАТАЛІН, Олексій СТАРОДУБОВ,
Олександр ЛІЄВ, Юрій ГАНУЩАК, Наталія ПАНКРАТОВА*

РАЗМЫШЛЕНИЯ О СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ КРЫМА
Владимир СИДЕНКО 121

КРЫМСКИЙ ВЗГЛЯД НА КРЫМСКУЮ СТРАТЕГИЮ
Андрей КЛИМЕНКО 126

КРИМСЬКА ПОЛІТИКА: ПОВОРОТ-2011...
Тетяна ГУЧАКОВА 131

* Проект “Проблеми Криму в контексті національної і регіональної безпеки” виконується за підтримки програми “МАТРА” Посольства Королівства Нідерландів в Україні.

** Проект Центру Разумкова “Якість життя кримчан – пріоритет розвитку Криму” (Концепція розвитку потенціалу АР Крим для підвищення якості життя його населення) здійснюється в рамках проекту “Об’єднуємося заради реформ (UNITER)”, що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та здійснюється РАСТ в Україні за підтримки Швейцарського бюро співробітництва в Україні та Представництва Фонду Фрідріха Науманна в Україні.

КРИМ, УКРАЇНА, ЧОРНОМОРСЬКИЙ РЕГІОН: БЕЗПЕКА І РОЗВИТОК

Крим є особливим регіоном України, як у географічному, так і в історичному, етнічному, конфесійному аспектах. У Криму перетинаються історії двох світових імперій – Османської і Російської, співіснують дві світові релігії – християнство та іслам, проживають різні етноси, пов'язані спільним історичним досвідом – як позитивним, так і травматичним. Крим зберігає пам'ять і про свій статус прикордонного форпосту в ядерному протистоянні двох світових полюсів сили – Заходу і СРСР, НАТО і Варшавського договору, які безпосередньо сусідили в Чорному морі.

Розпад СРСР, “соціалістичного табору” і двополярного світу загалом спричинили не лише масові міграції та репатріацію етносів, але й пошуки країнами Чорноморського регіону нової ідентичності, у процесі яких наростали націоналістичні тенденції, актуалізовувалися історичні травми, спалахували тліючі міжетнічні та/або міжконфесійні конфлікти, формувалися конкуруючі національні інтереси. Усі ці явища, процеси і тенденції тією чи іншою мірою торкнулися Криму і представлені в його суспільному просторі сьогодні. З іншого боку, Крим став точкою перетину інтересів і впливів головних суб'єктів Чорноморського регіону, які вважають себе спадкоємцями колишніх імперій, державних утворень і центрів сили.

Таким чином, питання розвитку та безпеки Криму необхідно розглядати в контексті не лише загальноукраїнських, але й регіональних подій, тенденцій і проблем.

1. ЧОРНОМОРСЬКИЙ РЕГІОН: ЗАГАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

1.1. Як правило, до Чорноморського регіону відносять 10 країн: шість прибережних, або країн Причорномор'я (Болгарія, Грузія, Росія, Румунія, Туреччина, Україна), а також Азербайджан, Вірменію, Грецію і Молдову¹. Серед них фактично лише одна – Греція – належить до т.зв. “старих” європейських країн, що мають усталені ідентичності, системи врядування, визначені внутрішньо- і зовнішньополітичні курси. Туреччина після усунення протистояння за часів холодної війни двох центрів сили в Чорному морі та розпаду СРСР вдалася до принципового перегляду внутрішньої і зовнішньої політики в нових світових координатах. Інші вісім країн – фактично нові держави (незалежно від їх історично тривалого буття – самостійного чи у складі інших державних утворень), що виникли на руїнах СРСР і “соціалістичної системи”. Набувши незалежність, вони певний час перебували (чи перебувають) у транзитному стані перебудови економічних і політичних систем, пошуків власної ідентичності і свого місця в регіоні і світі.

На цей час Болгарія і Румунія приєдналися до ЄС і НАТО; в Азербайджані та Росії утвердились

авторитарні політичні режими; Грузія визначилась із зовнішньополітичним курсом (на Захід) і демонструє відчутні успіхи у впровадженні засад належного врядування та ринкової економіки; Вірменія, Молдова та Україна залишаються країнами з високим рівнем політичної нестабільності та невизначеності стратегічних курсів розвитку.

1.2. Країни регіону не є однорідними не лише в політичному, але й в будь-якому іншому вимірі – економічному, гуманітарному, безпековому, релігійно-конфесійному (врізка “Характеристики регіонального середовища...”², с.4-7). Усі вони належать до різних макрорегіональних утворень (ЄС, СНД, НАТО, ОДКБ та ін.) або мають з ними формалізовані зв'язки різного рівня. Що стосується власне регіональних утворень, то лише одна регіональна організація – ОЧЕС – об'єднує всі 10 країн, але вона досі не перетворилася на дієвий інструмент формування регіонального економічного союзу³. Субрегіональна організація – ОДЕР-ГУАМ, що об'єднує чотири країни регіону (Грузію, Україну, Азербайджан, Молдову), на цей час не виправдала надій, які покладалися на неї як у частині поширення засад демократії і стійкого економічного розвитку, так і забезпечення європейської енергетичної безпеки.

¹ Цей перелік збігається з переліком країн-членів Єврорегіону “Чорне море” (створений у 2008р.).

² Джерела: Глобальний індекс конкурентоспроможності – http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2010-11.pdf; Індекс людського розвитку – http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2010_RU_Complete_reprint.pdf; Індекс сприйняття корупції – <http://www.transparency.org/policyresearch/surveysindices/cpi/2010/results>; Індекс безпеки людини – <http://www.humansecurityindex.org/wordpress/wp-content/uploads/2011/03/hsiv2-compositeforwebsite7march2011.xls>; Глобальний індекс миролюбності – <http://www.visionofhumanity.org>.

³ Крім згаданих країн до ОЧЕС належать також дві балканські країни – Албанія і Сербія, – які досить опосередковано причетні до співробітництва в Чорноморському регіоні та його проблем.

1.3. Усі країни регіону мають травматичний досвід спільної історії, який зумовлює, зокрема:

- взаємні або односторонні територіальні претензії, озвучені на офіційному чи неофіційному рівнях (Румунія/Україна; Росія/Україна; Азербайджан/Вірменія; Росія/Грузія; Румунія/Молдова);
- наявність одного активного (Курдистан – на території Іраку та Туреччини⁴) і чотирьох “заморожених” конфліктів (Придністров’я, Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах), а також – неврегульованість проблеми Північного Кіпру;
- зростання напруженості у “трикутнику культур”: християнство – іслам – західна секуляризована культура (християнство/іслам; християнство, іслам/західна культура). Слід особливо зауважити, що вододіл між цими культурами пролягає не лише в конфесійно-релігійній чи секуляризованій площинах, але й у характерних для них **людино-центричній чи державо- (общинно-) центричній ідеологіях, які визначають відповідну політику, в т.ч. у сфері безпеки**⁵.

1.4. Інтереси країн регіону формуються в більш широкому, ніж безпосередньо регіональний, геополітичному просторі та великою мірою визначаються їх належністю до макрорегіональних утворень, насамперед ЄС і НАТО, які є самостійними гравцями в регіоні. Окреме місце посідають такі макрорегіональні утворення, як СНД та ОДКБ. Домінуючу роль у них відіграє Росія, яка використовує ці організації з метою утримання країн-учасниць у сфері свого впливу. Тому в цьому випадку доречно говорити про її вплив на визначення інтересів таких регіональних країн, як Азербайджан, Вірменія, Молдова, Україна. З іншого боку, на позиції країн регіону відчутний вплив справляють ЄС, США і НАТО – як присутні тут глобальні гравці із власними інтересами в регіоні.

Аналіз стратегічних документів держав регіону, ЄС, США, НАТО дозволяє стисло сформулювати інтереси цих суб’єктів у регіоні (врізка “*Головні інтереси провідних гравців Чорноморського регіону*”).

Таким чином, розбіжності геополітичних векторів країн регіону (в координатах Схід – Захід), їх перебування в різних макрорегіональних і субрегіональних утвореннях, відмінності в національних інтересах, у рівнях економічного та соціально-політичного розвитку – все це в поєднанні справляє визначальний вплив на взаємовідносини регіональних країн і зумовлює, *по-перше*, їх відносно низьку зацікавленість одна в одній та у зміцненні регіону як геополітичної цілісності. *По-друге* – суперництво та конкуренцію за лідерство в регіоні, за ресурси та інвестиції.

Єдине, в чому збігаються інтереси головних регіональних суб’єктів і що могло б об’єднати

ГОЛОВНІ ІНТЕРЕСИ ПРОВІДНИХ ГРАВЦІВ ЧОРНОМОРСЬКОГО РЕГІОНУ

Росія

- відновлення буферної зони безпеки вздовж південних кордонів РФ;
- утримання пострадянських країн у сфері виняткового російського впливу, використання їх ресурсної бази для модернізації власної економіки, запобігання їх інтеграції до НАТО та ЄС;
- набуття лідируючих позицій у регіоні та використання його як плацдарму розширення впливу на країни сусідніх регіонів і зміцнення світового лідерства загалом;
- блокування зростання західного впливу (ЄС, США, НАТО) на регіон, протидія розширенню ЄС і НАТО на Схід;
- збереження монополії на поставки енергоресурсів на європейські ринки та використання її як інструменту реалізації своєї зовнішньої політики.

ЄС, США, НАТО

- зниження рівня небезпеки та забезпечення стабільності вздовж південно-східних кордонів (ЄС, НАТО);
- посилення контролю над чорноморським енергетичним транспортним коридором з метою диверсифікації поставок енергоносіїв з Каспію і Центральної Азії на європейські і світові ринки (США, ЄС, НАТО);
- захист і просування інтересів національних і транснаціональних компаній на регіональних ринках (США, ЄС);
- створення надійного коридору для транспортування через регіон військ і вантажів в інтересах забезпечення заходів воєнно-політичного та військового характеру в Азії та регіоні Великого Близького Сходу (США, НАТО);
- використання регіону як плацдарму для поширення впливу на сусідні регіони Близького Сходу та Центральної Азії і зміцнення позицій світового лідерства загалом (США, НАТО).

Туреччина

- створення і зміцнення безпечного оточення;
- зміцнення своїх позицій в регіоні як фактору збереження балансу сил і рівноваги, а також – **розширення свого впливу на країни мусульманського світу** (включно з країнами колишньої Османської імперії);
- **забезпечення лідерства у формуванні стратегії регіонального розвитку та безпеки**, сприяння співробітництву, зближенню та розвитку позитивних відносин з іншими країнами.

зусилля регіональних країн, – зміцнення безпеки регіону. Однак, і тут спостерігається зумовлена розбіжностями геополітичних векторів боротьба за лідерство, за статус “держателя” (гаранта) регіональної безпеки. Більше того – існують ознаки відновлення протистояння Схід (Росія) – Захід (ЄС, США, НАТО).

2. ГЕОПОЛІТИЧНІ ПОЗИЦІЇ: БОРІТЬБА ЗА ЛІДЕРСТВО⁶

2.1. Чорноморський регіон є важливою геополітичною зоною, яка може бути використана його суб’єктами як плацдарм або для розширення власного впливу, або стримування впливу інших на ситуацію в навколишніх регіонах (Каспійсько-Кавказький, Центральна Азія, Близький Схід, Балкани). Головними суб’єктами, що претендують на домінування в Чорноморському регіоні, як зазначалося вище, є **Росія, США, ЄС і НАТО**. Останнім часом до них приєдналася **Туреччина**, яка на фоні стрімкого економічного зростання і зміцнення військового потенціалу проводить активну політику з набуття статусу регіонального лідера⁷.

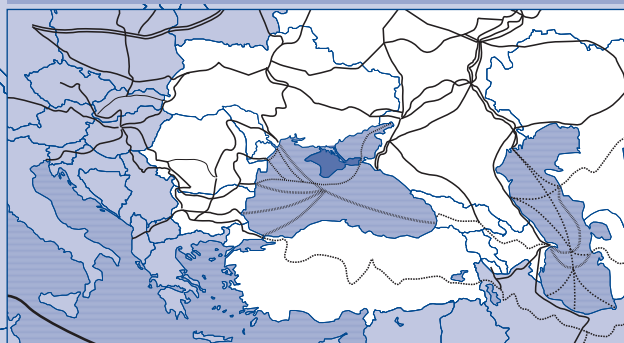
⁴ Сторонами конфлікту в Курдистані (точиться з 1974р.) є Уряд Туреччини та Курдська робітнича партія (КРП) – терористична організація, яка базується в Північному Іраку і вплив та діяльності якої поширюються на населені курдами території Туреччини та частково Ірану.

⁵ Так, західна культура розглядається як людино-центрична, тоді як в ісламі центральне місце посідає община (умма), у християнстві в його православній версії – держава.

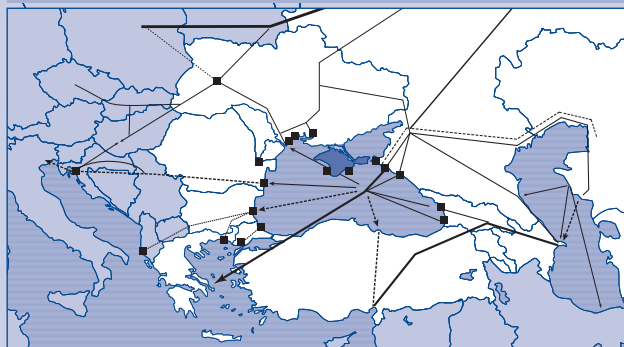
⁶ Див. також матеріали заочного Круглого столу “Місце і роль України в Чорноморському регіоні: позиції фахівців”, вміщені в цьому журналі.

⁷ Крім того посилюються присутність у регіоні **Китаю** (який обмежується переважно економічними інтересами), а також вплив **Ірану** (переважно в Каспійсько-Кавказькому регіоні).

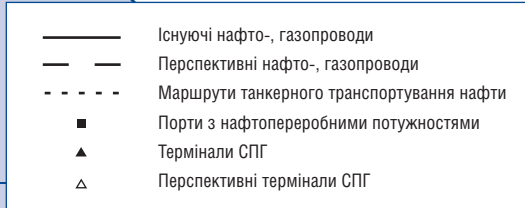
ТРАСПОРТНІ КОРИДОРИ

МАРШРУТИ ТРАНСПОРТУВАННЯ НАФТИ

МАРШРУТИ ТРАНСПОРТУВАННЯ ГАЗУ

Київ

192 000
 776
 2 332
 944
 212
 292
 23
 1

РУМУНІЯ

73 200
 316
 1 122
 838
 125
 119
 46

ОГ ЗС РФ

Кишинів

МОЛДОВА

Миколаїв

Октябрський

Херсон

Дніпро-Бугський

Південний

Одеса

Іллічівськ

Ізмаїл

Усть-Дунайськ

Рені

Констанца

Варна

Бургас

Зонгулдаг

Ізміт

Ердемір К. Ереглі

Стамбул

Александрополь

Бургас

Софія

Скоп'є

МАКЕДОНИЈА

Александрополь

ГРЕЦІЯ

510 600

4 205

4 293

7 450

928

341

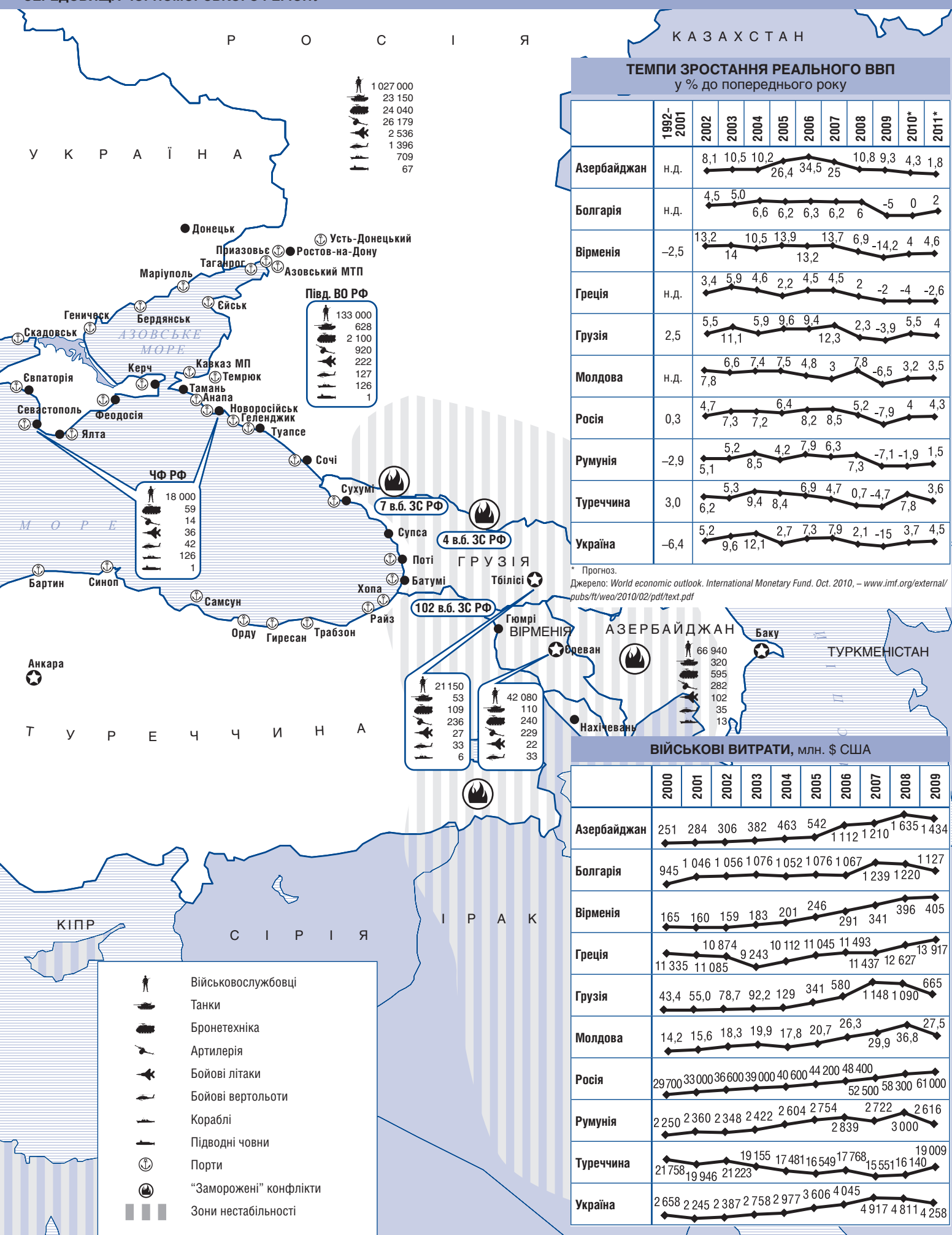
197

14

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ РЕГІОНУ

	Площа, (тис. км ²)	Населення, 2009р., (млн. осіб)	Домінуючі релігії	ВВП 2009, \$ млрд.	ВВП на д.н. за ПКС, \$	Населення, що проживає на деградованих землях, %, 2010р.	Населення, що постраждало від стихійних лих (середньорічний показник на 1 млн. осіб)	Біженці за країною походження, тис. осіб	Внутрішньо- переміщені особи, тис. осіб
Азербайджан	86 600	8 239	мусульмани – 93,4% християни – 4,8%	43,1	9 638	4	474	16,3	573-603 ¹
Болгарія	110 549	7 205	християни – 83,4% мусульмани – 12,2%	47,1	13 333	8	203	3,0	–
Вірменія	29 800	2 967	християни – 98,7% мусульмани – 1,3%	8,7	5 279	10	10 704	16,3	8,4
Греція	130 800	10 738	християни – 98,0% мусульмани – 1,3%	330,8	29 663	1	195	0,1	–
Грузія	69 700	4 616	християни – 87,8% мусульмани – 9,9%	10,7	4 774	2	18 916	12,6	247-249 ²
Молдова	33 371	4 321	християни – 98,0%	5,4	2 854	22	86 995	4,8	170,7
Росія	17 075 400	140 041	християни – до 75% мусульмани – 10-15%	1 229,2	18 963	3	1 531	214,4	18-82 ³
Румунія	230 339	22 215	християни – 99,0%	161,5	14 199	13	1 072	103,1	–
Туреччина	770 761	76 806	мусульмани – 99,8%	615,3	13 885	5	957	28,4	954-1200
Україна	603 700	45 700	християни – 96,1% (в АР Крим мусульмани – 12,0%)	116,2	6 318	6	1 561	–	–
Всього	19 149 040	322 948	–	2 568,0	–	–	–	–	–
Частка світового	12,8%	4,7%	–	–	5,88%	–	–	–	–

¹ Відбиває лише дані про осіб, переміщених із Нагірного Карабаху та семи окупованих районів. Деякі з них прибули у 2008р., але не були зареєстровані. За національним законодавством, статус внутрішньо-переміщених осіб зберігається при поверненні та переселенні.
² У т.ч. переселенці з Чечні та Північної Осетії, які отримали статус вимушеного переселенця та залишили Північний Кавказ, а також внутрішньо-переміщені особи, зареєстровані органами влади.

ТЕМПІ ЗРОСТАННЯ РЕАЛЬНОГО ВВП
у % до попереднього року

	1992-2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010*	2011*
Азербайджан	н.д.	8,1	10,5	10,2	26,4	34,5	25	10,8	9,3	4,3	1,8
Болгарія	н.д.	4,5	5,0	6,6	6,2	6,3	6,2	6	-5	0	2
Вірменія	-2,5	13,2	10,5	13,9	13,2	13,7	6,9	-14,2	4	4,6	
Греція	н.д.	3,4	5,9	4,6	2,2	4,5	4,5	2	-2	-4	-2,6
Грузія	2,5	5,5	11,1	5,9	9,6	9,4	12,3	2,3	-3,9	5,5	4
Молдова	н.д.	6,6	7,4	7,5	4,8	3	7,8	-6,5	3,2	3,5	
Росія	0,3	4,7	7,3	7,2	6,4	8,2	8,5	5,2	-7,9	4	4,3
Румунія	-2,9	5,1	5,2	8,5	4,2	7,9	6,3	7,3	-7,1	-1,9	1,5
Туреччина	3,0	6,2	5,3	9,4	8,4	6,9	4,7	0,7	-4,7	7,8	3,6
Україна	-6,4	5,2	9,6	12,1	2,7	7,3	7,9	2,1	-15	3,7	4,5

* Прогноз.
Джерело: World economic outlook. International Monetary Fund. Oct. 2010. – www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/02/pdf/text.pdf

ВІЙСЬКОВІ ВИТРАТИ, млн. \$ США

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Азербайджан	251	284	306	382	463	542	1 112	1 210	1 635	1 434
Болгарія	945	1 046	1 056	1 076	1 052	1 076	1 067	1 239	1 220	1 127
Вірменія	165	160	159	183	201	246	291	341	396	405
Греція	11 335	11 085	10 874	9 243	10 112	11 045	11 493	11 437	12 627	13 917
Грузія	43,4	55,0	78,7	92,2	129	341	580	1 148	1 090	665
Молдова	14,2	15,6	18,3	19,9	17,8	20,7	26,3	29,9	36,8	27,5
Росія	29 700	33 000	36 600	39 000	40 600	44 200	48 400	52 500	58 300	61 000
Румунія	2 250	2 360	2 348	2 422	2 604	2 754	2 722	2 839	3 000	2 616
Туреччина	21 758	19 946	21 223	19 155	17 481	16 549	17 768	15 551	16 140	19 009
Україна	2 658	2 245	2 387	2 758	2 977	3 606	4 045	4 917	4 811	4 258

ЕКОНОМІЧНИЙ, ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК І БЕЗПЕКА

Ключові показники Глобального індексу конкурентоспроможності країн Чорноморського регіону

Ключові показники	Місця країн									
	Азербайджан	Болгарія	Вірменія	Греція	Грузія	Молдова	Росія	Румунія	Туреччина	Україна
Інститути	71	114	97	84	69	102	118	81	88	134
Інфраструктура	76	80	90	42	73	97	47	92	56	68
Макроекономічна стабільність	13	42	99	123	130	90	79	78	83	132
Охорона здоров'я і початкова освіта	83	58	93	40	73	84	53	63	72	67
Вища освіта і перепідготовка кадрів	77	67	91	42	84	78	50	54	71	46
Ефективність товарного ринку	93	82	113	94	74	104	123	76	59	129
Ефективність ринку праці	25	58	47	125	17	68	57	76	127	54
Розвиток фінансових ринків	71	91	110	93	95	103	125	81	61	119
Технологічна готовність	70	48	108	46	100	89	69	58	56	83
Розмір ринку	76	63	109	39	101	121	8	43	16	38
Ефективність бізнес-середовища	72	95	109	74	111	113	101	93	52	100
Інноваційний розвиток	61	92	116	79	125	129	57	87	67	63

Обсяги товарообміну між країнами Чорноморського регіону у 2008р., \$ млн.
ЕКСПОРТ*

	Азербайджан	Болгарія	Вірменія	Грузія	Греція	Молдова	Румунія	Росія	Туреччина	Україна	Загальний експорт країни
Азербайджан		194,4	0,0	490,7	290,9	0,3	161,1	582,9	626,2	172,1	47 756
Болгарія	17,1		118,6	184,0	2 107,0	45,0	1 540,8	576,4	1 870,0	246,6	21 240
Вірменія	0,0	59,6		81,8	0,4	1,6	0,2	208,2	1,9	21,9	1 057
Грузія	203,9	108,2	123,4		6,0	0,6	13,6	29,8	262,9	134,2	1 495
Греція	6,6	1 854,6	38,9	57,5		31,3	1 163,4	441,2	1 150,7	171,8	29 100
Молдова	7,1	22,3	3,5	6,3	9,0		335,8	313,7	33,4	142,8	1 591
Румунія	40,4	1 956,0	100,2	92,4	866,6	786,8		858,2	3 087,0	1 155,0	47 215
Росія	1 991,1	4 778,8	695,8	530,4	4 328,9	1 145,8	4 165,3		27 713,7	23 551,7	468 073
Туреччина	1 667,5	2 151,5	268,2	997,8	2 430,0	198,5	3 987,5	6483,0		2 187,7	132 027
Україна	910,5	1 105,9	263,6	656	339,4	1 172,0	670,8	15 735,6	4 633,3		66 954

* Дані відповідають офіційній національній статистиці експорту кожної з країн. Статистичні дані про імпорту відповідної країни-отримувача не завжди відповідають показникам експорту партнерської країни.

Частка експорту до відповідної країни в загальному експорті у 2008р., %

	Азербайджан	Болгарія	Вірменія	Грузія	Греція	Молдова	Румунія	Росія	Туреччина	Україна	Всього до країн регіону
Азербайджан		0,41	0,00	1,03	0,61	0,00	0,34	1,22	1,31	0,36	5,28
Болгарія	0,08		0,56	0,87	9,92	0,21	7,25	2,71	8,80	1,16	30,40
Вірменія	0,00	5,64		7,74	0,04	0,15	0,02	19,70	0,18	2,07	35,54
Грузія	13,64	7,24	8,25		0,40	0,04	0,91	1,99	17,59	8,98	59,04
Греція	0,02	6,37	0,13	0,20		0,11	4,00	1,52	3,95	0,59	16,89
Молдова	0,45	1,40	0,22	0,40	0,57		21,11	19,72	2,10	8,98	54,95
Румунія	0,09	4,14	0,21	0,20	1,84	1,67		1,82	6,54	2,45	18,96
Росія	0,43	1,02	0,15	0,11	0,92	0,24	0,89		5,92	5,03	14,71
Туреччина	1,26	1,63	0,20	0,76	1,84	0,15	3,02	4,91		1,66	15,43
Україна	1,36	1,65	0,39	0,98	0,51	1,75	1,00	23,50	6,92		38,06

Джерела: **Україна:** Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами за 2008 рік. – www.ukrstat.gov.ua. **Росія:** Внешняя торговля Российской Федерации по основным странам. – www.customs.ru/rus/stats/arhiv-stats-new/popup.php?id286=504. **Молдова:** Внешняя торговля. – www.statistica.md/cprint.php?l=ru&idc=336. **Туреччина:** Turkish Statistical Institute. – www.turkstat.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=12&ust_id=4. **Болгарія:** National Statistical Institute. – www.nsi.bg/otrasalen.php?otr=66. **Румунія:** National Institute of Statistics. – www.insse.ro/cms/files/Anuar%20Statistic%2018%20Comert%20international_en.pdf. **Вірменія:** Внешне-экономическая деятельность. – www.armstat.am/file/doc/99458138.pdf. **Грузія:** Государственный комитет статистики Грузии. – www.geostat.ge/index.php?action=page&p_id=137&lang=eng. **Азербайджан:** Государственный статистический комитет. – www.azstat.org/statinfo/consumermarket/en/ext_t.shtml. **Греція:** Hellenic Statistical Authority. – www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/PAGE-database.

Глобальний індекс конкурентоспроможності		Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП)			Рейтинг "Failed States"		Індекс безпеки людини		Глобальний індекс миролюбності	
Рейтинг (139)	Країна	Рейтинг (162)	Країна	Рівень розвитку	Рейтинг (177)	Країна	Рейтинг (232)	Країна	Рейтинг (149)	Країна
Топ-5 країн з найвищим рівнем конкурентоспроможності		Топ-5 країн з найвищим рівнем РЛП			Топ-5 найбільш стабільних країн		Топ-5 країн (територій) з найвищим рівнем безпеки людини		Топ-5 найбільш миролюбних країн	
1	Швейцарія	1	Норвегія	Дуже високий	177	Норвегія	1	Фолклендські острови	1	Нова Зеландія
2	Швеція	2	Австралія	Дуже високий	176	Фінляндія	2	Андорра	2	Ісландія
3	Сінгапур	3	Нова Зеландія	Дуже високий	175	Швеція	3	Ліхтенштейн	3	Японія
4	США	4	США	Дуже високий	174	Швейцарія	4	Норвегія	4	Австрія
5	Німеччина	5	Ірландія	Дуже високий	173	Ірландія	5	Ісландія	5	Норвегія
Чорноморський регіон		Чорноморський регіон			Чорноморський регіон		Чорноморський регіон		Чорноморський регіон	
57	Азербайджан	22	Греція	Дуже високий	147	Греція	66	Румунія	45	Румунія
61	Туреччина	50	Румунія	Високий	128	Румунія	69	Болгарія	50	Болгарія
63	Росія	58	Болгарія	Високий	126	Болгарія	89	Азербайджан	62	Греція
67	Румунія	65	Росія	Високий	109	Україна	93	Греція	66	Молдова
71	Болгарія	67	Азербайджан	Високий	101	Вірменія	96	Вірменія	97	Україна
83	Греція	69	Україна	Високий	89	Туреччина	102	Україна	113	Вірменія
89	Україна	83	Туреччина	Високий	80	Росія	105	Грузія	119	Азербайджан
93	Грузія	74	Грузія	Високий	58	Молдова	108	Росія	126	Туреччина
94	Молдова	76	Вірменія	Високий	55	Азербайджан	114	Молдова	142	Грузія
98	Вірменія	99	Молдова	Середній	37	Грузія	158	Туреччина	143	Росія
Топ-5 країн з найнижчим рівнем конкурентоспроможності		Топ-5 країн з найнижчим рівнем РЛП			Топ-5 найменш стабільних країн		Топ-5 країн з найнижчим рівнем безпеки людини		Топ-5 найменш миролюбних країн	
135	Мавританія	158	Сьєрра-Леоне	Низький	5	ДР Конго	228	ЦАР	145	Пакистан
136	Зімбабве	159	ЦАР	Низький	4	Зімбабве	229	Ліберія	146	Судан
137	Бурунді	160	Малі	Низький	3	Судан	230	ДР Конго	147	Афганістан
138	Ангола	161	Буркіна-Фасо	Низький	2	Чад	231	Афганістан	148	Сомалі
139	Чад	162	Ліберія	Низький	1	Сомалі	232	Сомалі	149	Ірак

Джерело: The Global Competitiveness Report 2010-2011, 2010 World Economic Forum. - www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2010-11.pdf

Джерело: Доклад о развитии человека 2010, www.un.org/ru/development/hdr/2010

Джерело: Fund for Peace, www.fundforpeace.org/web/index.php?option=com_content&task=view&id=452&Itemid=900

Джерело: Human Security Index, www.humansecurityindex.org/wordpress/wp-content/uploads/2011/03/hshiv2-compositeforwebsite_nity.org_7march2011.xls

Джерело: Institute for Economic

Індекс конкурентоспроможності у сфері подорожей та туризму

	Азербайджан	Болгарія	Вірменія	Греція	Грузія	Молдова	Росія	Румунія	Туреччина	Україна
Загальний рейтинг/139 (2011р.)	83	48	90	29	73	99	59	63	50	85
Рейтинг/133 (2009р.)	76	50	91	24	73	93	59	66	56	77
Регулятивна база у сфері ПІТ	59	54	58	34	35	68	73	51	66	64
1. Нормативно-правова база	74	94	92	82	54	81	126	63	34	107
2. Екологічна стійкість	92	99	111	68	69	78	98	50	85	88
3. Безпека	57	81	51	73	47	65	113	35	97	82
4. Здоров'я та санітарні умови	54	10	37	20	31	49	11	59	67	17
5. Пріоритетність ПІТ	54	71	76	17	31	115	102	80	61	101
Умови ведення бізнесу та інфраструктура ПІТ	87	44	100	29	94	98	53	66	55	76
6. Авіаційна інфраструктура	83	89	95	19	105	128	30	81	37	93
7. Наземна транспортна інфраструктура	58	90	106	61	69	124	95	101	60	74
8. Туристична інфраструктура	96	6	92	5	87	93	45	38	54	53
9. Інформаційно-комунікаційна інфраструктура	88	43	97	39	82	65	46	49	59	68
10. Цінова конкурентоспроможність у сфері ПІТ	76	46	61	123	91	54	75	80	108	119
Людські, культурні і природні ресурси ПІТ	105	51	107	29	92	129	45	66	28	118
11. Людський капітал	49	71	81	59	30	97	78	63	69	68
12. Схильність до ПІТ	98	51	38	47	46	75	136	95	35	117
13. Природні ресурси	109	78	124	61	120	132	27	94	81	119
14. Культурні ресурси	81	37	85	25	80	121	35	41	21	86
Індекс відкритості кордонів, 2011р.										
Загальний рейтинг	79	68	75	49	46	-	91	55	54	88
1. Доступність ринку	61	76	9	75	5	-	125	82	47	30
2. Ефективність митної служби	38	63	76	88	31	-	85	32	69	110
3. Ефективність імпорто-експортних процедур	123	83	89	63	38	-	110	48	52	98
4. Відкритість адміністрування кордонів	87	77	109	61	42	-	115	51	62	102
5. Авіаційна інфраструктура	83	89	95	19	105	-	31	81	37	93
6. Наземна транспортна інфраструктура	58	90	106	61	69	-	95	101	60	74
7. Доступність і якість транспортних послуг	52	62	36	32	65	-	70	46	57	93
8. Інформаційно-комунікаційна інфраструктура	88	43	97	39	82	65	46	49	59	68
9. Нормативно-правова база	74	94	92	82	54	81	126	63	34	107
10. Безпека	57	81	51	73	47	65	113	35	97	82

2.2. Росія реалізує свої інтереси в регіоні шляхом насамперед стимулювання реінтеграційних процесів на пострадянському просторі за власної домінуючої ролі; монополізації енергетичних транспортних маршрутів; впливу на процеси врегулювання наявних у регіоні конфліктів, збереження і зміцнення в цих зонах військової та економічної присутності.

Пострадянські країни – Азербайджан, Вірменію, Грузію, Молдову, Україну – Росія розглядає як зону власних “привілейованих інтересів” і домагається визнання такого їх статусу Заходом. Суттєвими важелями її впливу на геополітичні орієнтації країн регіону є лобювання через проросійські налаштовані політичні сили, надання економічних преференцій (зокрема, в енергопостачанні), активізація політики просування ідеології “Русского мира” тощо.

Водночас, для утримання пострадянських країн у сфері свого впливу Росія не лише використовує засоби “м’якої” сили, але й демонструє готовність і здатність довести свою перевагу жорсткими силовими засобами, що підтверджується непоодинокими “економічними” та “енергетичними” війнами, а також непропорційним застосуванням сили в російсько-грузинському збройному конфлікті 2008р. Утім, цей конфлікт висвітлює дуже важливий аспект – “політичну самотність” Росії: так, у визнанні незалежності Абхазії і Південної Осетії її не підтримали не лише в РБ ООН, ОБСЄ, Раді Європи, Великій вісімці, але й в СНД, ОДКБ, ЄврАзЕС і ШОС.

2.3. ЄС і НАТО після приєднання до них Болгарії і Румунії та виходу ЄС на узбережжя Чорного моря призупинили розширення на Схід і зосереджують головні зусилля на створенні поясу стабільності та безпеки шляхом: збереження територіальної цілісності держав регіону; вирішення наявних у регіоні спорів і конфліктів мирними засобами; підтримки прозахідного курсу країн регіону та допомоги в його реалізації; розвитку демократії, забезпечення прав людини та належного врядування, економічного розвитку, співробітництва в гуманітарній сфері. Однак, об’єднанню та результативності їх зусиль заважають насамперед три обставини:

- *по-перше*, розбіжності в баченні шляхів і допустимих рамок “перезавантаження” відносин з Росією;
- *по-друге*, неоднозначне ставлення США до підвищення політичної та економічної самостійності Європи, пошуку нею “безпекової ідентичності” з намаганням зміцнити силові компоненти в рамках Європейської політики безпеки і оборони (ЄПБО);
- *по-третє*, позиція самої Росії, яка, користуючись призупиненням розширення ЄС і НАТО, активізувала намагання загальмувати рух до євроатлантичного співтовариства України та Молдови, а також – ізолювати від нього Грузію.

2.4. США вбачають головний напрям геополітичної активності в регіоні у протидії об’єднанню

та/або посиленню політичного, економічного та військового впливу трьох своїх головних суперників у Євразії – Росії, Китаю та Ірану. Однак, на цей час операції в Іраку, Афганістані, участь у стабілізаційних заходах у Північній Африці та в зоні Перської затоки, а також “перезавантаження” відносин з Росією змушують США знизити активність у Чорноморському регіоні, обмеживши її переважно збереженням військових баз (Болгарія, Румунія, Туреччина) і зміцненням партнерських відносин з регіональними країнами.

2.5. Геополітична роль НАТО зводиться до присутності в регіоні трьох його членів (Болгарії, Румунії і Туреччини), взаємодії з рештою країн регіону в рамках двосторонніх механізмів партнерства (без чітких перспектив набуття повноправного членства в Альянсі) і має переважно характер ситуативного реагування (як засвідчив російсько-грузинський конфлікт, – не завжди результативного).

2.6. Євросоюз останнім часом демонструє зростання інтересу до регіону, про що свідчить пошук ефективних механізмів просування політики Східного партнерства та намагання забезпечити координацію зусиль у рамках єдиної Чорноморської стратегії⁸. Однак, “слабким місцем” політики ЄС, як і НАТО, є його неготовність надати зацікавленим країнам регіону чіткі орієнтири з набуття повноправного членства. Відтак, він надає перевагу заходам “поглибленого партнерства зі східними сусідами”. Останнім часом, особливо з огляду на підвищену нестабільність в арабському світі, в політиці ЄС з’явилися наміри “перезавантаження” відносин з Туреччиною в напрямі надання їй членства, що суттєво зміцнить позиції ЄС у регіоні.

2.7. Туреччина дедалі більше виходить з тіні НАТО і США та перехоплює політичну ініціативу в регіоні. Для досягнення своїх інтересів вона досить ефективно використовує політичні, економічні та безпекові механізми: налагоджує з країнами регіону конструктивні відносини; забезпечує контроль над Чорноморськими протоками; активно просуває безпекові ініціативи; перехоплює ініціативи у сфері транзитних маршрутів енергопостачання з метою перетворення своєї території на стратегічно важливий транзитний вузол. Загалом, Туреччина проводить дуже активну державну політику, спрямовану на реалізацію геостратегічних переваг і претензій на лідерство не лише в Чорноморському регіоні, але й у мусульманському світі.

2.8. Геополітичне суперництво в Чорноморському регіоні відбувається переважно по лінії Схід (Росія, СНД, ОДКБ) – Захід (США, ЄС, НАТО). Його головними механізмами є залучення країн регіону до відповідних інтеграційних проєктів, фінансова допомога, вплив на ситуацію в зонах “заморожених” конфліктів (слід особливо зауважити, що вплив на ситуацію в зонах “заморожених” (та активних) конфліктів є одним із чинників

⁸ Розробка якої ініційована Резолюцією Європарламенту в січні 2011р. Див.: European Parliament resolution on an EU Strategy for the Black Sea. 2010/2087(INI), 20 January 2011, <http://www.europarl.europa.eu>

позиціонування провідних гравців не лише в регіоні, але й у більш широкому оточенні), і нарешті – військова присутність у ключових точках.

- **Залучення країн регіону до інтеграційних проектів.** Інтеграційні проекти в регіоні є переважно конкуруючими та мають різну геополітичну орієнтацію: з одного боку, ЄС-НАТО, з іншого – Росія і проекти, ініційовані в рамках СНД (ЄврАзЕС, Митний союз, ОДКБ). Відповідно, фактично жоден з них не є і не може бути позитивним чинником регіональної інтеграції, навпаки – такого роду проекти є чинником дезінтеграції регіону та поглиблення протистояння по лінії Схід – Захід (їх наявність є, можливо, однією з причин низької дієвості ОЧЕС).
- **Фінансова допомога країнам регіону.** За розмірами фінансової допомоги лідирують ЄС і США. Так, ЄС протягом 2007-2010рр. у рамках *Інструменту європейського сусідства і партнерства* надав допомогу східним партнерам на суму понад €1,5 млрд.; у 2008р. річний бюджет допомоги склав €450 млн., у 2013р. передбачається довести його до €785 млн.⁹ 31 березня 2011р. започатковано нову ініціативу ЄС (*East Invest*) вартістю €8,75 млн., розраховану на країни-учасниці *Східного партнерства*¹⁰. США спрямовують на допомогу країнам регіону близько \$400 млн. щорічно¹¹.

Росія практикує більш вузько спрямовану фінансову допомогу, що передбачає отримання тактичних результатів, зокрема: підтримка співвітчизників (наприклад, на ці цілі в Україні на 2010р. виділено \$1,2 млн.), поширення ідей “*Русского мира*”¹², а також допомога населенню в зонах конфліктів в Абхазії, Південній Осетії і Придністров’ї¹³.

Туреччина використовує підхід, подібний до російського. Урядові та неурядові структури фінансують переважно освітні та культурні проекти (будівництво мечетей, підготовка кадрів священнослужителів, відновлення історичних пам’яток Османської епохи тощо), а також соціальні – так, в АР Крим виконувалися програми будівництва житла та соціальної інфраструктури для кримськотатарських громад Автономії.

- **Вплив на ситуацію в зонах “заморожених” конфліктів.** На цей час за рівнем впливу на процеси врегулювання конфліктів на Кавказі і в Придністров’ї спостерігається певний баланс сил, про що свідчить тривале збереження *status quo*. Проте, усвідомлення провідними гравцями небезпеки подовження такої ситуації – з точки зору як воєнних (Кавказ), так і асиметричних (Придністров’я) загроз – підштовхує їх до інтенсифікації переговорних процесів і пошуку компромісних рішень. Так, наприкінці 2010р. з’явилися ознаки трансформації позицій Росії в напрямі більш конструктивних підходів до врегулювання Придністровського конфлікту – зокрема, заява про готовність розглянути питання заміни (або перетворення) російського миротворчого контингенту у Придністров’ї на міжнародні миротворчі сили (врізка “*Ситуація в зонах “заморожених” конфліктів*”, с.10).

Що стосується активного конфлікту в Курдистані, то головний тягар його врегулювання лягає на Туреччину. Роль США тут є суперечливою: з одного боку, вони зацікавлені в нормалізації ситуації в регіоні, з іншого – підтримують курдів у питанні забезпечення їх прав і тому користуються їх підтримкою (зокрема, під час операції в Іраку) – що, за потреби, може бути використано як важіль впливу на Ірак, Іран і Туреччину. Така позиція США, а також запланований на 2011р. вивід американських військ з Іраку зумовлюють пошук Туреччиною нових союзників.

- **Військова присутність у регіоні.** За масштабами військової присутності перевага належить Росії (Південний військовий округ, військові бази в Абхазії, Південній Осетії, Вірменії, Криму, Придністров’ї)¹⁴. Водночас, за рівнями бойових потенціалів в акваторії Чорного моря – перевага на боці НАТО і полягає не лише у військовій потужності причорноморських країн-членів (Туреччини, Румунії, Болгарії), але й у потенціалі ударних сил НАТО в Середземному морі. У результаті, певного балансу сил у Чорноморському басейні вдається дотримуватися за рахунок збігу позицій Росії і Туреччини стосовно обмеження присутності в Чорному морі нерегіональних країн, яке регулюється Конвенцією Монтре.

2.9. Окреме місце в геополітичному суперництві посідає енергетика – оскільки Чорноморський

⁹ Фінансування у 2007-2010рр. склало: Азербайджан – €92 млн.; Вірменія – €98,4 млн.; Грузія – €120 млн. (додатково – понад €500 млн. на подолання наслідків воєнного конфлікту); Молдова – €209,7 млн.; Україна – €494 млн. (додаткове фінансування здійснюється через інші програми). Див.: Східне партнерство – східний напрямок ЄПС. – Презентаційні матеріали Європейської Комісії, <http://eeas.europa.eu>. На плани збільшення обсягів допомоги можуть негативно вплинути відволікання коштів на стабілізацію ситуації в Північній Африці та наслідки прогнозованої другої хвилі світової економічної кризи.

¹⁰ Повідомлення Представництва Європейського Союзу в Україні: <http://eu.prostir.ua/news/246350.html>

¹¹ Наприклад, у 2011р. Україні планується надати фінансову допомогу на суму понад \$124 млн. за наступними напрямками: забезпечення миру і стабільності – \$44,6 млн.; розвиток демократії, права людини та належне управління – \$28,8 млн.; економічний розвиток – \$25 млн.; освіта – \$600 тис.; охорона здоров’я – \$24 млн.; гуманітарні програми – \$1,3 млн. За аналогічною структурою надається фінансова допомога й іншим країнам регіону: Азербайджану – \$29,3 млн., Вірменії – \$45,2 млн., Грузії – \$90,1 млн., Молдові – \$22,7 млн., Росії – \$68,7 млн., Туреччині – \$5,9 млн. Див. інформаційний портал Агентства іноземної допомоги США, <http://www.foreignassistance.gov>

¹² Обсяги фінансування оцінити важко, оскільки переважна частина коштів витрачається на території РФ на виготовлення посібників, проведення відповідних заходів тощо.

¹³ Фінансова допомога надається в рамках комплексних планів сприяння соціально-економічному розвитку Абхазії і Південної Осетії – орієнтовно, близько 3 млрд. руб. кожний щорічно. Див.: Минрегион РФ одобрил расходование российской финансовой помощи в Абхазии. – Информационное агентство *Вестник Кавказа*, <http://www.vestnikavkaza.ru>. Протягом 2008-2009рр. Придністров’я отримало \$55,5 млн.; на 2011р. заплановано надання \$6,3 млн. щоквартально. Див.: На счет Приднестровья поступила финансовая помощь от России. – Информационное агентство *Лента ПМР*, <http://www.tiras.ru>

¹⁴ Зокрема, підписані угоди: з Україною про подовження перебування у Криму ЧФ Росії до 2042р.; з Вірменією про подовження терміну базування російських військ у Гюмрі до 2044р.; з Абхазією і Південною Осетією про створення спільних військових баз (термін дії – 49 років), де розгортаються системи ППО С-300.

СИТУАЦІЯ В ЗОНАХ “ЗАМОРОЖЕНИХ” КОНФЛІКТІВ

Нагірний Карабах. Відносини між Азербайджаном і Вірменією з приводу контролю над НКР загрожують перерости у відкритий збройний конфлікт через небажання сторін йти на поступки, нарощування ними військових потенціалів, неефективність міжнародних інструментів врегулювання конфлікту, незацікавленість зовнішніх гравців у його “розморожуванні”. **Різносторонність інтересів третіх сторін не сприяє пошуку взаємоприйнятних варіантів врегулювання конфлікту** та зумовлює згоду провідних гравців стосовно доцільності (принаймні в найближчій перспективі) зберігати *status quo*. Разом з тим, останнім часом спостерігається чергове підвищення уваги до нормалізації ситуації навколо конфлікту: активізували діяльність спеціальні представники на Кавказі від ЄС та ОБСЄ, Парламентська Асамблея ОБСЄ, а також США та Росія.

Абхазія і Південна Осетія. Грузино-російські відносини з приводу окупованих територій перебувають у стадії постконфліктного “лікування ран”. Результати війни 2008р. не переконали Грузію відмовитися від суверенітету над територіями невизнаних Абхазії і Південної Осетії (отже, **конфлікт не може вважатися розв’язаним**). Присутність російських військових баз у невизнаних утвореннях спрямована на утримання *status quo*. **Водночас існують очікування на мирне врегулювання конфлікту, пов’язані з категоричною незгодою всіх зовнішніх гравців із застосуванням**

сили сторонами конфлікту, втомою Росії від невизначеності ситуації та її намаганнями отримати позитивні відповіді від Грузії на переговорах з питань приєднання до СОТ¹⁵, зростаючим невдоволенням правлячого режиму Абхазії з приводу територіальних претензій з боку Росії, а також намаганнями грузинської сторони створити сприятливе соціально-економічне підґрунтя і стимулювати транскордонне співробітництво з метою поступового наближення до порозуміння (але з надією відновити територіальну цілісність країни).

Придністров’я. Придністровський конфлікт є одним з найнебезпечніших у регіоні – не через воєнну загрозу, а через ризики ескалації асиметричних загроз (розповсюдження зброї, наркотиків, контрабанда товарів, злочинність). Результативність діяльності Наради із врегулювання придністровського конфлікту в рамках переговорного процесу у форматі “5+2” (Молдова, Придністров’я – сторони конфлікту, Росія, Україна – країни-гаранти, ОБСЄ – посередник, ЄС і США – спостерігачі) є низькою через розбіжності позицій сторін переговорів. Останнім часом представники Молдови та ЄС неодноразово висловлювали зацікавленість у підвищенні статусу США та Євросоюзу до рівня посередників. За результатами тристоронніх переговорів глав Росії, Франції і Німеччини в Довілі (Франція, жовтень 2010р.), запропоновано залучити до процесу врегулювання Румунію.

регіон є потужним вузлом транспортування енергоносіїв (насамперед, природного газу) з Азії до Європи. Значимість цього чинника є надзвичайно високою, оскільки на цей час фактично монопольним постачальником газу є Росія (і як видобувник, і як транзитер), а ЄС – найбільший у Європі його споживач, отже є великою мірою залежним від позицій Росії¹⁶.

Росія використовує енергетичний чинник як один з головних у реалізації політики відновлення і зміцнення своєї ролі на євразійському просторі. З одного боку, вона відмовилася від участі в європейських багатосторонніх документах і переговорах з енергетичних питань, віддавши перевагу винятково двостороннім форматам співпраці та нав’язуючи партнерам власні “правила гри”¹⁷. З іншого – активно розвиваючи власну трансконтинентальну енерготранспортну інфраструктуру, вона або встановлює контроль над конкуруючими проектами транспортування енергоносіїв, або блокує їх реалізацію всіма доступними засобами, в т.ч. через ескалацію напруженості в зонах “заморожених” конфліктів.

Водночас, ЄС досі не має ефективної спільної енергетичної політики¹⁸. Тому, намагаючись самотійно вирішити проблеми забезпечення енергетичної безпеки, країни ЄС по-різному будують свої відносини з Росією, в т.ч. – йдуть на поступки її політичним і геополітичним амбіціям.

Загалом, за сукупності різносторонніх геополітичних впливів у Чорноморському регіоні

спостерігається відносний і дуже мінливий баланс сил. Одним з головних пріоритетів політики присутніх у регіоні глобальних гравців є уникнення будь-яких конфліктів з Росією як важливим суб’єктом регіональної і світової політики та крупним постачальником енергоносіїв до країн Європи. Тому, не дивлячись на згадану вище “політичну самотність” Росії, її позиції в регіоні залишаються сильними.

Цьому сприяє і та обставина, що сприйняття зовнішніх впливів країнами регіону зумовлюється пріоритетами їх національних інтересів, які полягають переважно у площині отримання гарантій безпеки (в т.ч. енергетичної) та економічної допомоги.

Загострення відносин ключових гравців у Чорноморському регіоні вдасться уникнути значною мірою завдяки усвідомленню ними неприйнятних наслідків від погіршення ситуації (небезпека для джерел і маршрутів енергопостачання, транспортних коридорів, неконтрольовані міграційні потоки, зростання асиметричних загроз тощо).

3. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК: КОНКУРЕНЦІЯ ЧИ РЕГІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ СОЮЗ?

3.1. На цей час економічні процеси, торговельно-економічне співробітництво країн регіону, попри наявність економічного союзу – ОЧЕС, визначаються насамперед чинниками, що зумовлюють переважно їх конкуренцію і суперництво. А саме:

¹⁵ На час виходу журналу, за результатами переговорів Віце-президента США Дж.Байдена з Президентом Грузії М.Саакашвілі 1 червня 2011р. в Римі, Грузія відмовилася від вимог до Росії в частині вступу останньої до СОТ. Офіційно це буде підтверджено ближчим часом на переговорах у Швейцарії. Див.: Вашингтон снес грузинский шлагбаум. – Независимая газета, 8 июня 2011г., <http://www.ng.ru>

¹⁶ Докладно див.: “Газовий трикутник” ЄС – Україна – Росія. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2002, №3, с.2-43.

¹⁷ Ідеться про Договір до Європейської Енергетичної хартії і переговори стосовно Протоколу про транзит до цього Договору. Докладно див.: Українсько-російські взаємовідносини в енергетичній сфері: стан, новітні тенденції розвитку та перспективи. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2010, №6, с.2-9.

¹⁸ Свідченням цього стали, зокрема, висновки Енергетичного саміту ЄС 4 лютого 2011р., в яких йдеться про необхідність внесення проблематики енергетичної безпеки до компетенції Високого Представника ЄС у закордонних справах і з питань політики безпеки.

- різні рівні соціально-економічного розвитку та потреб регіональних країн і водночас – подібність інституційних проблем (неналежне врядування, корупція, бідність, поляризація суспільства тощо)¹⁹. Ці обставини головним чином спричиняють, *по-перше*, низький рівень зацікавленості в об'єднанні зусиль і надання переваги двосторонньому співробітництву з розвинутими країнами та їх об'єднаннями, *по-друге* – конкуренцію за ресурси міжнародної допомоги та інвестиції, *по-третє*, суперництво за отримання преференцій з боку головного держателя енергетичних ресурсів у регіоні – Росії. Вони ж, можливо, є головними чинниками слабкості ОЧЕС як економічного союзу країн Чорноморського регіону²⁰;
- розташування країн регіону на шляху транзиту енергоносіїв, як зазначалося – від майже монопольного (в регіоні) їх виробника (Росії) до найкрупнішого споживача (ЄС). Така ситуація зумовлює гостру конкуренцію за можливості транзиту енергоносіїв, зокрема між Україною, Туреччиною, Румунією, Болгарією;
- подібність спеціалізації господарських комплексів країн регіону. Шість причорноморських країн регіону мають тією чи іншою мірою розвинутий комплекс морських перевезень, сім країн – рекреаційно-туристичні комплекси, практично всі – значні агропромислові комплекси (частка аграрного сектору в національних ВВП складає від 5-7% у Росії та Україні до 30% – у Вірменії). Відповідно, послуги/продукція цих комплексів конкурують як у регіоні, так і в більш широкому просторі міжнародної торгівлі.

3.2. Найбільш жорсткою є конкуренція у секторі транзиту енергоресурсів²¹. Як відомо, з метою убезпечення транзиту та уникнення залежності від монополії постачальника/споживача, ЄС і Росія просувають конкуруючі енерготранспортні проекти: Росія – “Південний потік”, ЄС – *Nabucco* (який є елементом більш амбітного проекту – “Південний газовий коридор”, що охоплює, крім *Nabucco*, також *ITGI* (Інтерконнектор Туреччина-Греція-Італія),

Трансадриатичний газопровід, Білий потік (газопровід Грузія-Україна-ЄС))²². Україна в цьому секторі має значні конкурентні переваги (наявність потужної ГТС, найкоротша відстань між європейським і північно-східним узбережжям Чорного моря, куди можуть бути виведені енергетичні потоки з Каспію, тощо). Однак, ці переваги фактично нівелюються її неефективною енергетичною політикою, орієнтованою на інтереси Росії, а також відсутністю єдиної позиції країн ЄС, кожна з яких опікується переважно власною енергетичною безпекою.

За цих умов, перевагу поступово отримує Туреччина, яка докладає зусиль для перетворення своєї території на потужний конектор газопостачань і використання цього чинника не лише як економічного ресурсу, але й для зміцнення геополітичних позицій.

У ближчій перспективі до конкуренції трубопровідних проектів додається конкуренція навколо маршрутів постачань скрапленого природного газу (СПГ). У листопаді 2010р. Азербайджан, Грузія і Румунія підписали Меморандум, який передбачає налагодження постачань СПГ з Азербайджану через Грузію (Кулеві) до Румунії (Констанца) та інших країн Європи (в межах проекту *Azerbaijan-Georgia-Romania Interconnector, AGRI*)²³. Тим часом, перевагу тут могла мати Україна, оскільки на її користь – найкоротша відстань від Кулеві до європейського узбережжя Чорного моря (наприклад, Одеси). Однак, з моменту проголошення у 2005р. намірів будівництва СПГ-терміналу Україна не зробила жодного кроку в напрямі їх практичного втілення²⁴.

3.3. Сферою, де конкуренція починає формуватись, є проекти розвідки та видобутку вуглеводнів на Азово-Чорноморському шельфі. Враховуючи темпи освоєння шельфу Росією, Туреччиною, Румунією і Болгарією, можна прогнозувати, що, в разі підтвердження запасів вуглеводнів, Азово-Чорноморський шельф уже в середньостроковій (5-10 років) перспективі може стати одним з альтернативних джерел поставок енергоресурсів до країн регіону та чинником їх енергетичної безпеки.

¹⁹ Вісім із 10 країн регіону тією чи іншою мірою потребують зовнішньої допомоги (насамперед, фінансових ресурсів). Так, Вірменія, Молдова, Грузія, Україна фактично перебувають у процесі трансформації і гостро потребують зовнішніх інвестицій. Греція – одна з найбідніших країн ЄС, Румунія, Болгарія – нові члени ЄС, що не досягли середнього рівня Євросоюзу. Туреччина – має обмежені природні ресурси. Значні природні ресурси мають лише Росія та Азербайджан.

²⁰ Як свідчить світова практика, такі союзи бувають успішними лише у двох випадках: якщо об'єднуються країни з високим/середнім рівнем економічного розвитку, або якщо в об'єднанні чи поза його межами є більш розвинута країна (група країн) з усталеними інститутами, на яку зорієнтовані всі інші країни-члени. Лише в такому випадку диспропорції в економічному та технологічному розвитку країн-учасниць зможуть не призводити до конфліктів, а бути взаємно нейтралізованими (з додатковими вигодами в підвищенні технологічності виробництва “слабких” країн) і навіть сприяти підвищенню ефективності розміщення продуктивних сил у регіоні. Докладно див.: Участь України в регіональних торговельних союзах: вигоди і виклики. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2007, №7, с.3-23.

В ОЧЕС немає країни (країн), на які б орієнтувалися всі інші регіональні країни. Навпаки, як зазначалося, в регіоні відбувається боротьба за лідерство і спостерігаються розбіжності в зовнішньополітичних курсах держав. З іншого боку, подібність таких проблем, як *неналежне врядування, корупція тощо не може вважатися чинником інтеграції*, оскільки спроби об'єднати зусилля на цих засадах, замість подолання проблем, можуть призвести до появи негативного кумулятивного ефекту, ускладнення прийняття спільних рішень та ерозії інтеграційного об'єднання.

²¹ Так, Ювілейний Стамбульський саміт країн ОЧЕС (2007р.) був відзначений особливо гострими спорами навколо питань транзиту енергоносіїв і виразно виявив суперечності між Азербайджаном і Вірменією, Росією та Україною.

²² Докладно див. статтю М.Гончара, С.Жука, А.Чубика “Енергетична безпека в Чорноморському регіоні: стан, проблеми, тенденції”, вміщену в цьому журналі.

²³ Для цього планується постачання азербайджанського газу існуючими газопроводами до узбережжя Грузії, де передбачається будівництво в Кулеві заводу із скраплення газу та терміналу з його відправки, а в Констанці – терміналу з приймання та регазифікації СПГ. У березні 2011р. до проекту приєдналась Угорщина. Інтерес до нього виявляє також Туркменістан.

²⁴ Наміри були оприлюднені керівництвом Мінпаливенерго. У 2009р. згадка про постачання СПГ до України була в рішенні РНБО. В березні 2010р. затверджено План заходів на 2010р. з ініціювання інвестиційного проекту “Постачання в Україну скрапленого природного газу та будівництво регазифікаційного терміналу”; Указом Президента проект внесено до переліку пріоритетних напрямів соціально-економічного розвитку України. Рішенням Комітету економічних реформ при Президенті України 25 серпня 2010р. проекту надано статус національного під №1 (проект “LNG-термінал”). Передбачається будівництво терміналу потужністю 10 млрд. м³/рік. Тендер на виготовлення ТЕО проекту планувалося провести в IV кварталі 2010р., однак його не проведено й досі.

При цьому, інтереси Росії до Азово-Чорноморського шельфу продиктовані більшою мірою не його запасами (про що свідчать обмежені технологічні спроможності з їх розробки), а намірами закріплення російського впливу на Україну – через неврегульованість питань морських кордонів і залучення України до спільної діяльності на шельфі.

За цих умов, конкуренція на шельфі зумовлюватиме загострення регіональних відносин і може стати джерелом ескалації політичної напруженості.

3.4. У сфері транспортних комунікацій конкуренція полягає в намаганнях країн замкнути на себе товарні потоки з метою якнайповнішого використання власних транспортних потенціалів. На цей час за показниками вантажообігу чорноморських портів регіональними лідерами є Росія та Україна: потужність кожної з них переважає сумарну потужність портів Румунії, Болгарії і Грузії разом узятих²⁵. Однак, через неналежну політику України (зокрема, митну) існує реальний ризик втрати нею й цієї конкурентної переваги. Так, ініціативу в морських перевезеннях на європейському узбережжі дедалі більше перехоплює Румунія.

Значною в цьому секторі є роль Туреччини – за рахунок контролю над Чорноморським протоками. В майбутньому вона може бути підвищена завдяки побудові штучного каналу між Чорним і Мармуровим морями (такі плани оголосив нещодавно Прем'єр-міністр Туреччини Р.Ердоган²⁶).

Для України привабливою виглядала євразійська транспортно-логістична інтеграція²⁷ – участь у таких проектах, як Пан'європейські транспортні коридори (*Pan-European Transport Corridors, PEC*), Трансконтинентальні транспортні коридори (*Trans-Continental Transport Corridors, TCTC*), відновлення автотранспортних магістралей Великого шовкового шляху (*New Eurasian Land Transport Initiative, NELTI*), "Чорноморське кільце", Пан'європейські транспортні зони (*Pan-European Transport Area, PETRA*), Міжнародні логістичні термінали (*International Logistic Terminals, ILT*).

Однак, досі їй не вдалося зосередити ресурси та скоординувати зусилля на вирішенні таких завдань, як ефективний розвиток сфери транзитних транспортних послуг, портового господарства, торговельного (в т.ч. танкерного) флоту тощо. У незадовільному стані перебуває мережа автодоріг (у т.ч. причорноморських областей країни, автомагістралей, що зв'язують морські порти

Чорного й Азовського морів), не завершено формування опорної мережі доріг європейського рівня, що зв'язують північ, південь, схід і захід країни як між собою, так і з регіонами інших країн²⁸. Внаслідок цього, Україна не лише втрачає тактичну вигоду, але й ризикує участю в більшості перспективних проектів транспортних шляхів.

3.5. У сфері рекреації і туризму важливими конкурентними чинниками є природно-кліматична специфіка рекреаційних потенціалів країн, рівень розвитку інфраструктури і сфери послуг, внутрішня стабільність і ситуація у країнах-конкурентах, їх інвестиційна привабливість. У рейтингу *Індексу конкурентоспроможності у сфері подорожей та туризму 2011* (оцінювалося 139 країн світу) країни регіону посіли наступні місця: Греція – 29 місце, Болгарія – 48, Туреччина – 50, Росія – 59, Україна – лише 85. За результатами 2010р., лідером серед європейських країн з кращими готелями за критерієм "ціна-якість" стала Болгарія (1 місце), до 20 найкращих віднесені також Румунія (5), Туреччина (16), Греція (17)²⁹.

Найбільш інтенсивно розвивається туристичний сектор Туреччини і Грузії, де для цього створено привабливі інвестиційні умови (вільні туристичні зони, пільгові режими придбання землі, оподаткування та інвестування). Пожвавлення розвитку туристичного сектору відбувається в Росії у зв'язку з підготовкою до Сочинської Олімпіади-2014 (загальний обсяг інвестицій має скласти \$1,4-1,5 млрд.).

Україна (в т.ч. АР Крим) поки не є серйозним конкурентом для країн Причорномор'я з розвинутими туристично-рекреаційними комплексами, а нинішній стан її інвестиційного клімату не дає підстав для оптимістичних прогнозів на ближчу перспективу.

3.6. Розвиток регіональної торгівлі певною мірою ускладнюється тією обставиною, що дві країни регіону не є членами СОТ, причому одна з них – Росія. Її домінуюча роль у регіональних торговельних зв'язках, паралельне просування нею власної інтеграційної ініціативи (Митний союз) часто деструктивно впливають на регіональні економічні відносини.

Зокрема, у зовнішній торгівлі України жодна з країн регіону, крім традиційно Росії, не посідає вагомих позицій і не може розглядатися як стратегічний зовнішньоторговельний партнер. При цьому, у 2010р. на Росію припадала й переважна частина від'ємного торговельного сальдо України (\$8,8 млрд.; загалом у рамках ОЧЕС – близько

²⁵ За результатами 2009р., вантажообіг Чорноморських портів Росії склав 180 млн. т; України – 170; Румунії – 36; Болгарії – 22; Грузії – 20 млн. т.

²⁶ "Новий Стамбульський канал": довжина 40-45 км; мінімальна глибина – 25 м; мінімальна ширина – 145-150 м; пропускна спроможність – 50 тис. суден/рік.

²⁷ Територією України прямують чотири Пан'європейські транспортні коридори (№№3; 5; 7; 9), чотири Трансконтинентальні транспортні коридори (TRACESA, Європа-Азія, Балтика-Чорне море, Трансчорноморське автотранспортне кільце). Україна належить до Чорноморської транспортної зони Black Sea PETRA, яка визначена Єврокомісією, як пріоритетна.

²⁸ За розрахунками 2007р., для досягнення європейського рівня потреба України в дорогах складає 1,5 млн. км, або майже вдвічі більше, ніж наявна мережа доріг. До 20% автомагістралей працюють у режимі перевантаження, а підходи до всіх крупних міст стали постійним "вузьким місцем" у русі пасажирів і вантажів. Докладно див.: Хумаров О. Стан і перспективи будівництва транспортного кільця навколо Чорного моря (проект ОЧЕС): роль України. – Одеський філіал НІСД, <http://old.niss.gov.ua/Monitor/oktober08/15.htm>

²⁹ Рейтинг складено службою резервування готелів Hotel Info за результатами оцінок клієнтів (за 10-бальною шкалою); охоплено 210 тис. 2*-5* готелів світу. Див.: Болгарія лідирует в рейтинге европейских стран с самыми лучшими отелями по соотношению "цена-качество". – Сайт компанії NTA, http://www.prtour.ru/news_00.php

\$7,6 млрд.), збільшившись, порівняно з 2008р., майже на 30% (найбільше позитивне торговельне сальдо України – з Туреччиною (понад \$1,7 млрд.). Так само джерелом крупних прямих іноземних інвестицій до України з країн Чорноморського регіону у 2010р. була лише Росія (\$3,4 млрд.)³⁰.

Таким чином, Чорноморський регіон поєднує країни з різнорівневими та недостатньо сумісними економічними системами. Регіональне економічне середовище характеризується високим рівнем конкуренції, особливо у сфері енергопостачання, яка позначається на міждержавних відносинах на політичному рівні.

Економіки країн характеризуються великою кількістю схожих нерозв'язаних проблем, що ускладнює співробітництво, погіршує інвестиційну привабливість, посилює конкуренцію за зовнішню фінансову допомогу, підвищує залежність від зовнішніх впливів.

Успіх регіонального співробітництва (зокрема, в рамках ОЧЕС) потребує виведення країн регіону на близькі (сумісні) рівні соціально-економічного розвитку, реструктуризації їх економік та об'єднання зусиль у напрямках сприяння економічній кооперації і регіональній торгівлі, створення безпечних умов розвитку.

4. БЕЗПЕКОВЕ СЕРЕДОВИЩЕ: ОДНЕ ЗАВДАННЯ, РІЗНІ БАЧЕННЯ³¹

4.1. Перспективи розвитку країн регіону безпосередньо залежать від ступеня забезпечення їх безпеки та безпеки регіону в цілому. Як уже зазначалося, на цей час Чорноморський регіон є зоною нестабільності, загроз і ризиків, що заважають реалізації його економічного потенціалу.

Чотири “заморожені” конфлікти є джерелами не лише воєнної небезпеки (Кавказ), але й асиметричних загроз. Послаблений державний контроль на територіях невизнаних утворень є сприятливим чинником для контрабанди, нелегальної торгівлі наркотиками, зброєю, людьми. Регіон є головним вузлом наркотрафіку з Афганістану до Європи, чому сприяють слабкість державного контролю та, особливо, високі рівні корупції у країнах регіону.

Загострюється ситуація на російському Північному Кавказі, яка загрожує набути характеру та масштабів громадянської війни³². Цей регіон, разом з Центральною Азією і Близьким Сходом, перетворюється на головне джерело екстремізму, тероризму та міжетнічних конфліктів.

Зберігається напруженість навколо базування у Криму Чорноморського Флоту РФ та в українсько-румунських відносинах у Придунав'ї, яка на фоні невирішених прикордонних питань,

зростання національного егоїзму та неадекватних заяв, що лунають з боку не лише радикальних політичних сил, але й офіційних речників, може перетворитися на загрозу міждержавних конфліктів.

Небезпечною для регіону є перспектива поширення ісламізму та інших радикальних течій і рухів – особливо, з урахуванням хвилі “жасминових революцій” в Північній Африці та закликів до їх наслідування на Близькому Сході, в Європі та Росії.

4.2. Транскордонний характер названих загроз зумовлює потребу об'єднання зусиль регіональних держав. Водночас, охоплення регіону діяльністю макрорегіональних (НАТО, ЄС, ОБСЄ, СНД, ОДКБ), регіональних і субрегіональних організацій (ОЧЕС, ГУАМ), а також багатьох інших ініціатив, програм і проєктів не забезпечує потрібної результативності регіонального співробітництва, усунення протиріч, перетворення регіону на безпечніший.

Ситуація погіршується припиненням дії режиму Договору про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ), внаслідок виходу з нього у 2007р. Росії – через невдоволення, *по-перше*, вимогами НАТО стосовно виводу її військ (сил) з території Грузії і Молдови (Стамбульські зобов'язання) та, *по-друге*, небажанням Альянсу адаптувати Договір до умов, що склалися внаслідок розширення НАТО. Відсутність режиму ДЗЗСЄ усуває формальні перешкоди для безконтрольного нарощування країнами регіону військових потенціалів, особливо, в зонах “заморожених” конфліктів.

Отже, жодна з регіональних організацій колективної безпеки не охоплює гарантіями регіон у цілому (НАТО, ОДКБ) або нездатна, у принципі, їх надати (ОБСЄ). Намагання створити “дугу безпеки” за рахунок створення таких організацій, як ГУАМ, не лише не надають таких гарантій, але й викликають насторогу і спротив з боку Росії і сприяють, скоріше, дезінтеграції регіону.

4.3. Таким чином, суттєвим чинником, що визначає стан безпекового середовища, є співвідношення сил провідних гравців – Росії, США, Туреччини, НАТО та ЄС. На цей час спостерігається відносний баланс сил, але події 8 серпня 2008р. у Грузії довели, що він не є гарантією безпеки – навіть тимчасове його порушення може призвести до непередбачуваних наслідків.

4.4. На позиції провідного гравця у сфері безпеки в регіоні висувається Росія, позиції якої змушені брати до уваги інші регіональні суб'єкти.

Так, Росія домоглася від України згортання курсу на вступ до НАТО і проголошення позаблокового статусу. При цьому, привертає увагу та обставина, що співробітництво Росії з НАТО в рамках

³⁰ Перші три місця посідають позарегіональні країни: Кіпр (\$9,9 млрд.), Німеччина (\$7,1 млрд.) і Нідерланди (\$4,7 млрд.). Утім, стосовно Кіпру існують обгрунтовані припущення, що до України або повертаються попередньо виведені туди кошти українських власників, або російські кошти, призначені для придбання українських активів.

³¹ Див. також результати експертного опитування, узагальнені в матеріалі “Проблеми безпеки Чорноморського регіону і Криму в оцінках експертів”, вміщеному в цьому журналі.

³² Алексеева Л. На Северном Кавказе – гражданская война. – *Deutsche Welle*, 18 марта 2010г., <http://www.inosmi.ru>

Ради НАТО-Росія є набагато активнішим, ніж України з НАТО (таблиця “Порівняльна характеристика співробітництва України та Росії з НАТО”).

Водночас, намагаючись зміцнити свої геополітичні позиції, Росія просуває ініціативи зі створення системи європейської ПРО та нової архітектури євроатлантичної безпеки. Проте, готовність Заходу сприймати ці ініціативи стримується розбіжностями не лише в інтересах, але й у концепціях безпеки: як зазначалося вище, Заходу притаманна людино-центрична концепція, Росії та іншим країнам-членам ОДКБ – державо-центрична.

На успіх зближення Росії з Альянсом і просування згаданих ініціатив можна розраховувати лише за умов позитивних результатів проголошеної Росією політики модернізації, тобто наближення її до західних демократичних цінностей, політичних, економічних, соціальних, військових стандартів³³.

4.5. На самостійну роль у забезпеченні регіональної безпеки претендує Туреччина. Їй належать

фактично всі регіональні безпекові ініціативи: запровадження Платформи стабільності і співробітництва на Кавказі, Чорноморської групи військово-морського співробітництва BLACKSEAFOR та антитерористичної операції “Чорноморська гармонія” в акваторії Чорного моря. Як зазначалося, відносини з країнами регіону вона намагається будувати за принципом “нуль проблем із сусідами” з використанням переважно “м’якої” сили (зокрема, безпекові ініціативи, а також допомога тюркським та/або мусульманським спільнотам у країнах регіону, просування освітніх і культурних проєктів, заходів “діалогу культур” тощо). Проте, її ресурси є поки що досить обмеженими.

4.6. НАТО є важливим гравцем у сфері безпеки Чорноморського регіону, але його вплив та активність значною мірою обмежуються міркуваннями дотримання балансу сил і “перезавантаженням” відносин з Росією. Тому Альянс вважає за доцільне проводити стосовно країн Чорноморського регіону політику поглибленого військового співробітництва в рамках Програми “Партнерство заради миру” (ПЗМ),

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ ТА РОСІЇ З НАТО

№	Структури, програми (проекти) співробітництва	Україна	Росія
Структури співробітництва			
1	Вищий керівний орган співробітництва з НАТО	Комісія Україна-НАТО	Рада Росія-НАТО та Підготовчий комітет Росія-НАТО
2	Рада РФ-НАТО / Комісія Україна – НАТО на рівні військових представників	+	+
3	Робоча група з питань воєнної реформи (та співробітництва)	+	+
4	Комітет з питань навчання і підготовки	–	+
5	Робоча група/Комітет з питань протиракетної оборони (ПРО на ТВД)	+	+
6	Робоча група/Комітет з питань розвідки	+	+
7	Робоча група/Комітет з питань цивільного демократичного контролю над сектором розвідки	+	+
8	Робоча група з питань науки заради безпеки	+	+
9	Робоча група з питань миротворчості	–	+
10	Робоча група з питань використання повітряного простору	–	+
11	Робоча група з проблем розповсюдження зброї масового ураження	–	+
12	Робоча група з питань оборонно-технічного співробітництва	+	+
13	Робоча група з питань економічної безпеки, безпеки енергетичної інфраструктури та енергетичної безпеки	+	+
14	Робоча група з наукової та екологічної співпраці	+	+
15	Робоча група з питань боротьби з тероризмом	–	+
16	Робоча група з питань планування на випадок надзвичайних ситуацій цивільного характеру	+	+
17	Робоча група з питань тилового забезпечення	–	+
18	Група експертів з ядерних питань	–	+
19	Група експертів з контролю над звичайними озброєннями	–	+
20	Центр інформації та документації НАТО	+	+
Всього спільних структур		12	20
Програми (проекти) співробітництва			
1	Процес планування та оцінки сил	+	+
2	Багатонаціональні підрозділи високого ступеня бойової готовності	+	–
3	Програма обміну даними про повітряну обстановку (ОДПО)	+	+
4	Навчання в рамках ПРО на ТВД	–	+
5	Транзит невійськових вантажів в інтересах Міжнародних сил сприяння безпеці в Афганістані (МССБ)	+	+
6	Транзит військових вантажів в інтересах МССБ (у т.ч. озброєння, військова техніка та боеприпаси)	–	+
7	Ініціатива щодо використання повітряного простору (на двосторонній основі)	–	+
8	Операція Активні зусилля (ОАЗ)	+	+
9	Заходи, спрямовані на боротьбу з піратством в Аденській затоці	–	+
10	Програма реалізації з НАТО Рамкового документа в галузі порятунку моряків	–	+
11	Спільний проєкт з підготовки антинаркотичних підрозділів	–	+
12	Проєкт адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку	+	+
13	Індивідуальна програма партнерства з НАТО	+	+
14	Міжнародна програма професійної підготовки цивільного персоналу для сектору безпеки і оборони	+	–
15	Програма вдосконалення військової освіти Консорціуму оборонних академій НАТО	+	+
16	Проєкт Трастового фонду НАТО з утилізації ПЗРК, легких озброєнь і звичайних боеприпасів в Україні	+	–
17	Операція KFOR у Косово	+	–
18	Операція Міжнародних сил сприяння безпеці в Ісламській Республіці Афганістан	+	–
19	Припортова ініціатива	+	–
Всього спільних програм (проектів)		13	13

³³ Опосередковано це визнав глава МЗС Росії С.Лавров, заявивши: “Наші партнери з НАТО з чисто ідеологічних міркувань не хочуть іти на рівноправне, взазовигідне співробітництво”. Див.: МИД РФ: НАТО не идет на сотрудничество с ОДКБ. – 6 марта 2010г., <http://www.mamlas5317115>

спільних навчань та активного використання двосторонніх механізмів: Ради НАТО-Росія, Комісії Україна-НАТО, Індивідуальних планів дій (з Азербайджаном, Вірменією, Грузією, Молдовою, Україною).

4.7. США та ЄС у забезпеченні регіональної безпеки є прихильниками переважно “м’якої” сили³⁴. Як уже згадувалось, активність Сполучених Штатів у регіоні значно знизилась, але залишається суттєвою, особливо в наданні країнам фінансової допомоги на двосторонніх засадах. ЄС, з метою забезпечення енергетичної безпеки, а також стабільності на південно-східних кордонах, застосовує превентивні заходи, спрямовані на допомогу економічному розвитку, зміцненню демократії, належного врядування у країнах регіону. **“Несилова” спрямованість зусиль ЄС, особливо за умов перетворення їх формату на багатосторонній, є одним з головних стабілізуючих чинників, що створює підґрунтя для конструктивних, взаємовигідних відносин з регіональними суб’єктами.**

Однак, США та ЄС мали б визначитися з межами “перезавантаження” відносин з Росією, зокрема у сфері безпеки в Чорноморському регіоні, та допустимою мірою її претензій на “зони привілейованих інтересів”. Для цього міжнародна спільнота має достатньо засобів політичного впливу.

4.8. Заходи провідних гравців і регіональних суб’єктів у сфері безпеки із застосуванням “м’якої” сили значною мірою сприяють стабілізації ситуації, протидії асиметричним загрозам, запобіганню конфліктам тощо. Водночас, вони досі не увінчалися результатами із врегулювання “заморожених” конфліктів, що свідчить про відсутність у міжнародній практиці всеохопного замкнутого циклу забезпечення безпеки, – і Чорноморський регіон є лише одним із прикладів цього (врізка “Елементи всеохопного підходу до запобігання і протидії загрозам”³⁵).

ЕЛЕМЕНТИ ВСЕОХОПНОГО ПІДХОДУ ДО ЗАПОБІГАННЯ І ПРОТИДІЇ ЗАГРОЗАМ:

- охоплення сукупністю заходів (аналіз загроз, планування протидії, підготовка та застосування сил і засобів) **всіх етапів ескалації загроз: накопичення протиріч, зростання напруженості, виникнення конфлікту та його врегулювання, ліквідація наслідків конфлікту;**
- **забезпечення єдності (несуперечливості) позицій учасників системи безпеки стосовно оцінки загроз, цілей захисних заходів, внесків у забезпечення безпеки;**
- наявність механізмів (військових і невійськових) протидії загрозам, адекватних умовам кожного з етапів їх ескалації і географії їх виникнення;
- **забезпечення всіма видами ресурсів: фінансовими, матеріально-технічними, людськими, організаційно-правовими, інформаційними;**
- наявність ефективних механізмів прийняття та виконання рішень, координації підготовки та спільного застосування сил і засобів, акумулювання ресурсів;
- **глобальне партнерство, узгодження сфер компетенції міжнародних організацій і систем безпеки, опора на місцеві сили.**

Утім, у Чорноморському регіоні ситуація є ще більш складною: тут немає одного з головних елементів всеохопного підходу – єдності (несуперечливості) позицій учасників системи безпеки стосовно оцінки загроз, цілей захисних заходів і внесків у забезпечення безпеки.

4.9. Дуже небезпечними наслідками пролонгації “заморожених” і розпалювання потенційних конфліктів є створення мотивів і живильного середовища для зростання націоналізму, екстремізму та сепаратизму, – які, своєю чергою, сприяють посиленню конфліктності регіональних відносин і дедалі тугіше стискають пружину конфліктів. Майже 20-річний досвід безрезультатних спроб їх врегулювання підштовхує до висновку про хибність застосовуваних підходів, орієнтованих винятково на вирішення питань статусу самопроголошених утворень.

На цьому фоні загрозливих масштабів набувають потоки вимушено переміщених осіб, бідність, посилюється нехтування демократичними засадами врядування, поширюються наркоторгівля, контрабанда, організована злочинність, погіршується екологія та безпека на морі. Ці явища мають розглядатися не лише як наслідки конфліктних ситуацій, але й як передумови ескалації загроз і наростання напруженості.

4.10. Геополітичне суперництво, гостра, не завжди добрососідська, політично забарвлена економічна конкуренція нівелюють зусилля із забезпечення регіональної безпеки та час від часу загострюють ситуацію. Загрозливою тенденцією в регіоні є милітаризація країн, яка, з одного боку, є наслідком конкуренції інтересів, а з іншого – чинником загострення напруженості.

Сьогодні головними стимулами милітаризації є:

(а) загострення ситуації навколо Нагірного Карабаху і зростання вірогідності застосування сили (Азербайджан-Вірменія);

(б) нерозв’язані проблеми поділу Каспійського моря та нарощування потенціалів військово-морських сил Росії та Азербайджану;

(в) перспективи розширення НАТО на Схід, що негативно сприймаються Росією і підштовхують її до випереджальних заходів³⁶;

(г) загострення ситуації на Північному Кавказі, поява там парамілітарних утворень і реакція Росії у вигляді нарощування бойового потенціалу Південного військового округу поблизу кордонів України та південно-кавказьких країн;

(д) реалізація планів Росії з переозброєння та підвищення бойового потенціалу Чорноморського Флоту, що за певних умов може стати імпульсом для нарощування військових потенціалів причорноморських держав³⁷.

³⁴ Політика США з розміщення елементів ПРО в Румунії і Болгарії має позарегіональний характер – захист від ракетної загрози з боку Ірану.

³⁵ Джерело: Пропозиції до нової Стратегічної концепції НАТО: Альянс, з яким ми прагнемо співпраці. Консолідована позиція незалежних аналітичних центрів України. – Київ, березень 2010р., с.8-9.

³⁶ Воєнна доктрина РФ визначає серед основних зовнішніх загроз наступну – “намагання наділити силовий потенціал... НАТО глобальними функціями, що реалізуються в порушення норм міжнародного права, наблизити воєнну інфраструктуру країн-членів НАТО до кордонів Російської Федерації, в т.ч. шляхом розширення блоку”. Див.: Военная доктрина Российской Федерации. Утверждена Указом Президента РФ 5 февраля 2010г. – Сайт МИД РФ, <http://www.mid.ru>

³⁷ Президент Румунії Т.Бесеску: “Ми не почуваємося комфортно, оскільки російські війська розгорнуті вздовж нашого північного кордону – у Придністров’ї. Нас зовсім не влаштовує і факт подовження Росією договору про базування її флоту в Севастополі... Якщо Росія так дружньо ставиться до держав Чорного моря, то чому їй тоді потрібен такий великий флот у такому маленькому морі?”. Див.: Президент Румунії побивається Чорноморського флоту в Севастополі. – Інтернет-портал *Analitika*, 30 листопада 2010г., <http://analitika.at.ua>

Після припинення дії режиму Договору про звичайні збройні сили в Європі, внаслідок виходу з нього у 2007р. Росії, ситуація з посиленням військових потенціалів у регіоні може вийти з під контролю (врізка *“Військові потенціали в зонах “заморожених” конфліктів”*). Неоднозначну реакцію викликали також окремі положення Воєнної доктрини РФ 2010р. – зокрема, про те, що Росія визначає серед основних завдань *“Збройних Сил та інших військ у мирний час... захист громадян Російської Федерації за межами Російської Федерації від збройного нападу на них”*³⁸. Враховуючи практику видачі російських паспортів громадянам пострадянських країн, застосування такого положення може мати непередбачувані наслідки.

Усе це вимагає від регіональних суб'єктів прояву доброї волі в напрямі укладення домовленостей про прискорення врегулювання *“заморожених”* конфліктів, принципової відмови від застосування сили в міждержавних відносинах і наступної демілітаризації регіону.

4.11. Іншою загрозливою тенденцією для безпеки в регіоні є фактична відсутність гарантій безпеки для ряду чорноморських країн. Так, Болгарія, Румунія і Туреччина є членами Альянсу, Росія та Вірменія – ОДКБ. Натомість Україна не має жодних реальних зовнішніх гарантій національної безпеки, територіальної цілісності та непопорушності її кордонів. Відомо, що визнання її суверенітету та зовнішні гарантії безпеки містяться в багатьох міжнародно-правових документах, зокрема – в Будапештському меморандумі про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, Договорі про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною і РФ, Хартії Україна-США про стратегічне партнерство, Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО. Однак, до цього часу немає чітких механізмів забезпечення задекларованих у цих документах гарантій. Проголосивши позаблоковий статус і не маючи можливостей самостійно забезпечити належний рівень обороноздатності, Україна сьогодні, по суті, опинилася між двома потужними світовими центрами впливу. Таке становище є ризикованим.

Загалом, наявні механізми та заходи із забезпечення регіональної безпеки не є всеохопними та не забезпечують сьогодні надійних гарантій запобігання загрозам. Більше того, наявність регіональної альтернативи Альянсу – ОДКБ є додатковим чинником суперництва в безпековій сфері між Росією і Заходом, а також подразником у

відносинах політичних і суспільних груп у країнах регіону, зокрема в Україні.

У розв'язанні однієї з головних проблем регіону – *“заморожених”* конфліктів – доцільно змінити підходи шляхом акцентування не лише питань статусу самопроголошених утворень, але й питань підвищення якості життя населення, зміцнення демократичних засад урядування, сприяння транс-кордонному співробітництву, що не усуває, але значно пом'якшує критичність питань статусу.

Попри недостатню ефективність попередніх зусиль ЄС, саме його політика, заснована на *“м'якій”* силі, підтримана відповідними ресурсами, скоординована з ініціативами та заходами інших регіональних суб'єктів, може бути найоптимальнішою формою поглиблення співробітництва, запобігання кризовим ситуаціям у Чорноморському регіоні та їх врегулювання.

5. УКРАЇНА. АР КРИМ

5.1. Геополітичне становище України визначає необхідність її збалансованих відносин із Заходом і Сходом, а проголошений ще на початку 1990-х років офіційний зовнішньополітичний курс передбачає її інтеграцію до Європейського співтовариства. Однак, у 2010р. відбулися радикальні зміни в українській зовнішній політиці із значним креном у напрямі Сходу – Росії (проголошення позаблокового статусу, укладення Харківських угод, поглиблення україно-російського військового співробітництва).

При цьому, *по-перше*, крен у напрямі Росії не супроводжується встановленням дійсно рівноправних, партнерських відносин, а зумовлює лише дедалі більші амбіції Росії в частині поглинання нею українських активів (ініціативи стосовно об'єднання української ГТС і БАТ *“Газпром”*, атомних комплексів обох країн, авіапромів тощо), а також, як зазначалося вище, – залучення її до об'єднань, де Росія посідає домінуючі позиції.

По-друге, формально не відмовившись від євроінтеграційного курсу, Україна послідовно знижує показники, що характеризують стан демократичних і ринкових інститутів, дедалі більше переймаючи *“правила гри”*, характерні для сучасної Росії³⁹.

По-третє, на західному напрямі через непослідовність зовнішньополітичного курсу та постійну соціально-політичну нестабільність Україна зазнає відчутних втрат (*“втома від України”*), що в кінцевому підсумку може призвести до того, що

³⁸ Военная доктрина Российской Федерации..., ст.27, п.к.

³⁹ Так, згідно з оцінками *Freedom House*, у 2010р. Україна з категорії *“вільних країн”* потрапила до категорії *“частково вільних”* (разом з Афганістаном, Іраном, Мексикою, Шрі-Ланкою, Венесуелою), демонструючи **відхід від стандартів демократії**. Останніми роками, разом із млявим, але все ж покращенням економічних показників, спостерігається **стійка тенденція погіршення інших ключових критеріїв розвитку суспільства, зокрема: стану інститутів** (2008р. – 3,3, 2010р. – 3,0); **корупції** (2008р. – 2,7, 2010р. – 2,4); **громадянських свобод** (2008р. – 84 місце; 2010р. – 97 зі 149).

ВІЙСЬКОВІ ПОТЕНЦІАЛИ В ЗОНАХ “ЗАМОРОЖЕНИХ” КОНФЛІКТІВ

Нагірно-Карабахський конфлікт

Сили, засоби*	Вірменія	НКР	102 база ЗС РФ у Гюмрі	Азербайджан
Чисельність особового складу, тис. осіб	46,08	18-20	4-5	66,9
Основні озброєння, од., у т.ч.				
танки	110	316	100	320
ББМ	240	324	300	595
артилерія і ракетні системи	236	370	~ 100	282
бойові літаки				
бойові вертольоти	22		18	102
засоби ППО	33			35
зенітно-ракетна бригада і два полки			2 дивізії С-300	37 дивізіонів

ЗС – Збройні Сили; СВ – Сухопутні війська; ПС – Повітряні сили; ВМС – Військово-морські сили; ББМ – бойові броньовані машини; ППО – протиповітряна оборона.

* Тут і далі, якщо не вказане інше, за даними: Central Intelligence agency. The world factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>; The Military Balance 2010. International Institute for Strategic Studies, <http://www.iiss.org/publications/military-balance/the-military-balance-2010/>; World Military Strength Ranking, <http://www.globalfirepower.com/>; Armed Forces of the World Database, <http://www.strategypage.com/tyeo/howtomakewar/databases/armies/default.asp>.

Грузино-Абхазський конфлікт

Сили, засоби	Росія		Абхазія*	Грузія
	Південний військовий округ, ЧФ	7 військова база		
Чисельність особового складу, тис. осіб	Близько 133,0	3,8	5,0	21,2
Основні озброєння, од., у т.ч.				
танки	628	41	59	53
ББМ	2 100	129	84	109
артилерія і ракетні системи	920	96	>30	236
бойові літаки	222			27
бойові вертольоти	127		5	33
засоби ППО	14 дивізіонів	4 дивізіони		
бойові кораблі	39			6

* Джерело: портал Milkavkaz.net, <http://milkavkaz.net/?q=node/4>

Грузино-Осетинський конфлікт

Сили, засоби	Росія		Південна Осетія*	Грузія
	Південний військовий округ, ЧФ	4 військова база		
Чисельність особового складу, тис. осіб	Близько 133,0	3,8	1,25	21,2
Основні озброєння, од., у т.ч.				
танки	628	41	12	53
ББМ	2 100	129	37	109
артилерія і ракетні системи	920	96	42	236
бойові літаки	222			27
бойові вертольоти	127			33
засоби ППО	14 дивізіонів	3 дивізіони		
бойові кораблі	39			6

* Джерело: портал Milkavkaz.net, <http://milkavkaz.net/?q=node/4>

Придністровський конфлікт

Сили, засоби	Молдова	ПМР*
Чисельність особового складу, тис. осіб	6,0	7,5
Основні озброєння, од., у т.ч.		
танки		16-20
ББМ	359	50
артилерія і ракетні системи	148	58
бойові літаки	6	
бойові вертольоти	6	8

* До складу Оперативної групи російських військ належать два мотострілецькі батальйони, батальйон охорони та обслуговування, підрозділи забезпечення, артилерійський склад боєприпасів, вертолітний загін.

міжнародні питання, які безпосередньо стосуються України, будуть вирішуватися не з нею чи за її участі, а з Росією.

5.2. У сфері безпеки, крім спільних глобальних загроз, найбільш гострими для України є питання базування Чорноморського Флоту РФ у Криму, делімітація кордонів в Азово-Чорноморському басейні, розбіжності у відносинах з Румунією стосовно лінії кордону по р. Дунай. Шляхи їх вирішення значною мірою перетинаються з геополітичними (відносини з ЄС, Росією) та економічними (підтримка вигідних для України проектів або її участі в них) питаннями, що вимагає від України дотримання балансу інтересів у відносинах з партнерами, наявності у держави чіткої стратегії і пріоритетів розвитку.

5.3. У геополітичній сфері чутливими для АРК, у соціально-політичному середовищі якого переважають проросійські настрої, є питання орієнтації на партнерство з ключовими зовнішніми гравцями (ЄС, Росія, США), пріоритетів економічного співробітництва, забезпечення національної безпеки України, її участі в регіональних інтеграційних проектах (НАТО/ОДКБ, зона вільної торгівлі з ЄС/Митний союз). При цьому, наявність в АРК досить міцної кримськотатарської спільноти, а в Україні в цілому – впливових бізнес-груп, які відчувають переваги російських конкурентів, роблять таку орієнтацію неоднозначною, а ситуацію навколо неї – внутрішньо суперечливою.

Після приходу до влади в Україні і АР Крим Партії регіонів відбулася “приватизація” нею проросійського вектора політики. Внаслідок цього певною мірою поза увагою Росії опинилися партії і рухи російської спрямованості, що зумовлює підвищення їх деструктивної активності та конкуренції за кошти російських спонсорів⁴⁰.

5.4. У сфері безпеки певний ризик дестабілізації ситуації на півострові становлять, *по-перше*, невирішеність питань репатріації і реінтеграції репатріантів (близько 13% населення Криму), виникнення на цьому підґрунті напруженості в міжнаціональних і міжконфесійних відносинах⁴¹. *По-друге*, зростання активності радикальних ісламістських організацій, багато з яких діють поза контролем з боку держав походження та визнані у країнах, де вони поширені, радикальними, екстремістськими та навіть терористичними⁴².

Сьогодні діяльність турецьких, арабських, північнокавказьких і центральноазійських ісламістських організацій у Криму за рівнем і характером впливу розглядається не як негативний чинник, а як загрозлива тенденція, що за умов політизації цього процесу та без адекватної реакції і профілактичних заходів з боку держави і традиційних релігійних організацій (в т.ч. ісламських) може перетворитися на справжню загрозу.

Зокрема, загрозу міжнародного тероризму вважають актуальною близько 60% жителів Криму. Можливість міжнаціонального конфлікту вважають реальною 10%. Негативне ставлення до протилежних конфесій спостерігається серед 13-14% православних і мусульман Криму. Водночас у середовищі кримських татар досить високою є протестна активність: понад 60% готові брати участь у санкціонованих і близько 50% – у несанкціонованих мітингах і демонстраціях, 5-6% – у більш радикальних проявах протесту (страйках, бойкотах, блокуванні доріг)⁴³.

5.5. З часу набуття Україною незалежності й дотепер Крим є об’єктом уваги міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, ЄС) та зацікавлених західних країн як потенційно конфліктогенний регіон. Головними сферами міжнародної активності в АР Крим є: міжнаціональні відносини, добробут населення, місцеве самоврядування, розвиток інфраструктури. Останнім часом ця увага зростає через активізацію українсько-російських відносин і посилення російського впливу в АР Крим.

У 2010р. в АР Крим виконувалися 50 проектів міжнародної технічної допомоги загальною вартістю 59,6 млн. грн. У середині 2010р., невідомі після укладення Харківських угод, Єврокомісія прийняла рішення зробити Спільну ініціативу ЄС у Криму пілотним проектом Східного партнерства.

5.6. Проте, слід взяти до уваги, що на цей час як внутрішнє, так і зовнішнє конкурентне та безпекове середовище є несприятливим для виконання проектів міжнародних організацій і реалізації планів соціально-економічного розвитку АР Крим.

⁴⁰ Докладно див. статтю Т.Гучакової “Кримська політика: поворот-2011...”, вміщену в цьому журналі.

⁴¹ Докладно див.: Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2009, №5, с.2-59.

⁴² Зокрема: релігійно-політична партія “Хизб ут-Тахрир” (виникла як відгалуження близькосхідної організації “Братів-мусульман”, набула поширення у країнах Центральної Азії); секта “Нурджулар” (Туреччина), ісламський рух “Таблігї Джамаат” (Узбекистан). Докладно див. статтю О.Богомолова, С.Данилова, І.Семиволова “Політичний простір Криму: між “Русским миром” та ісламським світом”, вміщену в цьому журналі.

⁴³ Див. результати соціологічного опитування жителів Криму, узагальнені в матеріалі “Ставлення жителів Криму до імовірних загроз та до питань, які мають значний конфліктний потенціал”, вміщеному в цьому журналі.

У політиці як провідних міжнародних гравців у регіоні, так і самої України, її центральної влади і влади АРК потрібні суттєві зміни – не лише для забезпечення успішності згаданих проєктів міжнародних організацій і планів розвитку АР Крим, але й для запобігання перетворенню Автономії на джерело напруженості та асиметричних загроз.

6. ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ⁴⁴

6.1. Після завершення холодної війни регіон перетворився на арену боротьби потужних зовнішніх і внутрішніх гравців. При цьому, регіональними гравцями не вироблені спільні погляди на регіональну безпеку. Суперечливі цілі і програми провідних гравців заважають формуванню прийнятної моделі регіонального розвитку, спричиняють розпорошення зусиль, знецінюють кінцеві результати.

Аналіз розвитку подій в Чорноморському регіоні впродовж останніх 10 років дає підстави для припущення, що на зміну блоковому протистоянню часів холодної війни, може прийти не цілісне регіональне утворення з міцними економічними, політичними, культурними зв'язками, а нові лінії поділу на зони “привілейованих” інтересів.

Через відсутність цілеспрямованої і скоординованої зовнішньої підтримки, внутрішнє різноманіття і слабкість, розбіжність інтересів і розпорошення зусиль регіональних суб'єктів, Чорноморському регіону притаманна підвищена вразливість до негативних зовнішніх впливів і внутрішніх загроз соціально-політичній стабільності.

Водночас, регіональним суб'єктам, міжнародним інститутам досі не вдалося виробити спільні погляди на регіональну безпеку, усунути (або мінімізувати) чинники внутрішньорегіональної напруженості, забезпечити гарантії безпеки.

За цих умов загострюється потреба цілеспрямованого пошуку ефективних засобів забезпечення регіональної безпеки, зокрема – шляхом координації зусиль і діяльності безпекових структур (НАТО, ЄПБО, ОБСЄ, ОДКБ) та адаптації їх підходів і механізмів забезпечення безпеки до сучасних умов загалом і ситуації та умов Чорноморського регіону зокрема.

Одним із напрямів підвищення ефективності зазначених структур є узгодження розподілу їх компетенцій і повноважень (за функціями, але в жодному разі – не за географічним принципом), відповідно до наявних у них спроможностей у межах всеохопного підходу до забезпечення безпеки.

Зокрема, одним із дієвих засобів гарантування безпеки в регіоні міг би стати механізм консультацій НАТО у випадках появи загрози конфлікту – за умов залучення до таких консультацій не лише країн, що відчують загрозу, але й тих, від яких

вона може походити (запровадження тристороннього формату консультацій).

Альтернативним шляхом забезпечення регіональної безпеки може бути поширення компетенції ОЧЕС на політичну та безпекову сфери за умови налагодження взаємодії з діючими структурами безпеки.

6.2. Країни регіону мають більше однакових проблем, ніж спільних інтересів, що зумовлює радше не повномасштабне багатостороннє співробітництво між ними, а конкуренцію, боротьбу за лідерство в регіоні, загострення суперечностей. Це є додатковим чинником загрози поділу регіону на сфери впливу провідних гравців.

Запобіжником цій загрозі можуть бути регіональні інтеграційні проєкти в секторах, де можна розраховувати якщо не на збіг, то хоча б на несуперечливість інтересів (транскордонні проєкти локального рівня; освітні, екологічні тощо; координація зусиль з протидії асиметричним загрозам). Саме на таких проєктах має бути зосереджена сьогодні зовнішня допомога.

6.3. Головними дестабілізуючими чинниками в регіоні залишаються “заморожені” конфлікти, які водночас є джерелами таких асиметричних загроз, як зростання націоналізму, екстремізму та сепаратизму, мілітаризація, наркоторгівля, контрабанда, організована злочинність. Ані внутрішні, ані зовнішні гравці не змогли до цього часу знайти нові підходи до врегулювання цих конфліктів і запропонувати прийнятні моделі їх реалізації.

За цих умов, ініціативу з формування політичної волі та нових підходів до забезпечення регіональної безпеки, в т.ч. врегулювання “заморожених” конфліктів і протидії асиметричним загрозам, мають взяти на себе експертне середовище і громадськість. З використанням потенціалу численних безпекових форумів, громадських організацій та їх асоціацій пропонується ініціювати:

- проведення серії самітів Чорноморських країн на високому рівні з наступним порядком денним: нестандартні підходи до врегулювання “заморожених” конфліктів на засадах транскордонного співробітництва; поступова демілітаризація регіону шляхом створення міжнародних цивільно-військових сил протидії асиметричним загрозам (першим кроком може бути формування підрозділу таких сил на базі Чорноморського Флоту РФ у Криму і ВМС України); створення спільної Моніторингової групи та механізмів її взаємодії з ООН, ЄС, НАТО, ОБСЄ; створення регіонального фонду допомоги постраждалим регіонам; удосконалення інституційних засад регіонального співробітництва; перспективні спільні проєкти і джерела їх ресурсного забезпечення;

⁴⁴ Див. також: Україна на світовій арені: сучасний стан і перспективи. – Національна безпека і оборона, 2010, №2, с.6-15.

- запровадження механізму міжпарламентського діалогу на рівні ПАЧЕС – ПА ОБСЄ – ПАРЄ – Європарламент – МПА СНД – ПА ГУАМ, одним із напрямів якого мають бути регулярні консультації з актуальних проблем регіону;
- створення постійно діючої консультативної наради в рамках міжнародних організацій, представлених у регіоні (ОЧЕС, ОБСЄ, СНД, ОДКБ, НАТО, Рада Європи, ЄС) – з метою узгодження інтересів і координації дій в Чорноморському регіоні (можливе залучення до роботи наради позарегіональних партнерів – США, Китаю, Ірану).

6.4. У ситуації, що склалася, Україна є об'єктом геополітичної конкуренції між ключовими гравцями – насамперед США, ЄС, НАТО і Росії. У цьому суперництві спостерігається чітка асиметрія: якщо ЄС і НАТО намагаються залучити Україну до більш глибокого співробітництва, обмежуючись перетворенням її на “безпечного сусіда” та не виказуючи намірів до повної інтеграції, то Росія, навпаки, зацікавлена у членстві України в інтеграційних об'єднаннях (Митному союзі, ЄП, ОДКБ).

Політика Заходу “перезавантаження” відносин з Росією не торкається глибинних протиріч і не може вважатися довгостроковим проектом без реальних результатів політичної та економічної модернізації самої Росії. Аналогічно, відмова України від ядерної зброї, проголошення нею позаблокового статусу без адекватного руху назустріч з боку Росії сприяли лише тимчасовому зниженню напруженості у відносинах з нею, але не усуненню протиріч, зумовили вакуум безпеки України.

За цих умов, перспективними з боку США, ЄС, НАТО, країн-членів і партнерів було б запровадження багатосторонніх форматів співробітництва з Росією, надання їй допомоги в політичній та економічній модернізації з обов'язковим моніторингом досягнень на цьому шляху.

З боку України доцільними були б кроки в напрямках:

- юридичного закріплення гарантій безпеки, територіальної цілісності та недоторканості кордонів у рамках двосторонніх договорів з країнами-сусідами і країнами-гарантами (згідно з Будапештським меморандумом);
- недопущення під час переговорів з питань модернізації ЧФ порушення балансу сил у Чорноморському басейні та утиску національних інтересів самої України;
- ініціювання на міждержавному рівні обговорення і практичного вирішення питань розробки Чорноморської стратегії розвитку, демілітаризації регіону, заходів зміцнення довіри та безпеки.

6.5. За наявності певних конфліктогенних чинників, АР Крим був і залишається територією мирного співіснування різних етносів, культур і

релігій, представлених у всьому Чорноморському регіоні. Досвід такого мирного співіснування є капіталом Автономії, ресурсом, який може бути гідно оцінений і розвинутий як регіональними країнами, так і європейським і світовим співтовариством. Виходячи з цього, є сенс ініціювати:

- створення у Криму багатoproфільного навчального закладу – Чорноморської Академії – для надання якісної базової освіти майбутнім держслужбовцям, дипломатам, громадським діячам, журналістам, підприємцям з країн регіону; спільне навчання дало б кумулятивний ефект у налагодженні стабільних міжлюдських контактів, зміцненні політичних, економічних, гуманітарних відносин між країнами регіону. Академія має стати інтегруючим центром мережі чорноморських університетів. Перспективним виглядає створення при Академії інституту мов і культур країн Чорноморського регіону;
- створення під егідою ОЧЕС Міжнародної асоціації журналістів країн Чорноморського регіону з центром у Криму з метою: більш продуктивного обміну інформацією про регіональні проблеми, події і перспективи розвитку; налагодження стабільних каналів співробітництва між провідними мас-медіа; проведення тематичних інформаційних кампаній; формування толерантного регіонального інформаційного простору;
- запровадження практики проведення у Криму щорічних фестивалів “Молодь Чорномор'я”, у яких братимуть участь молодіжні організації, молоді науковці, держслужбовці, творчі діячі, студенти. Подібні акції сприятимуть розвитку контактів між представниками нової генерації країн регіону, формуванню толерантного регіонального середовища.

У контексті викладеного роль і місце України та АР Крим у Чорноморському регіоні (як і в більш глобальному світовому просторі) вирішальною мірою залежать від усвідомлення державним керівництвом, політичними силами, елітою, суспільством загалом відповідальності за майбутнє країни, її гідного місця в системі міжнародних відносин, від здатності консолідувати зусилля і спрямувати їх на взаємовигідне регіональне співробітництво і стійкий соціально-економічний розвиток.

Підґрунтям для цього має бути формування ідентичності України (і всіх її складових, у т.ч. АР Крим) на засадах не лише минулого, але й (і переважно) майбутнього – бажаного стану суспільства і держави. А передумовою – усунення джерел внутрішніх загроз, насамперед, неналежного державного врядування, за якого корпоративні та особисті інтереси переважають інтереси суспільства, яке породжує системну корупцію, створює приводи для проявів правового нігілізму та екстремізму. ■

ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ ЧОРНОМОРСЬКОГО РЕГІОНУ І КРИМУ В ОЦІНКАХ ЕКСПЕРТІВ

Важливою складовою досліджень Центру Разумкова у сфері безпеки є експертні опитування, які дають можливість визначити загальні позиції, оцінки і прогнози фахівців із значущих питань.

Тема цього опитування, проведеного в березні 2011р., – безпека Чорноморського регіону в цілому і Криму зокрема¹. Це актуально, з огляду на складні, суперечливі процеси, що відбуваються в регіоні, який є перехрестям глобальних цивілізаційних впливів, ареною зіткнення інтересів провідних світових гравців. У цьому контексті важливою є і проблема забезпечення безпеки на Кримському півострові.

Під час опитування експерти оцінювали сучасний стан і перспективи у сфері безпеки в регіоні і Криму, відзначали рівень актуальності наявних загроз, аналізували характер і масштаб впливу країн і міжнародних організацій, оцінювали перспективи розвитку внутрішньополітичної та соціально-економічної ситуації у країнах регіону, прогнозували ймовірність врегулювання заморожених конфліктів тощо.

Результати опитування дають підстави для наступних висновків і спостережень.

Перше. Експерти переважно негативно оцінюють нинішню ситуацію у сфері безпеки в Чорноморському регіоні. Причому більшість (92,6%) із них переконані, що в середньостроковій (3-5 років) перспективі ситуація або суттєво не зміниться, або погіршиться. Зокрема, на їх думку, ближчим часом не вдасться досягти прогресу у врегулюванні заморожених конфліктів у регіоні (Придністров'я, Нагірний Карабах, Південна Осетія, Абхазія). Серед головних загроз безпеці експерти відзначають боротьбу за енергетичні ресурси регіону (середній бал 4,18), конкуренцію у сфері транспортування енергоносіїв (4,01) та геополітичне суперництво країн (3,75)².

Друге. Загрожують стабільності та перешкоджають інтеграції в регіоні, на думку експертів, насамперед, розбіжності в політичних цілях і стратегічних орієнтаціях країн (середній бал – 4,0), наявність заморожених конфліктів (3,79), неврегульованість питань кордонів (3,65). Останнє є найбільш актуальним для української сторони, з огляду на “заморожену” проблему делімітації українсько-російського кордону в Азово-Чорноморському басейні, суперечності з Румунією стосовно судорожних шляхів у дельті Дунаю³. Водночас, чинниками, що сприяють інтеграції, експерти вважають: спільність інтересів у сферах безпеки (3,38) та економіки (3,37), географічну близькість країн регіону (3,35)⁴.

Третє. Найбільш критично оцінюється характер впливу на ситуацію в регіоні Румунії (-1,24), Росії (-1,17), Вірменії (-0,25). Можна припустити, що такі оцінки зумовлені розбіжністю намірів Румунії і Росії з інтересами України, а також агресивністю заяв політичних сил згаданих країн під час вирішення спірних міждержавних питань. Слід зазначити, що більшість (66,2%) опитаних переконані, що пролонгація перебування ЧФ РФ у Криму не зміцнює безпеку в регіоні.

Позитивно характеризується вплив Болгарії, України, Туреччини, держав Західної і Східної Європи. Серед міжнародних організацій, що діють у регіоні, експерти найбільш позитивно оцінюють ЄС, ОЧЕС, ОБСЄ, ООН. Критично – ОДКБ. Переважна більшість респондентів переконані, що ГУАМ і СНД на ситуацію в регіоні не впливають.

Експертні оцінки помітно відрізняються від позицій громадян і, зокрема – жителів Криму. Стосовно пролонгації перебування ЧФ РФ у Криму оцінки респондентів на загальнонаціональному рівні розділилися майже навпіл, натомість більшість (75,1%) жителів Криму вважають, що така пролонгація зміцнює безпеку на півострові.

Четверте. За рядом критеріїв (спільність цінностей, інтересів, підходів до запобігання загрозам,

¹ Експертне опитування проведене Центром Разумкова 1-18 березня 2011р. Опитано 80 експертів – народні депутати України, представники центральних і регіональних органів виконавчої влади, державних і неурядових дослідницьких структур у Києві та регіонах України, журналісти. Окремі оцінки порівнюються з результатами загальнонаціонального опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова 2-10 березня 2011р. в усіх регіонах України. Опитано 2 011 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки – 2,3%. Також наводяться дані опитування, проведеного з 21 лютого по 14 березня 2011р. в АР Крим і Севастополі. Опитано 2 020 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки – 2,3%.

² Крім перелічених в анкеті загроз експерти також відзначили: нерівномірний соціально-економічний розвиток країн регіону, “неоімперіалізм” Росії, територіальні загрози, базування ЧФ РФ у Криму, вплив “арабських революцій” тощо.

³ Серед інших чинників, що загрожують стабільності в регіоні, експерти відзначили суперництво у використанні ресурсів Чорного моря, боротьбу за енергетичні ресурси регіону.

⁴ Серед інших чинників експерти відзначили євроінтеграційні прагнення більшості країн регіону, врегулювання конфліктів у регіоні, миротворчу діяльність, вдосконалення міжнародно-правової системи тощо.

відносин з оточенням, дієздатності, ресурсів, інституційної спроможності тощо) експерти віддають явну перевагу НАТО, ЄС і ОБСЄ. Відповідні оцінки СНД, ОДКБ, ОЧЕС і ГУАМ – є помітно гіршими.

П'яте. На думку експертів, серед країн Чорноморського регіону порівняно більш сприятливими є перспективи розвитку внутрішньополітичної ситуації в Туреччині, Болгарії, Азербайджані і Румунії. Найбільш критично такі перспективи оцінюються стосовно Вірменії та України. Загалом схожими є прогнози розвитку соціально-економічної ситуації. Респонденти віддають перевагу Туреччині, Азербайджану, Грузії і Болгарії. Останні місця в цьому рейтингу посідають Греція, Україна, Вірменія.

Шосте. Оцінюючи вірогідність реалізації загроз для України в Чорноморському регіоні, експерти насамперед відзначають – інформаційні операції проти України (середня і висока вірогідність загрози – 87,5%), порушення функціонування важливих інформаційних і комунікаційних мереж (63,8%), стихійні лиха та техногенні катастрофи (63,8%). Також тривожним є факт, що більшість (56,3%) експертів оцінюють вірогідність загрози порушення суверенітету та територіальної цілісності України як середню або високу. Дещо схожими є позиції громадян на загальнонаціональному рівні та оцінки жителів Криму. Громадяни не відчувають себе захищеними насамперед від техногенних катастроф, великих стихійних лих, епідемічних захворювань тощо.

Сьоме. Нинішня ситуація у сфері безпеки в Криму (як і в регіоні в цілому) характеризується експертами загалом негативно. Прогнозні оцінки є досить песимістичними: абсолютна більшість (82,6%) опитаних переконані, що безпекова ситуація на півострові або суттєво не зміниться, або погіршиться. Таку думку поділяють і 62,3% жителів Криму⁶. В цьому контексті експерти досить критично характеризують роль і місце Криму в системі безпеки регіону. Найбільша частина (36,3%) опитаних вважають, що Крим є потенційним джерелом напруженості в регіоні, але має шанси перетворитися на фактор стабільності, натомість 22,5% – переконані, що Крим є і залишається джерелом напруженості.

Восьме. Експерти переконані, що найбільшими загрозами для Криму є: зростання конфліктності стосовно перерозподілу земельної власності, погіршення соціально-економічної ситуації, загострення міжетнічних відносин, руйнування рекреаційного потенціалу та занепад інфраструктури. Серед інших загроз, які відзначили експерти, – зростання сепаратизму, погіршення криміногенної ситуації, зміцнення іноземного політичного, економічного впливу, згорання демократії тощо.

Такі оцінки певною мірою корелюють з переліком проблем, відзначених жителями півострова. На їх думку, найбільш актуальними для Криму є соціально-економічні проблеми: високі ціни на товари масового вжитку, низький рівень зарплат і пенсій, занепад промисловості та сільського господарства, високий

рівень безробіття. Водночас, на відміну від експертів, кримські респонденти більш стримано оцінюють актуальність земельного питання та зовсім не вважають актуальними проблеми в міжнародних відносинах та утиски свободи слова. Також, на їх думку, майже немає проблем, пов'язаних з базуванням у Севастополі ЧФ РФ.

Дев'яте. За експертними оцінками, політика центральної влади у Криму не є ефективною. Найбільш незадовільними, на думку експертів, є дії влади в науково-технічній, інфраструктурній, гуманітарній, аграрній, екологічній сферах. Фактично, поза увагою властей залишається розвиток рекреаційного потенціалу півострова. Негативно оцінюються й дії влади в соціально-економічній сфері.

Схожими є позиції жителів Криму, які оцінили дії центральної влади в усіх перелічених сферах незадовільно (середня оцінка не перевищує 2,52 бала за п'ятибальною шкалою).

Слід додати, що Стратегія економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011-2020рр. в експертному середовищі оцінюється неоднозначно. Привертає увагу й та обставина, що більшість (63,3%) кримчан нічого про цей документ не чули, ще 26,9% – щось чули про нього, але з його змістом не ознайомлені.

Десяте. На думку експертів, найбільш позитивно на ситуацію у Криму впливають (крім України) країни ЄС – держави Західної і Східної Європи, Болгарія, Греція. Відповідно, й серед міжнародних організацій саме ЄС має найбільшу позитивну оцінку. Критично характеризується вплив Росії, Румунії, Туреччини.

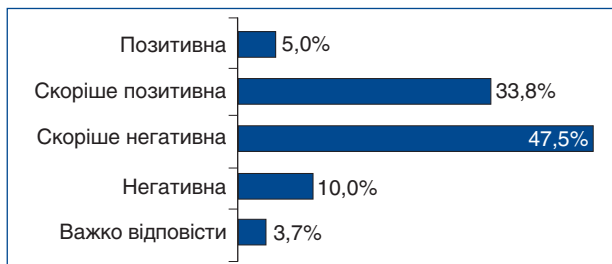
На відміну від експертів, громадяни країни і, зокрема, жителі Криму, вважають, що жодних загроз Україні з боку Росії та інших країн світу немає. При цьому, більшість кримських респондентів переконані, що для України існує загроза з боку міжнародного тероризму (59%) і НАТО (51%).

Жителі Криму відзначають найбільш позитивний вплив на політичну ситуацію в Криму з боку РФ, України, СНД і ЄС. При цьому, на їх думку, пріоритетним партнером в економічному розвитку Криму є Росія (66,7% визнали РФ найважливішим партнером). Показники інших країн не співвідносяться з цим результатом.

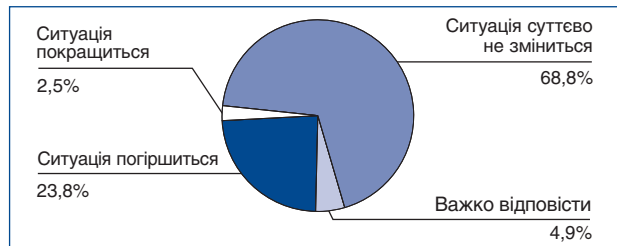
Одинадцяте. Привертають увагу позиції експертів стосовно зовнішнього впливу релігійних організацій. Більшість респондентів вважають, що створюють загрозу безпеці Криму вплив з боку як Руської православної церкви (РПЦ), так і ісламських організацій Кавказького регіону, Близького Сходу та Туреччини. На думку респондентів, найбільш активно цей вплив здійснюється з боку РПЦ та ісламських організацій Туреччини. Слід додати, що серед каналів зовнішнього впливу, які використовуються найбільш активно, експерти називають саме релігійні організації (разом зі ЗМІ і громадськими організаціями). ■

⁶ Також досить песимістичними є прогнози щодо ситуації у сфері безпеки в цілому в Україні. 59,7% респондентів зазначили, що ситуація або істотно не зміниться, або погіршиться.

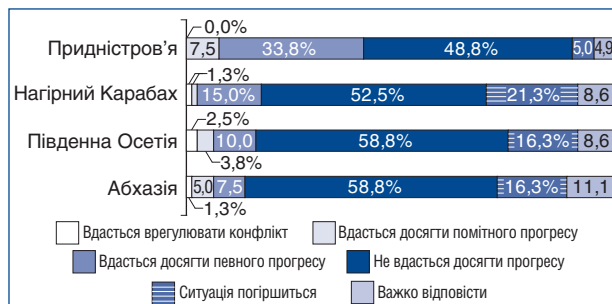
Оцінка нинішньої ситуації у сфері безпеки в Чорноморському регіоні, % опитаних експертів

Як зміниться ситуація у сфері безпеки в Чорноморському регіоні в середньостроковій (3-5 років) перспективі? % опитаних експертів

Оцінка перспектив врегулювання заморожених конфліктів у Чорноморському регіоні на найближчі 3-5 років, % опитаних експертів

Оцінка впливу факторів, що сприяють інтеграції та зміцненню стабільності в Чорноморському регіоні*, середній бал

* За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де "1" означає, що фактор не впливає, а "5" – має великий вплив.

Оцінка рівня актуальності загроз стабільності та безпеці Чорноморського регіону*, середній бал

Боротьба за енергетичні ресурси регіону	4,18
Конкуренція у сфері транспортування енергоносіїв	4,01
Геополітичне суперництво країн регіону	3,75
Сепаратизм	3,70
Територіальні конфлікти	3,70
Конфлікти на етнічному підґрунті	3,54
Внутрішньополітична нестабільність у країнах регіону	3,41
Мілітаризація регіону	3,39
Погіршення соціально-економічної ситуації в країнах регіону	3,31
Нелегальна міграція	3,27
Транскордонна злочинність	3,23
Наркотовілля	3,13
Погіршення екологічної ситуації в регіоні	3,03
Конфлікти на релігійному підґрунті	2,86
Тероризм	2,72
Торгівля людьми	2,64
Кіберзлочинність	2,15
Розповсюдження зброї масового ураження	1,95

* За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де "1" означає, що загроза не є актуальною, а "5" – є надзвичайно актуальною.

Оцінка чинників, що загрожують стабільності та перешкоджають інтеграції в Чорноморському регіоні*, середній бал

Різні політичні цілі та стратегічні орієнтації країн регіону	4,00
Значна кількість заморожених конфліктів	3,79
Неврегульованість питання кордонів	3,65
Економічне суперництво	3,52
Корупція, організована злочинність	3,52
Соціально-політична нестабільність у ряді країн регіону	3,49
Економічний занепад, брак фінансових ресурсів	3,48
Відсутність ефективних регіональних міжнародних інституцій, які б забезпечували стабільність і розвиток	3,18
Слабкість організаційної, фінансової допомоги багатосторонньому співробітництву в регіоні	3,13
Неефективність чинної системи міжнародного права	3,04
Соціокультурні та релігійні відмінності	2,91

* За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де "1" означає, що чинник не загрожує, а "5" – становить надзвичайну загрозу.

Оцінки перспектив розвитку внутрішньополітичної та соціально-економічної ситуації в кожній з наведених країн Чорноморського регіону на середньострокову (3-5 років) перспективу*, середній бал

* За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де "1" означає, що перспективи є дуже поганими, а "5" – дуже добрими.

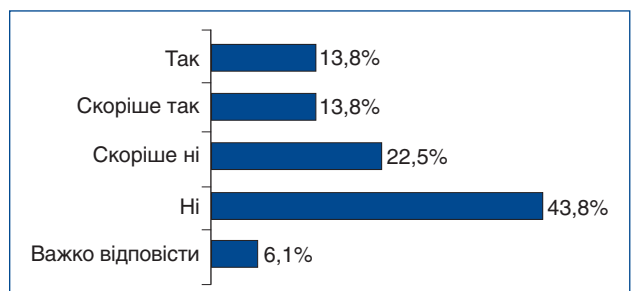
Оцінка рівня і характеру впливу країн і міжнародних організацій на ситуацію в Чорноморському регіоні, % опитаних експертів

	Середній бал*	Характер впливу			Важко відповісти
		Позитивний	Відсутній	Негативний	
ЄС	1,77	75,0	7,5	10,0	7,5
ОЧЕС	1,54	67,5	18,8	1,3	12,4
ОБСЄ	1,44	68,8	18,8	8,8	3,6
Болгарія	1,36	63,9	22,5	6,3	7,3
Україна	1,23	63,8	12,5	17,5	6,2
ООН	1,22	55,0	30,0	1,3	13,7
Держави Східної Європи	1,21	57,5	22,5	7,5	12,5
Рада Європи	1,19	61,3	21,3	3,8	13,6
Туреччина	1,16	62,5	2,5	27,5	7,5
Держави Західної Європи	1,15	65,0	12,5	13,8	8,7
НАТО	1,11	71,3	2,5	20,0	6,2
Азербайджан	1,04	58,8	6,3	20,0	14,9
Греція	0,80	52,5	22,5	18,8	6,2
ОДЕР-ГУАМ	0,58	36,3	42,5	7,5	13,7
СНД	0,38	25,0	41,3	16,3	17,4
Грузія	0,31	51,3	5,0	36,3	7,4
США	0,12	45,0	8,8	31,3	14,9
Китай	0,08	21,3	43,8	8,8	26,1
Молдова	-0,17	22,5	32,5	35,0	10,0
Вірменія	-0,25	23,8	26,3	33,8	16,1
ОДКБ	-0,29	12,5	33,8	27,5	26,2
Росія	-1,17	32,5	0,0	63,8	3,7
Румунія	-1,24	22,5	2,5	67,6	7,4

* За 11-бальною шкалою від "-5" до "+5", де "-5" означає дуже негативний вплив, "0" – вплив відсутній, "+5" – дуже позитивний вплив.

Наскільки вірогідною є реалізація загрози безпеці України в Чорноморському регіоні в середньостроковій (3-5 років) перспективі? % опитаних експертів

	Висока	Середня	Низька	Відсутня	Важко відповісти
Інформаційні операції проти України	67,5	20,0	5,0	3,8	3,7
Втручання в роботу та порушення штатного режиму функціонування критично важливих інформаційних і комунікаційних систем (мереж)	30,0	33,8	22,5	3,8	9,9
Критичний вплив стихійних лих і техногенних катастроф	28,8	35,0	25,0	3,8	7,4
Порушення суверенітету та територіальної цілісності	26,3	30,0	27,5	15,0	1,2
Втягнення в конфронтацію міжнародних суб'єктів (держав, їх альянсів), у т.ч. з використанням збройної сили	17,5	32,5	37,5	8,8	3,7
Дестабілізуюче накопичення звичайної зброї	11,3	28,8	41,3	17,5	1,1
Поширення на територію України міжнародного тероризму	8,8	31,3	47,5	10,0	2,4
Розповсюдження зброї і матеріалів масового ураження	3,8	22,5	50,0	21,3	2,4

Чи зміцнює безпеку в регіоні угода з Росією про подовження на 25 років терміну перебування ЧФ РФ у Криму? % опитаних експертів

Оцінка регіональних організацій, що працюють у Чорноморському регіоні*

	ОБСЄ	ЄС	НАТО	СНД	ОДКБ	ОЧЕС	ГУАМ
Спільність цінностей, інтересів, стратегічних цілей, підходів до їх реалізації	середня і нижче	вище за середню	висока	низька	середня і нижче	нижче за середню	низька
Спільність позицій стосовно оцінки загроз безпеці, їх джерел і носіїв	середня	середня і вище	висока	низька	середня і нижче	середня і нижче	середня і нижче
Спільність підходів до запобігання і протидії загрозам	середня	середня і вище	висока	низька	нижче за середню	нижче за середню	низька
Умови об'єднання	добровільне	добровільне	добровільне	добровільно-змушене	добровільно-змушене	добровільне	добровільне
Історично-культурна спільність	нижче за середню	вище за середню	вище за середню	середня і вище	середня	нижче за середню	середня і нижче
Характер відносин з оточенням	збіг інтересів	збіг інтересів	збіг інтересів	"нульова сума"	"нульова сума"	"нульова сума"	"нульова сума"
Адаптивність структури	середня	середня і вище	вище за середню	висока	низька	нижче за середню	низька
Дієздатність	середня і нижче	вище за середню	висока	низька	нижче за середню	низька	низька
Достатність ресурсної бази	середня і вище	висока	висока	низька	середня і нижче	низька	низька
Інституційні спроможності	вищі за середні	високі	високі	низькі	низькі	низькі	низькі
Вплив участі України на її безпеку	посилення	посилення	посилення	послаблення	відсутній	відсутній	відсутній

Рівні оцінок:

"високий", "середній", "низький": понад 50% опитаних, відповідно;

"вище за середній": жоден варіант відповіді не набрав 50%, але "високий" і "середній" – підтримані переважно більшістю опитаних, причому "високий" – більше, ніж "середній";

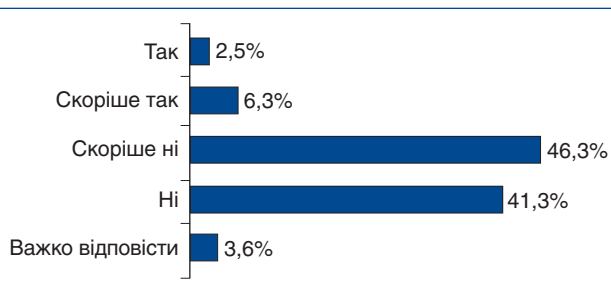
"середній і вище": так само, але "високий" – менше, ніж "середній";

"середній і нижче": жоден варіант відповіді не набрав 50%, але "середній" і "низький" – підтримані переважно більшістю опитаних, причому "середній" – більше, ніж "низький";

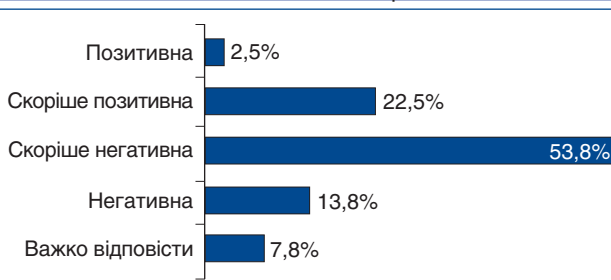
"нижче за середній": так само, але "низький" – більше, ніж "середній".

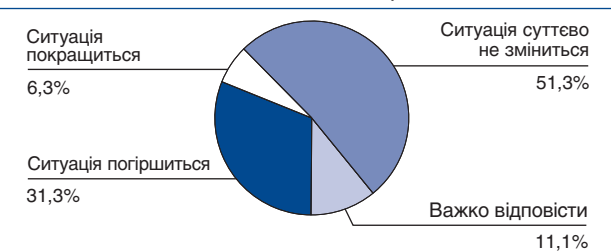
Чи має керівництво України чітку стратегію дій в Чорноморському регіоні?
% опитаних експертів

Оцінка нинішньої ситуації у сфері безпеки в Криму,
% опитаних експертів

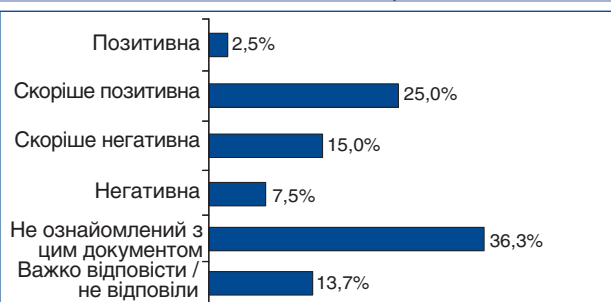
Як зміниться ситуація у сфері безпеки в Криму в середньостроковій (3-5 років) перспективі?
% опитаних експертів

Характеристика ролі та місця Криму в системі безпеки в Чорноморському регіоні,
% опитаних експертів

Оцінка Стратегії економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011-2020рр., затверджену Верховною Радою АР Крим 22 грудня 2010р.
% опитаних експертів

Оцінка рівня актуальності для Криму наведених загроз,
% опитаних експертів

	Високий	Середній	Низький	Загрози не існують	Важко відповісти
Зростання конфліктності стосовно перерозподілу земельної власності	67,5	26,3	3,8	1,3	1,1
Занепад інфраструктури	52,5	26,3	16,3	1,3	3,6
Руйнування рекреаційного потенціалу	46,3	32,5	11,3	3,8	6,1
Згорання демократії	45,0	27,5	11,3	6,3	9,9
Погіршення соціально-економічної ситуації	41,3	46,3	11,3	0,0	1,1
Загострення міжнетнічних відносин	40,0	45,0	10,0	1,3	3,7
Зміцнення іноземного політичного, економічного впливу	38,8	35,0	12,5	5,0	8,7
Погіршення внутрішньополітичної ситуації	36,3	48,8	13,8	0,0	1,1
Зростання сепаратизму	33,8	42,5	20,0	2,5	1,2
Загострення міжрелігійних відносин	32,5	40,0	22,5	1,3	3,7
Погіршення криміногенної ситуації	28,8	47,5	16,3	2,5	4,9
Зниження інвестиційної привабливості	28,8	37,5	21,3	6,3	6,1
Погіршення державного управління	26,3	37,5	30,0	2,5	3,7
Погіршення екологічної ситуації	23,8	36,3	35,0	3,8	1,1
Зростання конфліктності довкола військової бази та об'єктів ЧФ РФ	20,0	42,5	28,8	3,8	4,9
Критична залежність стратегічних галузей економіки від іноземного капіталу	17,5	28,8	35,0	13,8	4,9
Поширення на територію Криму міжнародного тероризму	3,8	26,3	53,8	15,0	1,1

Оцінка політики центральної влади України стосовно Криму в наведених сферах*, середній бал

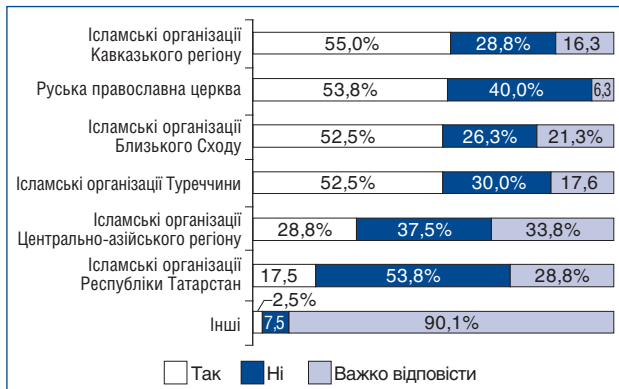

* За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де "1" означає, що політика дуже погана, а "5" – дуже добра.

**Оцінка рівня і характеру впливу країн і міжнародних організацій на ситуацію в Криму,
% опитаних експертів**

	Середній бал*	Характер впливу			Важко відповісти
		Позитивний	Відсутній	Негативний	
ЄС	1,22	58,8	15,0	10,0	16,2
ООН	1,19	52,5	31,3	1,3	14,9
ОБСЄ	1,01	58,8	21,3	7,5	12,4
ОЧЕС	0,92	47,5	30,0	5,0	17,5
Україна	0,90	53,8	5,0	26,3	14,9
Держави Східної Європи	0,82	43,8	32,5	6,3	17,4
Рада Європи	0,81	43,8	36,3	3,8	16,1
Держави Західної Європи	0,77	46,3	27,5	8,8	17,4
Болгарія	0,54	28,8	53,8	3,8	13,6
Греція	0,37	27,5	46,3	10,0	16,2
ОДЕР-ГУАМ	0,29	22,5	53,8	6,3	17,4
Грузія	0,14	31,3	31,3	18,8	18,6
Азербайджан	0,14	21,3	48,8	11,3	18,6
США	0,12	40,0	21,3	22,5	16,2
СНД	0,07	20,0	46,3	17,5	16,2
Вірменія	0,02	16,3	52,5	13,8	17,4
Китай	0,00	10,0	58,8	5,0	26,2
Молдова	-0,01	13,8	61,3	12,5	12,4
НАТО	-0,10	35,0	21,3	28,8	14,9
Туреччина	-0,32	41,3	2,5	45,0	11,2
ОДКБ	-0,35	10,0	46,3	25,0	18,7
Румунія	-0,85	10,0	30,0	48,8	11,2
Росія	-1,48	28,8	0,0	60,0	11,2

* За 11-бальною шкалою від “-5” до “+5”, де “-5” означає дуже негативний вплив, “0” – вплив відсутній, “+5” – дуже позитивний вплив.

**Чи створює загрозу безпеці Криму зовнішній
вплив релігійних організацій?
% опитаних експертів**

**Оцінка активності впливу релігійних організацій*,
середній бал**

* За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де “1” означає, що організація не впливає, а “5” – дуже активно впливає.

**Які канали зовнішнього впливу на Крим
використовуються найбільш активно?***
% опитаних експертів

* Експертам пропонувалося відзначити не більше трьох прийнятних варіантів відповіді.

СТАВЛЕННЯ ЖИТЕЛІВ КРИМУ ДО ІМОВІРНИХ ЗАГРОЗ ТА ДО ПИТАНЬ, ЯКІ МАЮТЬ ЗНАЧНИЙ КОНФЛІКТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Крим є особливим регіоном України в багатьох аспектах: починаючи з особливого адміністративного статусу й закінчуючи тим, що він є єдиним регіоном України, де присутня іноземна військова база. Значна частина особливостей Криму тією чи іншою мірою пов'язані також із складом його населення, погляди якого досить часто відрізняються від поглядів населення інших регіонів України. Своїх особливостей надає Криму чисельна етнічна група кримських татар і традиційна орієнтація більшості населення півострова на Росію. Людський фактор часто є визначальним у суспільних і політичних процесах в Автономії. Тому розглядати проблеми безпеки і приймати відповідні рішення необхідно з урахуванням бачення цих проблем кримською спільнотою. З метою з'ясування позицій кримчан стосовно проблем безпеки соціологічна служба Центру Разумкова провела тематичне опитування у Криму¹. Нижче наводиться стислий опис результатів дослідження; кількісні показники узагальнені в діаграмах і таблицях.

1. Проблеми, пов'язані з безпекою не є найбільш гострими для кримчан, – вони, з точки зору опитаних, не ввійшли до першої десятки найважливіших проблем Криму. Так, високий рівень злочинності знаходиться на 14 місці, незадовільна робота правоохоронних органів – на 27, проблеми, пов'язані з базуванням ЧФ РФ – на 33, а проблеми напруженості між віруючими різних віросповідань – на 37 місці із 40 проблем, запропонованих респондентам².

Але такі відповіді не свідчать про те, що ситуація у сфері безпеки позитивно оцінюється кримчанами. Проблеми безпеки посіли останні місця в переліку лише на фоні гостроти повсякденних соціально-економічних проблем – низьких зарплат і пенсій, високих цін і тарифів, безробіття тощо. Відповідаючи ж на пряме питання стосовно захищеності від загроз, переважна більшість кримчан повідомили, що не почувають себе захищеними від жодної з них: від епідемічних захворювань (82,6%), терористичних актів (79,6%), техногенних катастроф

(78,7%), стихійних лих (78,5%), зіткнень на міжнаціональному чи міжрелігійному ґрунті (76%), військової агресії (73,4%), спроб відчуження їх власності (73,3%).

2. Кримчани по різному оцінюють імовірність різних загроз Україні. Найчастіше відзначаються загрози від міжнародного тероризму (59%) і НАТО (51%). Значно менше опитаних бачать загрозу від протистояння між різними регіонами України (17,9%), від української влади (12,8%) та США (12,6%). І зовсім незначне число кримчан вважають, що існує загроза з боку Росії (3,8%) чи інших країн (3,3%).

Оцінки загроз слав'янською спільнотою півострова і кримськими татарами суттєво відрізняються. Кримські татари значно меншою мірою, ніж українці та росіяни, бачать загрозу від НАТО (18,5% кримських татар, 52,8% українців та 56,1% росіян) та США (1,6%, 13,3% та 13,4%, відповідно). Водночас, кримські татари частіше відзначали загрозу з боку Росії (12,4%), тоді як таку думку значно рідше

¹ Використовуються результати загальнокримських соціологічних опитувань, дані яких репрезентативні стосовно дорослого населення АР Крим і Севастополя за основними соціально-демографічними ознаками (вік, стать, тип поселення, національність). Опитування проводилися соціологічною службою Центру Разумкова: 21 лютого - 14 березня 2011р. (опитано 2 020 респондентів віком від 18 років в АР Крим і Севастополі, теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%); 18 жовтня - 9 листопада 2008р. (опитано 6 891 респондент віком від 18 років в АР Крим і Севастополі, теоретична похибка вибірки не перевищує 1,2%).

Результати останнього за часом опитування в Криму порівнюються з результатами всеукраїнського опитування, яке проводилося соціологічною службою Центру Разумкова 2-10 березня 2011р. за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками (регіон проживання, вік, стать, тип поселення). Похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Якщо не зазначено інше, дані, що наводяться, стосуються результатів кримського опитування (березень 2011р.) і всеукраїнського опитування (березень 2011р.).

Застосовується такий розподіл областей за регіонами: **Захід:** Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; **Центр:** м.Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; **Південь:** АР Крим, Севастополь, Одеська, Херсонська, Миколаївська області; **Схід:** Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області.

² Докладно див.: матеріал "Якість життя, головні проблеми кримчан, шляхи розвитку Криму очима громадян", розміщений в цьому журналі.

висловлювали українці (4,5%) та росіяни (1,9%). Меншою є відмінність щодо загроз від міжнародного тероризму (її відзначили 48,9% кримських татар, 59,8% українців та 61% росіян) та протистояння між регіонами України (11,4%, 14,1% та 20,4%, відповідно). Немає статистично значимої різниці в позиціях етнічних груп стосовно загроз від інших країн та від української влади. Також характерною ознакою відповідей на це питання є те, що жителі курортних населених пунктів Криму, як правило, рідше вказують на зарозу з тих чи інших джерел.

3. Оцінки джерел загроз кримчанами в деяких позиціях істотно відрізняються від загальноукраїнських. Особливо великою є різниця в оцінках загрози Україні з боку НАТО. Тоді як половина (51%) кримчан вважають, що загроза з боку НАТО існує, в середньому по Україні такої думки дотримуються близько п'ятої (20,6%) частини опитаних. Навіть у Південному регіоні, до якого належить і Крим, загрозу від НАТО бачать 40% опитаних – цей показник є нижчим, ніж у Криму, але значно вищим, ніж у решті регіонів. Так на Сході України загрозу від НАТО бачать 25,3% опитаних, у Центрі – 13,1%, а на Заході – 10% респондентів.

Також громадяни України в цілому значно менше, ніж населення Криму очікують загрози від міжнародного тероризму (Україна – 34,5%, Крим – 59%). В оцінці ймовірності цієї загрози Крим не особливо вирізняється в Південному регіоні, де зазначену загрозу відзначили дві третини (66,7%) опитаних. Жителі інших регіонів називали цю загрозу значно рідше: в Центрі – 32,4% опитаних, на Заході – 28%, на Сході – 25,4%.

Водночас, по Україні в цілому частіше, ніж у Криму, відзначалися загрози: від української влади (Україна – 33,4%, Крим – 12,8%); Росії (Україна – 15,3%, Крим – 3,8%); США (Україна – 15,1%, Крим – 12,6%); інших країн (Україна – 7,6%, Крим – 3,3%). Число респондентів у Криму та в цілому по Україні, які вказували на загрозу протистояння між різними регіонами України, статистично значимо не відрізняється.

4. Тенденції, які проявляються в оцінці загроз, підтверджуються в оцінках впливу різних країн і міжнародних організацій на політичну ситуацію в Криму. Оцінка давалася за шкалою від 0 до 10, де “0” означає дуже сильний негативний вплив, “10” – дуже сильний позитивний вплив, а “5” – нейтральний вплив або відсутність впливу. Насамперед, слід зазначити, що середня оцінка впливу більшості країн та організацій, представлених у списку, є **близькою до 5 балів** – тобто громадяни його або не помічають, або ж він є нейтральним. А якщо врахувати велике число опитаних, які вагалися з відповіддю, то можна зробити висновок, що цей вплив є непомітним для громадян. До цієї групи належать такі країни, як Туреччина (середня оцінка 5,16 бала), Китай (4,88), Румунія (4,56), а також організації: ОЧЕС (5,12), ОБСЄ (5,00), ГУАМ (4,86), ООН (4,67). Також до цієї групи можна віднести США: половина (51,1%) опитаних не змогли оцінити американський вплив, а середня оцінка (4,03) хоч і зміщена в напрямі негативу, але незначною мірою. **Позитивним кримчани вважають вплив Росії (7,85), України (7,60) та СНД (6,15); негативним – НАТО (середня оцінка – 1,85 бала, тобто є близькою до абсолютно негативної.)**

В оцінках впливу з боку НАТО, Росії, ЄС і Туреччини помітно вирізняються відповіді кримських татар. Так представники кримськотатарської

спільноти вважають нейтральним вплив як з боку Росії (5,3), так і з боку НАТО (4,6) – тоді як слов'янське населення вплив Росії оцінює позитивно (українці – 8,2 бала, росіяни – 8,0 бала), а вплив НАТО – відверто негативно (українці – 1,9 бала, росіяни – 1,5 бала). Водночас кримські татари позитивним і помітним вважають вплив Туреччини (7,9) та ЄС (7,4), тоді як слов'яни вважають цей вплив нейтральним або непомітним: середня оцінка впливу ЄС складає 5,9 бала серед українців та 5,0 балів серед росіян, а оцінки впливу Туреччини – 5,2 бала та 4,6 бала, відповідно.

5. З огляду на зазначене, закономірними виглядають відповіді кримчан на питання про подовження перебування в Севастополі Чорноморського флоту Росії. Дві третини (64,1%) жителів Криму однозначно впевнені, що відповідна угода з Росією зміцнила безпеку на півострові; ще кожен дев'ятий (11%) – вважає, що угода “*скоріше зміцнила*” безпеку. Натомість лише 9,1% опитаних упевнені, що угода не зміцнить безпеку в Криму, а 7,3% – вважають, що “*скоріше не зміцнить*”.

Відповіді на це питання відрізняються в різних групах респондентів. Найбільші відмінності спостерігаються за етнічною ознакою. Так, оцінки кримських татар кардинально відрізняються від оцінок слов'янського населення. Більшість кримських татар вважають, що угода не зміцнила (48,4%) або скоріше не зміцнила (21,2%) безпеку в Криму. Позитивні відповіді на питання відзначили менше чверті кримських татар (19,6% відповіли “*так*”, 3,8% – “*скоріше так*”). Понад дві третини українців (67,6%) та росіян (70,2%) однозначно впевнені, що угода зміцнила безпеку Криму.

Існує певна залежність від віку: зі зростанням віку респонденти частіше висловлюють впевненість, що угода зміцнила безпеку в Криму. Так, якщо в наймолодшій віковій групі (18-29 років) упевненість у зміцненні безпеки внаслідок підписання угоди висловили 55,4% опитаних, то в найстаршій (старше 60 років) – 72%.

Також дещо відрізняються відповіді на це питання жителів Севастополя, де 90,3% респондентів позитивно оцінили вплив угоди на безпеку в Криму.

Слід зазначити, що вплив підписання угоди з Росією жителі півострова оцінюють значно краще, ніж жителі України в цілому. Відповідаючи на питання “*Чи зміцнює безпеку в Україні угода з Росією про подовження на 25 років терміну перебування ЧФ РФ у Криму?*”, приблизно порівну респондентів по Україні в цілому дали позитивні (“*так*” – 21%, “*скоріше так*” – 19,6%) та негативні (“*ні*” – 21,3%, “*скоріше ні*” – 16,6%) відповіді. Причому позитивні відповіді переважали на Півдні (“*так*” – 43,5%, “*скоріше так*” – 20,6%) та Сході (“*так*” – 31,8%, “*скоріше так*” – 30,6%), а негативні – в Центрі (“*ні*” – 29,8%, “*скоріше ні*” – 22,2%) та на Заході країни (“*ні*” – 42,1%, “*скоріше ні*” – 23,8%).

6. Позиції кримчан стосовно змін ситуації у сфері безпеки протягом найближчих п'яти років є невідзначеними. 31,6% опитаних вважають, що ситуація істотно не зміниться, 30,7% – погіршиться, а 23% – покращиться (ще 14,7% опитаних вагалися з відповіддю на питання). Загальна картина не особливо відрізняється від України в цілому, де 42,8% респондентів відповіли, що ситуація істотно не зміниться, 16,9% – погіршиться, а 13,8% – покращиться (ще 26,5% опитаних вагалися з відповіддю на питання).

Відповіді на це питання кримських респондентів певною мірою залежать від віку опитаних: старші респонденти дають дещо більш оптимістичні прогнози. Так, якщо в наймолодшій (18-29 років) віковій групі на покращення ситуації очікують 16,5% респондентів, а на погіршення – 31,6%, то в найстаршій (старше 60 років) – на покращення очікують 31,2% респондентів, а на погіршення – 25,5%.

У відповідях спостерігаються значні відмінності, залежно від етнічної належності респондента. Серед кримських татар панують скептичні настрої: половина (51,1%) з них очікують, що ситуація у сфері безпеки в Криму погіршиться, і лише 7,6% – що покращиться. Розподіл відповідей серед українців і росіян є подібним і близьким до загальнокримського.

7. Важливим питанням загальної безпеки у Криму є питання міжнаціональних відносин. Певну картину міжнаціональних взаємин на півострові можна скласти на підставі визначення рівня дистанціювання від представників різних етносів і жителів інших регіонів за шкалою соціальної дистанції Е.Богардуса³. Серед усіх опитаних найнижчим є рівень соціальної дистанції стосовно груп “росіяни, які живуть у Криму” (1,91 бала) та “українці, які живуть у Криму” (2,11). Далі йдуть жителі східних і південних областей України (2,89), жителі Росії (3,11) та жителі центральних областей України (3,12). Рівень соціальної дистанції стосовно кримських татар становить 3,97 бала, стосовно інших депортованих народів – 4,06 бала, далі йдуть євреї (4,38) та жителі західних областей України (4,54). Найвищі показники соціальної дистанції – стосовно турків (5,60), грузинів (5,66) та циган (6,02).

Порівняно з листопадом 2008р., помітно знизився рівень соціальної дистанції стосовно жителів центральних і південних областей України, українців та росіян, які живуть у Криму, євреїв, кримських татар та представників інших депортованих народів. Водночас, помітно зросла соціальна дистанція стосовно жителів західних областей України і грузинів, незначно зросла – стосовно жителів Росії, циган і турків.

Рівень соціальної дистанції між представниками української і російської громад Криму є дуже низьким. До того ж, він знизився, порівняно з листопадом 2008р. Для українців у ставленні до росіян, які живуть у Криму, цей показник дорівнює 1,87 бала, для росіян у ставленні до українців, які живуть у Криму, – 2,01. Водночас, рівень дистанціювання представників цих двох етнічних груп від кримських татар є помітно вищим, хоча він також знизився, порівняно з листопадом 2008р.: серед українців він становить 4,10 бала, серед росіян – 4,22 бала. При цьому, кримські татари меншою мірою дистанціюють себе від українців і росіян, які живуть у Криму, – відповідно 2,90 і 2,85 бала (цей рівень також знизився, порівняно з листопадом 2008р.).

8. Зниження соціального дистанціювання між основними етнічними групами Криму відбулося на тлі загального зниження рівня міжнаціональної напруженості. Так, якщо в листопаді 2008р. чверть (24,2%) населення півострова вважали, що в Криму може відбуватися гострий міжнаціональний конфлікт, а протилежної думки дотримувалися 37,8% опитаних, то зараз абсолютна більшість (59,7%) респондентів

виключають можливість такого конфлікту найближчим часом і лише кожен десятий (10,2%) опитаний вважає, що такий конфлікт може відбутися. Примітно, що відповіді на це питання представників трьох найбільших етнічних груп розподілилися практично однаково.

Серед тих, хто все ж вважає, що гострий міжнаціональний конфлікт можливий, більшість (57,2%) схиляються до думки, що він можливий між росіянами та кримськими татарами. Щоправда, від загальної вибірки це число становить лише 5,9% опитаних. Міжнаціональний конфлікт в іншому складі називали не більше 13,1% тих, хто вважає конфлікт імовірним, або не більше 1,3% загальної вибірки.

Варто додати, що у 2008р. найімовірнішим вважали конфлікт між росіянами та українцями, з одного боку, і кримськими татарами – з іншого, таку відповідь тоді дали 11,4% загального числа опитаних, або 47,3% тих, хто вважав конфлікт імовірним. Зараз же таких учасників конфлікту назвали лише 1,3% загального числа опитаних (13,1% тих, хто вважає конфлікт імовірним). Водночас, незважаючи на значне зменшення числа респондентів, які взагалі вважають конфлікт імовірним, зросло число тих, хто вважає можливим конфлікт між росіянами та кримськими татарами (з 3,9% до 5,9%).

Отже, порівняно з 2008р., міжнаціональна напруженість у Криму, *по-перше* знизилася, *по-друге*, перейшла з площини “слов’яни – кримські татари” до площини “росіяни – кримські татари”.

9. Такі зміни у настроях та зниження загальної напруженості у Криму, ймовірно, могли статися внаслідок зміни влади в Україні. Якщо у 2008р. позиція тодішньої української влади з багатьох питань переважно не сприймалася кримчанами й викликала протест, то позиція нинішньої української влади, особливо в гуманітарних питаннях і питаннях зовнішньої політики, сприймається значно краще. Загальна підтримка кримчанами української влади значно зросла, що могло стати вагомою причиною зниження напруженості у Криму та кращого ставлення жителів півострова до України.

Це, зокрема, підтверджується і змінами у відповідях на питання “*Чи сприймаєте Ви Україну як свою Батьківщину?*”. Ствердно відповіли на це питання майже три чверті (71,3%) жителів Криму. Не вважають Україну своєю Батьківщиною 18,6% кримчан, а кожен десятий (10%) опитаний вагався з відповіддю.

У листопаді 2008р. ситуація відрізнялася кардинально: тоді лише 39,3% респондентів відповіли, що сприймають Україну як свою Батьківщину, а 33,3% опитаних дали протилежну відповідь (ще 27,4% вагалися з відповіддю).

Існує помітна відмінність у відповідях на це питання залежно від етнічної належності респондента. Але якщо з більшістю питань вирізняються відповіді кримських татар, а відповіді українців і росіян збігаються, то в цьому питанні дещо іншу позицію мають росіяни. Серед росіян Криму лише дві третини (66,8%) сприймають Україну як свою Батьківщину. Серед українців і кримських татар цей показник перевищує 80% (81,2% українців і 82% кримських татар).

Незважаючи на зростання числа кримчан, які сприймають Україну як свою Батьківщину, цей

³ Шкала апробована та модифікована в Україні Н.Паніною; має такі значення: “1” – готові прийняти представників певної групи в якості членів родини, “2” – близьких друзів, “3” – сусідів, “4” – колег по роботі, “5” – жителів Криму, “6” – відвідувачів Криму, “7” – зовсім не допускали б до Криму. Отже, чим вище значення шкали, тим вищим є рівень соціального дистанціювання стосовно певної групи.

показник у Криму залишається помітно нижчим, ніж по Україні в цілому (93% опитаних по всій Україні сприймають її як свою Батьківщину). Серед регіонів України найнижчим цей показник є на Півдні (86,6%), до якого належить і Крим. У решті регіонів понад 90% опитаних сприймають Україну як свою Батьківщину: на Сході – 91%, на Заході – 95,9%, у Центрі – 96,3%.

10. Релігійна ситуація у Криму відрізняється від загальноукраїнської перш за все значною часткою мусульман і вкрай незначним числом греко-католиків та вірних УПЦ-КП та УАПЦ. Отже, понад три чверті (78,9%) населення півострова вважають себе православними. Друга за чисельністю група – мусульмани (8,8%). По 5,2% опитаних вважають себе просто християнами або не відносять себе до жодного з віросповідань. Решта груп – нечисельні. Більшість православних (52,7% тих, хто відніс себе до православ'я) відносять себе до УПЦ. Близько третини (31,7%) православних вважають себе просто православними, а 10,7% – віднесли себе до Руської православної церкви.

11. Говорячи про ставлення жителів Криму до різних релігій, релігійних течій і церков, насамперед слід відзначити позитивне ставлення до православ'я загалом (79,4% респондентів ставляться позитивно до православ'я, негативне ставлення висловили 2,7% опитаних) і зокрема до УПЦ (66,5% і 3,2%, відповідно) та РПЦ (60,6% та 4,4%, відповідно). До інших релігій і церков переважає байдуже ставлення: абсолютна більшість ставляться до них байдуже, не замислювалися над цим питанням або нічого не чули про таку релігію (течію, церкву). Серед решти релігій і церков найбільш визначеним є ставлення до УПЦ-КП (17,8% позитивного ставлення та 7,7% негативного), УАПЦ (14% і 6,2%, відповідно) та Ісламу (14,5% і 12,8%, відповідно).

Звичайно, існують відмінності у ставленні до різних релігій і церков залежно від релігійної і церковної належності самого респондента.

Позитивне ставлення до Ісламу висловили 93,3% мусульман, негативне – лише 0,6%. Респонденти, які ідентифікували себе як просто християни, демонструють помірно позитивне ставлення до Ісламу: позитивно до нього ставляться 29,5% представників цієї групи, негативно – лише 11,4%. А от у ставленні до Ісламу православних негатив (14,5%) переважає над позитивом (5%), хоча більшість православних висловлюють байдуже ставлення до Ісламу.

Позитивне ставлення до православ'я висловили 92,3% православних, негативне – лише 0,9%. Абсолютна більшість (61%) просто християн також позитивно ставляться до православ'я, негативне ставлення висловили 10,5% представників цієї групи. Серед мусульман панує байдуже ставлення до православ'я. Позитивне ставлення до нього висловили 18% мусульман, а негативне – 13,5%.

Якщо говорити про ставлення до різних православних церков, то православні респонденти найбільш позитивно ставляться до УПЦ (78,1% православних ставляться до УПЦ позитивно, 1,4% – негативно). Також абсолютна більшість (69,4%) православних Криму ставляться позитивно до Руської православної церкви. Негативне ставлення до неї висловили лише 3,2% православних. До

УПЦ-КП та УАПЦ серед православних Криму переважає байдуже ставлення: до УПЦ-КП позитивно ставляться 18,2% православних, негативно – 7,2%; ці показники для УАПЦ складають 13,4% та 5,3%, відповідно.

Серед представників усіх православних деномінацій⁴, які можна проаналізувати, переважає байдуже ставлення до УПЦ-КП та УАПЦ. Ставлення ж до УПЦ та РПЦ є дещо відмінним у різних групах. Так, до УПЦ позитивно ставляться 93,6% вірних УПЦ, 75,4% вірних РПЦ та 55,4% просто православних. Позитивне ставлення до РПЦ висловили 80,5% вірних УПЦ, 79,5% вірних РПЦ та 50,4% просто православних.

Серед просто християн більшість (51%) позитивно ставляться до РПЦ. До українських православних церков просто християни ставляться майже однаково. На відміну від православних Криму, які дуже позитивно ставляться до УПЦ й байдуже до УПЦ-КП та УАПЦ, просто християни ставляться помірно позитивно до всіх трьох українських православних церков: до УПЦ позитивно ставляться 38,8% просто християн, негативно – 11,7%, до УПЦ-КП позитивно ставляться 31,7% просто християн, негативно – 11,5%, до УАПЦ позитивно ставляться 29,5% просто християн, негативно – 8,6%. Таким чином, **респонденти, які ідентифікують себе як просто християни до УПЦ ставляться дещо гірше, ніж православні, а до УПЦ-КП та УАПЦ – дещо краще.**

Ставлення мусульман до різних православних церков є переважно байдужим.

Що стосується інших течій і релігій, то ставлення до них з боку різних груп є переважно байдужим, але стосовно всіх релігій спостерігається тенденція, коли ставлення респондентів, які ідентифікували себе як просто християни, є помітно більш позитивним, ніж у інших груп.

Ставлення до різних течій і релігій з боку українців і росіян є дуже близьким. Ці групи демонструють позитивне ставлення до православ'я загалом (85,9% українців і 86,7% росіян), УПЦ (70,5% українців і 72,8% росіян) та РПЦ (60,5% українців і 67,6% росіян). До решти релігій і релігійних течій ці групи демонструють переважно байдуже ставлення.

Переважна більшість кримських татар висловлюють позитивне ставлення до Ісламу (89,1%). До решти релігій і релігійних течій кримські татари демонструють переважно байдуже ставлення.

12. Окремим питанням є ставлення мусульман Криму до своєї релігії. Перш за все слід відзначити, що переважна більшість (94,1%) опитаних мусульман вважають Іслам релігією добра та милосердя. 1,5% мусульман сприймають Іслам як вчення про знищення світового зла і встановлення справедливості на землі, а 0,8% – як вчення про самопожертву людини в ім'я Аллаха. 2% опитаних мусульман дали інші відповіді, а 1,6% вагалися з відповіддю.

Переважна більшість кримських мусульман не бачать протиріччя між лояльністю до держави і до релігії: 92,6% вважають, що правовірний мусульманин повинен виконувати заповіді Ісламу, при цьому він може бути лояльним громадянином своєї держави. Незначне число мусульман вважають, що правовірний мусульманин повинен виконувати заповіді Ісламу, при цьому він повинен прагнути до перетворення

⁴ Серед представників православних деномінацій можна виокремити для аналізу вірних УПЦ, РПЦ та тих, хто відніс себе до просто православних. Групи вірних УПЦ-КП та УАПЦ у масиві є недостатньо чисельними для статистичного аналізу.

держави, в якій він проживає, на ісламських принципах (4,3%) або, що правовірний мусульманин повинен виконувати заповіді Ісламу і домагатися відновлення Халіфату (Всесвітньої Ісламської держави) (1,6%). 1,6% мусульман вагалися з відповіддю на це питання.

Розмірковуючи про розвиток Ісламу в Криму більшість (59,7%) мусульман схилиються до думки, що він повинен розвиватися так, як у Туреччині. Дещо менше чверті (22,1%) мусульман вважають, що Іслам у Криму повинен розвиватися так, як у Саудівській Аравії. 8% мусульман вважають, що кримський Іслам повинен розвиватися своїм шляхом, а 10,1% вагалися з відповіддю (діаграми “Чим для Вас є Іслам у першу чергу?”, “Яким чином повинен розвиватися Іслам у Криму?”, “Яке з наведених суджень найбільше відповідає Вашим поглядам?”).

Одним з чинників, який може вплинути на ситуацію в кримському суспільстві, є досить високий рівень готовності жителів півострова до протестних дій. Найбільше число опитаних готові взяти участь у санкціонованих мітингах і демонстраціях (22,1% опитаних упевнені, що візьмуть у них участь для захисту своїх прав та інтересів, 19,3% – скоріше за все візьмуть участь). Рівень готовності взяти участь у несанкціонованих мітингах і демонстраціях також є високим (13,7% упевнені, що візьмуть участь, 20,7% – скоріше за все візьмуть участь). Значно менше опитаних готові або скоріше готові взяти участь у інших акціях протесту (страйках, бойкотах, блокуваннях руху, вуличних заворушеннях, створенні незалежних збройних формувань).

Слід зазначити, що кримські татари висловлюють значно вищу, ніж у цілому по масиву, готовність до участі в мирних акціях протесту. Зокрема, майже дві третини (61,4%) кримських татар висловили упевненість у тому, що візьмуть участь у санкціонованих мітингах і демонстраціях, половина (48,6%) – у несанкціонованих. 10,9% скоріше за все візьмуть участь у санкціонованих, 19,1% – у несанкціонованих мітингах і демонстраціях. Проте рівень готовності кримських татар до форм протесту, пов'язаних з насильством (вуличні заворушення, створення незалежних збройних формувань) є низьким і не перевищує аналогічні показники серед слов'янського населення Криму.

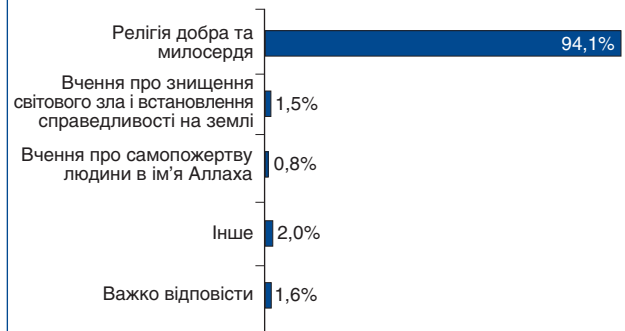
Узагальнюючи наведене, можна зробити такі висновки.

Проблеми, пов'язані з безпекою, не є найбільш гострими для жителів Криму, проте – лише на фоні гостроти повсякденних соціально-економічних проблем. Оцінюючи проблеми безпеки поза соціально-економічним контекстом, переважно більшість кримчан засвідчили, що не відчувають себе захищеними від значної кількості загроз.

Кримчани вважають найбільш імовірними загрози насамперед від міжнародного тероризму та НАТО. Значно менше опитаних бачать загрозу від протистояння між різними регіонами України, української влади, США. І зовсім незначне число кримчан вважають, що для України існує загроза з боку Росії чи інших країн.

Оцінка загроз суттєво відрізняється у групах кримських татар і слов'янського населення півострова. Кримські татари значно менше, ніж українці та росіяни бачать загрозу від НАТО. Водночас, кримські татари частіше відповідали, що для України існує загроза з боку Росії.

Чим для Вас є Іслам у першу чергу? % мусульман

Яке з наведених суджень найбільше відповідає Вашим поглядам? % мусульман

Яким чином повинен розвиватися Іслам у Криму? % мусульман

Оцінки джерел загроз кримчанами в деяких позиціях істотно відрізняються від загальноукраїнських результатів. Особливо великою є різниця в оцінках загрози Україні з боку НАТО. Так, якщо половина кримчан вважають, що загроза Україні від НАТО існує, то в середньому по Україні такої думки дотримуються лише близько п'ятої частини опитаних. Громадяни України в цілому значно менше, ніж жителі Криму, очікують загрози від міжнародного тероризму. Водночас, респонденти по Україні в цілому частіше, ніж кримчани відзначали, що для України існує загроза від української влади та Росії.

Тенденції, що проявляються в оцінці загроз, підтверджуються в оцінках впливу різних країн і міжнародних організацій на політичну ситуацію в Криму. Вплив більшості країн та організацій, представлених у списку, громадяни не помічають або ж він є нейтральним. Позитивним вважають вплив Росії, України та СНД. На негативному полюсі шкали знаходиться НАТО, оцінка впливу якого є близькою до абсолютно негативної.

В оцінках впливу з боку НАТО, Росії, ЄС і Туреччини відповіді кримських татар помітно відрізняються від відповідей по масиву в цілому та слов'янського населення зокрема. Так, кримські татари вважають нейтральним вплив як з боку Росії, так і з боку НАТО, тоді як слов'янське населення вплив Росії оцінює позитивно, а вплив НАТО – відверто негативно. Водночас, кримські татари позитивним і помітним вважають вплив Туреччини та ЄС, тоді як слов'яни вважають цей вплив нейтральним або непомітним.

Дві третини жителів Криму однозначно впевнені, що угода з Росією про подовження на 25 років терміну перебування Чорноморського Флоту РФ у Криму зміцнила безпеку на півострові. Ще кожен дев'ятий з опитаних вважає, що ця угода скоріше зміцнила безпеку. Оцінки кримських татар у цьому питанні кардинально відрізняються від оцінок слов'янського населення. Більшість кримських татар вважають, що угода не зміцнила або скоріше не зміцнила безпеку в Криму.

Картину міжнаціональних взаємин на півострові можна скласти на підставі визначення рівня дистанціювання від представників різних етносів і жителів інших регіонів за шкалою соціальної дистанції Е.Богардуса. Серед усіх опитаних найнижчим є рівень соціальної дистанції стосовно груп “росіяни, які живуть у Криму” та “українці, які живуть у Криму”. Найвищі показники соціальної дистанції – стосовно турків, грузинів і циган.

Порівняно з 2008р., помітно знизився рівень соціальної дистанції стосовно жителів центральних і південних областей України, українців і росіян, які живуть у Криму, євреїв, кримських татар та представників інших депортованих народів. Помітно зросла соціальна дистанція стосовно жителів західних областей України та грузинів, не суттєво зросла – стосовно жителів Росії, циган і турків.

Рівень соціальної дистанції між представниками української і російської громад Криму є дуже низьким. До того ж він знизився, порівняно з листопадом 2008р. Водночас, рівень дистанціювання представників цих двох етнічних груп від кримських татар є помітно вищим, хоча він також знизився, порівняно з листопадом 2008р. При цьому, кримські татари меншою мірою дистанціюють себе від українців і росіян, які живуть у Криму (цей рівень також знизився, порівняно з листопадом 2008р.)

Зниження соціального дистанціювання між основними етнічними групами Криму відбулося на тлі загальної зниження рівня міжнаціональної напруженості. Так, якщо в листопаді 2008р. чверть (24,2%) населення півострова вважали, що в Криму може відбутися гострий міжнаціональний конфлікт, а протилежної думки дотримувалися 37,8% опитаних, то зараз абсолютна більшість (59,7%) респондентів виключають можливість такого конфлікту найближчим часом і лише

кожен десятий (10,2%) опитаний вважає, що такий конфлікт може відбутися. Відповіді на це питання представників трьох найбільших етнічних груп розподілилися практично однаково.

Серед тих, хто все ж вважає, що гострий міжнаціональний конфлікт є можливим, більшість схиляються до думки, що він можливий між росіянами та кримськими татарами. У 2008р. найімовірнішим вважали конфлікт між росіянами та українцями, з одного боку, і кримськими татарами – з іншого. Зараз таких учасників конфлікту назвали лише 1,3% загального числа опитаних. Водночас, незважаючи на значне зменшення числа респондентів, які вважають конфлікт імовірним, зросло число тих, хто вважає можливим конфлікт між росіянами і кримськими татарами.

Отже, порівняно з 2008р., міжнаціональна напруженість у Криму, *по-перше*, знизилася, *по-друге*, перейшла з площини “слов'яни – кримські татари” до площини “росіяни – кримські татари”.

Такі зміни в настроях і зниження загальної напруженості у Криму, ймовірно, могли статися внаслідок зміни влади в Україні. Якщо у 2008р. позиція тодішньої української влади з багатьох питань переважно не сприймалася населенням Криму й викликала протест, то позиція нинішньої української влади, особливо в гуманітарних питаннях і питаннях зовнішньої політики, значно краще сприймається кримчанами. Загальна підтримка кримчанами української влади істотно зросла, що могло стати вагомою причиною зниження напруженості у Криму і кращого ставлення жителів півострова до України.

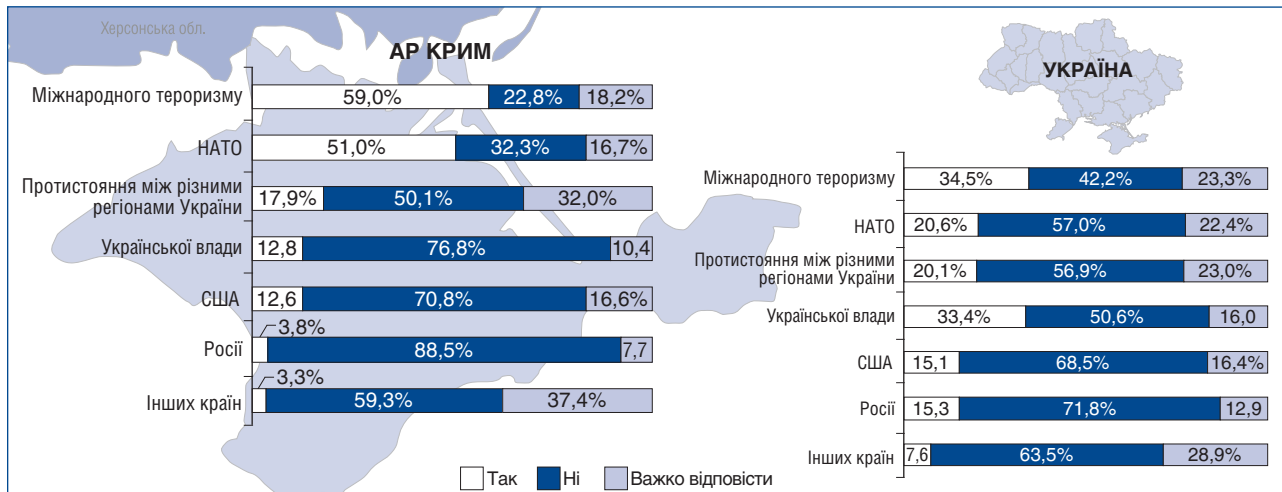
На питання “Чи сприймаєте Ви Україну як свою Батьківщину?” ствердно відповіли майже три чверті жителів Криму. У листопаді 2008р. ситуація відрізнялася кардинально: тоді лише 39,3% респондентів відповіли, що сприймають Україну як свою Батьківщину. Існує помітна відмінність у відповідях на це питання залежно від етнічної належності респондента. Але якщо з більшості питань вирізняються відповіді кримських татар, а відповіді українців і росіян збігаються, то в цьому питанні дещо іншу позицію мають росіяни. Серед росіян Криму лише дві третини сприймають Україну як свою Батьківщину. Серед українців і кримських татар цей показник перевищує 80%.

Релігійна ситуація у Криму відрізняється від загальноукраїнської перш за все значною часткою мусульман і вкрай незначним числом греко-католиків і вірних УПЦ-КП та УАПЦ. Понад три чверті населення півострова вважають себе православними. Друга за чисельністю група – мусульмани (8,8%). Більшість православних відносять себе до УПЦ.

Жителі Криму позитивно ставляться до православ'я загалом, та до УПЦ і РПЦ зокрема. До інших релігій і церков переважає байдуже ставлення. Серед православних спостерігається позитивне ставлення до православ'я загалом і до УПЦ та РПЦ зокрема. Серед мусульман відзначається позитивне ставлення до Ісламу та переважно байдуже – до інших течій і релігій.

Переважна більшість опитаних мусульман вважають Іслам релігією добра та милосердя і схиляються до думки, що він повинен розвиватися так, як у Туреччині.

Чи існує загроза Україні від...?
% опитаних

		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим)			РЕГІОНИ (АР Крим)				РЕГІОНИ (Україна)			
		Українці	Росіяни	Кримські татари	Сільсько-господарські	Промислові	Курортні	Севастополь	Захід	Центр	Південь	Схід
Міжнародного тероризму	Так	59,8	61,0	48,9	55,6	60,0	47,7	79,2	28,0	32,4	66,7	25,4
	Ні	22,3	23,0	20,7	23,4	24,0	27,0	14,5	47,8	49,8	17,0	43,1
	Важко відповісти	17,9	16,0	30,4	21,0	16,0	25,3	6,3	24,2	17,8	16,3	31,5
НАТО	Так	52,8	56,1	18,5	47,0	58,0	40,0	64,7	10,0	13,1	40,0	25,3
	Ні	33,3	29,6	42,9	33,0	29,9	35,9	29,3	64,5	68,7	37,7	49,9
	Важко відповісти	13,9	14,3	38,6	20,0	12,1	24,1	6,0	25,5	18,2	22,3	24,8
Протистояння між різними регіонами України	Так	14,1	20,4	11,4	19,0	17,9	14,7	19,3	23,9	19,9	25,2	15,8
	Ні	52,1	50,9	42,4	47,3	51,3	48,7	56,5	50,1	60,3	50,8	60,2
	Важко відповісти	33,8	28,7	46,2	33,7	30,8	36,6	24,2	26,0	19,8	24,0	24,0
Української влади	Так	11,0	13,7	7,6	14,1	8,5	17,5	9,1	48,7	34,0	21,9	29,3
	Ні	78,1	77,0	73,9	74,1	81,3	71,2	84,0	33,3	51,2	68,0	52,0
	Важко відповісти	10,9	9,3	18,5	11,8	10,2	11,3	6,9	18,0	14,8	10,1	18,7
США	Так	13,3	13,4	1,6	12,2	18,5	7,4	12,6	8,5	11,9	20,3	19,8
	Ні	71,4	69,2	84,2	67,9	72,3	73,3	72,3	76,9	73,3	61,1	61,9
	Важко відповісти	15,3	17,4	14,2	19,9	9,2	19,3	15,1	14,6	14,8	18,6	18,3
Росії	Так	4,5	1,9	12,4	4,2	4,7	3,2	2,3	39,5	17,6	5,2	3,3
	Ні	88,5	94,1	53,0	85,1	90,3	87,8	95,2	38,7	69,3	87,6	86,5
	Важко відповісти	7,0	4,0	34,6	10,7	5,0	9,0	2,5	21,8	13,1	7,2	10,2
Інших країн	Так	3,9	2,8	4,4	4,1	3,6	1,8	3,4	8,0	7,1	12,1	5,8
	Ні	58,5	61,6	45,4	55,0	64,7	53,8	69,2	59,9	71,5	45,9	65,9
	Важко відповісти	37,6	35,6	50,2	40,9	31,7	44,4	27,4	32,1	21,4	42,0	28,3

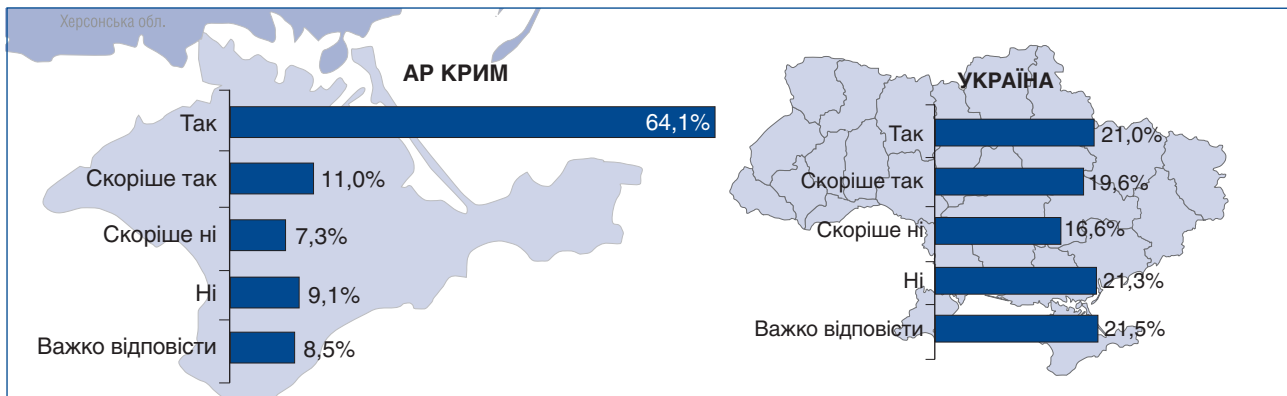
Наскільки сильно впливають країни і міжнародні організації на політичну ситуацію в Криму?*

середній бал

	АР КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		
		Українці	Росіяни	Кримські татари
Росія	7,85	8,2	8,0	5,3
Україна	7,60	8,1	7,4	7,6
СНД	6,15	6,6	6,0	4,9
ЄС	5,49	5,9	5,0	7,4
Туреччина	5,16	5,2	4,6	7,9
ОЧЕС	5,12	5,2	5,1	5,2
ОБСЄ	5,00	5,3	4,7	5,6
Китай	4,88	4,9	4,7	5,5
ГУАМ	4,86	4,9	4,8	5,3
ООН	4,67	4,5	4,6	5,4
Румунія	4,56	5,0	4,2	5,3
США	4,03	4,2	3,7	5,3
НАТО	1,85	1,9	1,5	4,6

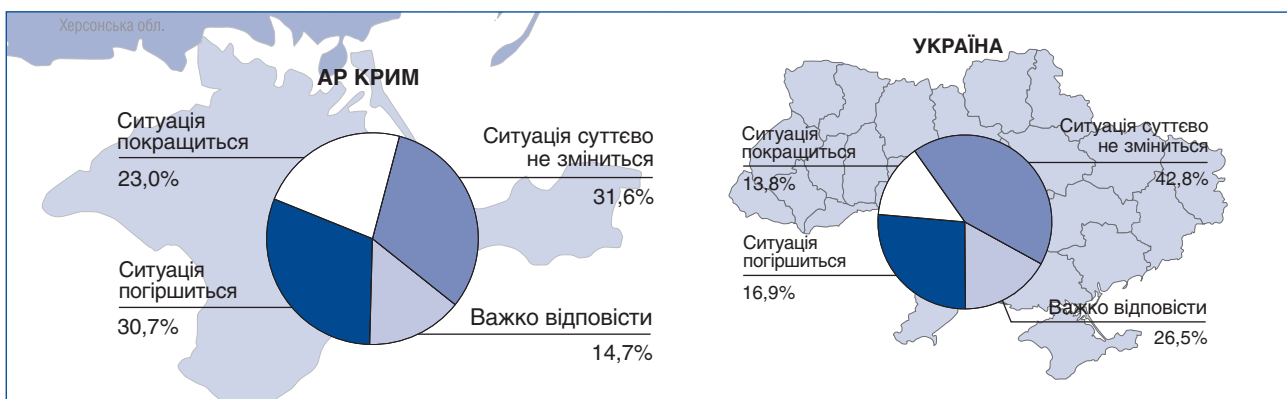
* За 11-бальною шкалою від 0 до 10, де "0" означає дуже сильний негативний вплив, "5" – нейтральний вплив або відсутність впливу, а "10" – дуже сильний позитивний вплив.

Чи зміцнює безпеку в Україні угода з Росією про подовження на 25 років терміну перебування ЧФ РФ у Криму?
% опитаних

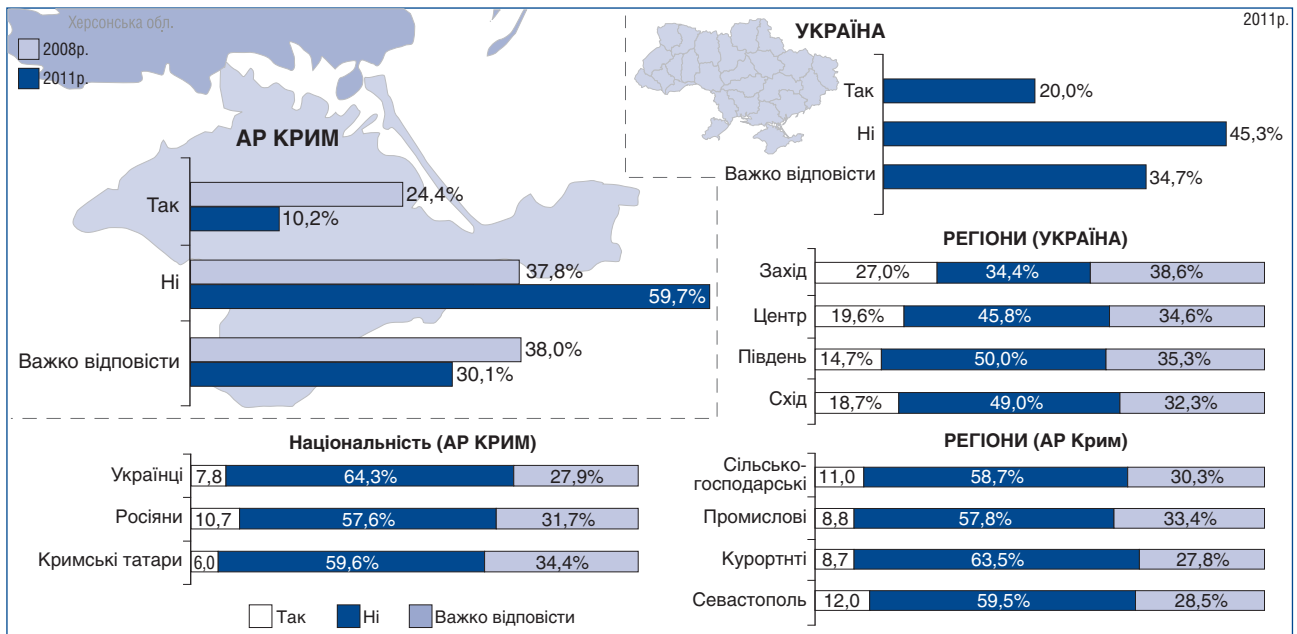
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим)			ВІК (АР Крим)					РЕГІОНИ (АР Крим)				РЕГІОНИ (Україна)			
	Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Сільсько-господарські	Промислові	Курортні	Севастополь	Захід	Центр	Південь	Схід
Так	67,6	70,2	19,6	55,4	63,6	65,8	63,8	72,0	57,0	63,2	62,4	83,2	3,8	9,7	43,5	31,8
Скоріше так	9,8	12,3	3,8	14,6	12,9	10,9	9,3	7,3	11,3	9,6	14,9	7,1	10,3	13,9	20,6	30,6
Скоріше ні	5,5	6,0	21,2	8,5	7,3	6,6	7,9	5,9	10,2	7,6	5,5	2,6	23,8	22,2	10,1	9,7
Ні	8,6	3,6	48,4	10,6	8,2	8,9	10,1	7,7	12,4	7,0	8,7	4,8	42,1	29,8	7,5	7,2
Важко відповісти	8,5	7,9	7,0	10,8	7,9	7,8	9,0	7,1	9,1	12,6	8,5	2,3	20,0	24,4	18,3	20,7

Як зміниться ситуація у сфері безпеки в Криму в середньостроковій (3-5 років) перспективі?
% опитаних

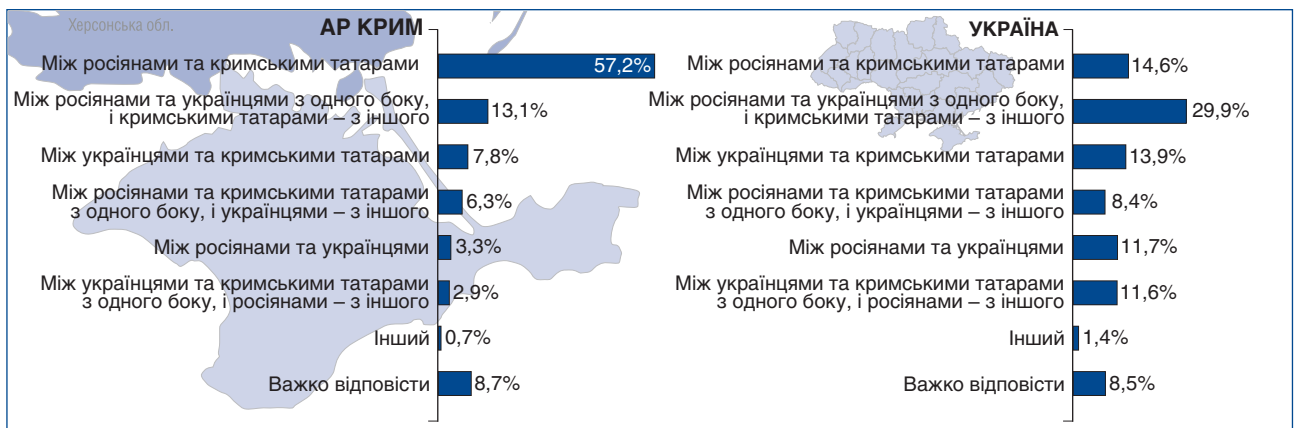

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим)			ВІК (АР Крим)					РЕГІОНИ (АР Крим)				РЕГІОНИ (Україна)			
	Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Сільсько-господарські	Промислові	Курортні	Севастополь	Захід	Центр	Південь	Схід
Ситуація покращиться	27,6	23,9	7,6	16,5	20,0	21,2	25,0	31,2	19,8	22,6	22,5	31,1	9,7	9,7	26,2	14,5
Ситуація суттєво не зміниться	30,5	31,8	30,4	35,2	32,1	32,7	30,4	28,1	31,7	31,8	30,3	33,1	43,1	44,4	37,4	43,6
Ситуація погіршиться	28,2	28,7	51,1	31,6	35,6	33,5	29,1	25,5	32,4	30,3	29,7	28,3	21,8	17,4	18,4	13,0
Важко відповісти	13,7	15,6	10,9	16,7	12,3	12,6	15,5	15,2	16,1	15,3	17,5	7,5	25,4	28,5	18,0	28,9

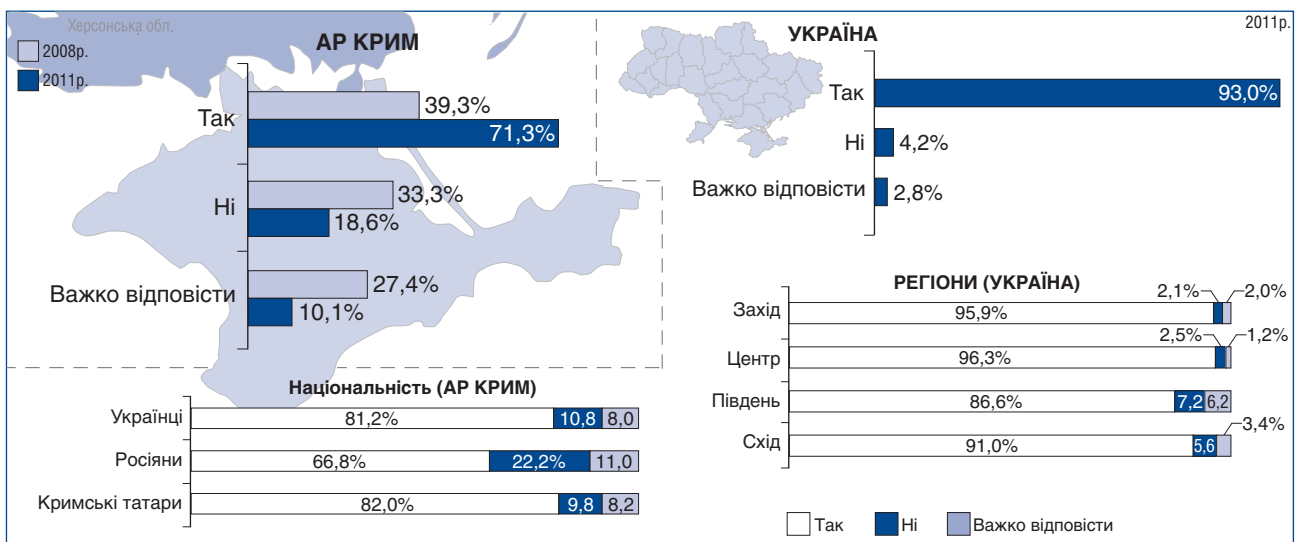
Чи може найближчим часом в АР Крим відбутися гострий міжнаціональний конфлікт?
% опитаних

Якщо Ви допускаєте можливість такого конфлікту, то між якими з названих груп він може відбутися в першу чергу?
% тих, хто вважає, що конфлікт може відбутися

Чи сприймаєте Ви Україну як свою Батьківщину?
% опитаних

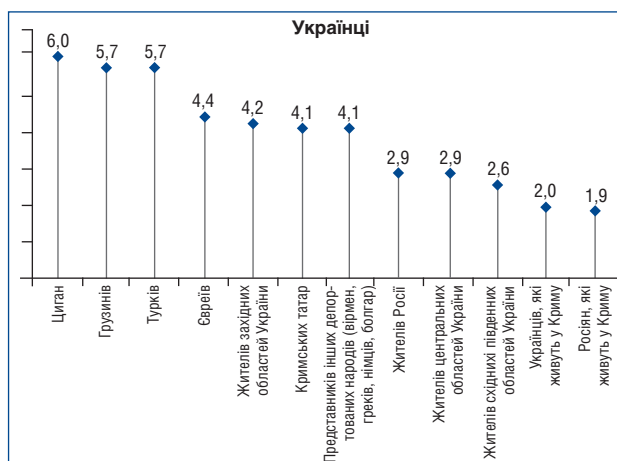
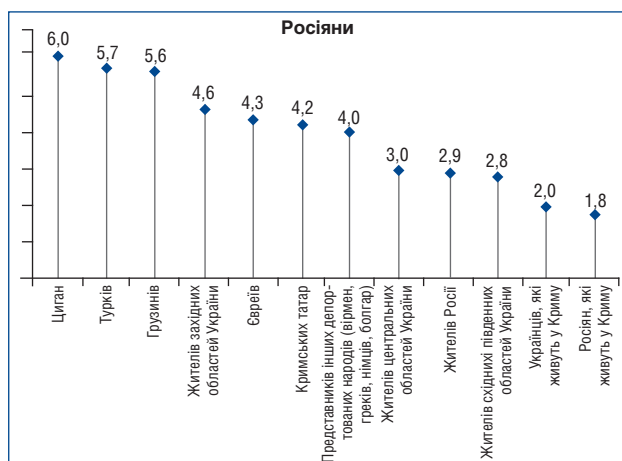
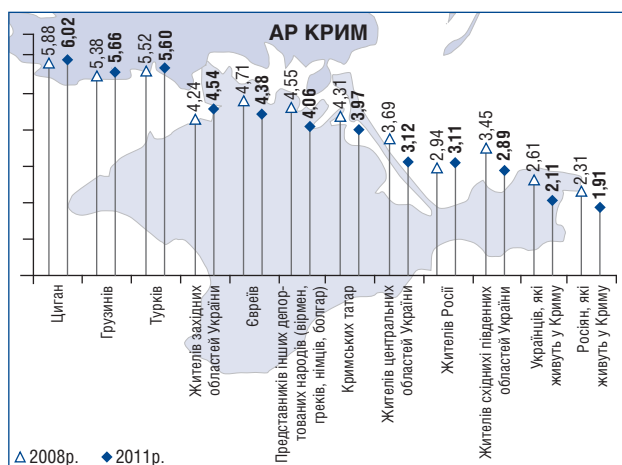

Якою мірою Ви готові прийняти кожну з наведених груп в якості...?

% опитаних

	Членів родини	Близьких друзів	Сусідів	Колег по роботі	Жителів Криму	Відвідувачів Криму	Взагалі не допускав би в Крим	Відмова від відповіді
Росіян, які живуть у Криму	62,5	11,1	10,0	3,1	11,0	0,9	0,1	1,3
Українців, які живуть у Криму	51,2	17,7	13,7	2,4	12,5	1,1	0,3	1,1
Жителів Росії	44,6	6,4	5,2	4,9	11,2	25,9	0,3	1,5
Жителів східних і південних областей України	41,6	9,4	13,9	7,6	4,8	21,5	0,1	1,1
Жителів центральних областей України	38,5	8,1	11,2	10,5	5,5	24,7	0,3	1,2
Жителів західних областей України	11,7	6,3	9,9	10,1	8,1	46,0	3,1	4,8
Кримських татар	10,0	13,4	18,3	10,2	27,6	8,3	9,2	3,0
Представників інших депортованих народів (вірмен, греків, німців, болгар)	3,2	16,6	23,1	11,1	20,6	17,8	5,0	2,6
Євреїв	3,1	15,0	16,9	12,0	11,6	28,2	8,0	5,2
Турків	2,6	4,1	3,0	1,8	7,7	60,0	13,0	7,8
Грузинів	1,9	3,6	3,3	2,8	7,1	59,4	14,5	7,4
Циган	1,2	2,5	2,3	0,4	4,8	50,2	30,4	8,2

Рівень соціальної дистанції (за шкалою Е.Богардуса)*, середній бал

* За шкалою соціальної дистанції Е.Богардуса (апробованої і модифікованої в Україні Н.В.Паніною). Максимальне значення шкали (7 балів) відповідає максимальному дистанціюванню від представників певної групи, мінімальне значення (1 бал) – мінімальному дистанціюванню.

Як Ви ставитеся до наведених релігій та релігійних течій?
% опитаних

	Позитивно	Байдуже	Негативно	Не замислювався над цим	Нічого не чув про таку релігію (течію)	Не відповіли
Православ'я	79,4	11,1	2,7	6,2	0,0	0,6
Українська православна церква – Московський патріархат	66,5	17,5	3,2	11,4	0,5	0,9
Руська православна Церква	60,6	24,4	4,4	9,6	0,3	0,7
Українська православна церква – Київський патріархат	17,8	51,8	7,7	19,5	2,2	1,0
Іслам	14,5	38,5	12,8	32,4	0,6	1,2
Українська автокефальна православна церква	14,0	44,8	6,2	21,1	12,7	1,2
Греко-католицизм	9,0	39,4	6,6	22,5	21,6	0,9
Римо-католицизм	8,3	32,3	6,8	20,2	31,7	0,7
Юдаїзм	7,0	43,1	9,9	35,5	3,5	1,0
Протестантизм	6,9	30,2	7,8	20,7	33,5	0,9
Євангельські та Харизматичні церкви	6,1	25,3	9,5	17,5	40,7	0,9
Східні релігії і духовні практики (буддизм, йога та ін.)	6,1	27,9	8,1	22,3	34,6	1,0

Православ'я

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІРОСПОВІДАННЯ			ПРАВОСЛАВНА ДЕНОМІНАЦІЯ		
	Українці	Росіяни	Кримські татари	Православні	Мусульмани	Просто християни	УПЦ	РПЦ	Просто православні
Позитивно	85,9	86,7	22,4	92,3	18,0	61,0	96,1	94,7	86,2
Байдуже	8,4	7,9	38,3	5,5	41,0	15,2	2,6	3,5	10,3
Негативно	2,2	1,2	12,0	0,9	13,5	10,5	0,2	0,6	1,4
Не замислювався над цим	2,7	3,8	26,8	1,2	27,5	13,3	0,5	1,2	1,6
Нічого не чув про таку релігію (течію)	0,2	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0
Не відповіли	0,6	0,4	0,5	0,0	0,0	0,0	0,5	0,0	0,6

Українська православна церква – Московський патріархат

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІРОСПОВІДАННЯ			ПРАВОСЛАВНА ДЕНОМІНАЦІЯ		
	Українці	Росіяни	Кримські татари	Православні	Мусульмани	Просто християни	УПЦ	РПЦ	Просто православні
Позитивно	70,5	72,8	16,5	78,1	14,0	38,8	93,6	75,4	55,4
Байдуже	17,2	14,1	40,7	13,6	42,5	15,5	4,3	17,0	25,8
Негативно	2,7	1,7	12,1	1,4	13,4	11,7	0,5	2,9	1,8
Не замислювався над цим	7,8	10,0	28,6	6,2	28,5	32,0	0,8	3,5	15,4
Нічого не чув про таку релігію (течію)	1,0	0,4	0,0	0,4	0,0	1,0	0,0	1,2	0,8
Не відповіли	0,8	1,0	2,1	0,3	1,6	1,0	0,8	0,0	0,8

Руська православна Церква

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІРОСПОВІДАННЯ			ПРАВОСЛАВНА ДЕНОМІНАЦІЯ		
	Українці	Росіяни	Кримські татари	Православні	Мусульмани	Просто християни	УПЦ	РПЦ	Просто православні
Позитивно	60,5	67,6	18,6	69,4	15,7	51,0	80,5	79,5	50,4
Байдуже	24,7	22,2	41,0	22,0	43,3	19,2	13,4	15,8	36,0
Негативно	5,7	2,2	12,0	3,2	13,5	7,7	2,5	2,3	3,6
Не замислювався над цим	7,4	7,1	27,9	4,7	27,5	22,1	2,5	1,8	9,1
Нічого не чув про таку релігію (течію)	1,0	0,2	0,0	0,4	0,0	0,0	0,5	0,0	0,2
Не відповіли	0,7	0,7	0,5	0,3	0,0	0,0	0,6	0,6	0,7

Українська православна церква – Київський патріархат

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІРОСПОВІДАННЯ			ПРАВОСЛАВНА ДЕНОМІНАЦІЯ		
	Українці	Росіяни	Кримські татари	Православні	Мусульмани	Просто християни	УПЦ	РПЦ	Просто православні
Позитивно	19,6	17,5	8,2	18,2	7,3	31,7	14,1	23,5	20,0
Байдуже	52,4	52,7	48,9	55,6	49,2	19,2	57,0	56,5	54,0
Негативно	7,0	7,2	11,4	7,2	12,8	11,5	7,7	8,2	5,5
Не задумувався над цим	16,0	19,7	29,3	16,2	29,1	35,6	17,8	8,8	17,2
Нічого не чув про таку релігію (течію)	3,7	2,2	0,0	2,5	0,0	1,0	2,8	2,9	2,2
Не відповіли	1,3	0,7	2,2	0,3	1,6	1,0	0,6	0,1	1,1

Іслам

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІРОСПОВІДАННЯ			ПРАВОСЛАВНА ДЕНОМІНАЦІЯ		
	Українці	Росіяни	Кримські татари	Православні	Мусульмани	Просто християни	УПЦ	РПЦ	Просто православні
Позитивно	6,5	6,9	89,1	5,0	93,3	29,5	4,5	2,9	5,5
Байдуже	41,7	41,4	7,7	43,8	3,9	21,0	39,6	55,6	46,4
Негативно	14,9	13,4	0,5	14,5	0,6	11,4	11,9	15,8	17,0
Не замислювався над цим	34,8	36,6	1,6	35,2	1,7	38,1	42,7	23,4	28,7
Нічого не чув про таку релігію (течію)	1,0	0,4	0,5	0,6	0,6	0,0	0,6	1,2	0,8
Не відповіли	1,1	1,3	0,6	0,9	0,0	0,0	0,7	1,1	1,6

Як Ви ставитеся до наведених релігій та релігійних течій?

% опитаних

(продовження)

Українська автокефальна православна церква

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІРОСПОВІДАННЯ			ПРАВОСЛАВНА ДЕНОМІНАЦІЯ		
	Українці	Росіяни	Кримські татари	Православні	Мусульмани	Просто християни	УПЦ	РПЦ	Просто православні
Позитивно	13,7	14,0	8,2	13,4	7,2	29,5	11,6	17,5	12,8
Байдуже	46,5	45,6	38,0	48,0	38,3	21,0	44,0	48,0	54,9
Негативно	6,4	4,6	13,0	5,3	14,4	8,6	3,7	9,4	5,1
Не замислювався над цим	18,9	22,1	22,3	19,4	21,7	35,2	23,2	11,7	16,6
Нічого не чув про таку релігію (течію)	13,3	12,5	16,3	13,3	16,7	4,8	16,8	11,7	9,5
Не відповіли	1,2	1,2	2,2	0,6	1,7	0,9	0,7	1,7	1,1

Греко-католицизм

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІРОСПОВІДАННЯ			ПРАВОСЛАВНА ДЕНОМІНАЦІЯ		
	Українці	Росіяни	Кримські татари	Православні	Мусульмани	Просто християни	УПЦ	РПЦ	Просто православні
Позитивно	6,3	9,0	13,0	6,6	11,9	29,5	5,2	10,6	7,3
Байдуже	39,3	41,9	26,1	42,5	25,4	23,8	37,4	45,3	47,8
Негативно	9,4	4,7	8,7	6,5	9,6	5,7	3,9	4,7	10,1
Не замислювався над цим	20,7	24,8	11,4	21,6	11,9	39,0	22,1	15,9	22,7
Нічого не чув про таку релігію (течію)	23,4	18,7	39,1	22,3	40,7	1,9	30,7	23,5	10,5
Не відповіли	0,9	0,9	1,7	0,5	0,5	0,1	0,7	0,0	1,6

Римо-католицизм

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІРОСПОВІДАННЯ			ПРАВОСЛАВНА ДЕНОМІНАЦІЯ		
	Українці	Росіяни	Кримські татари	Православні	Мусульмани	Просто християни	УПЦ	РПЦ	Просто православні
Позитивно	5,7	8,5	13,0	6,0	11,8	27,4	4,6	10,0	6,7
Байдуже	31,3	33,9	23,9	33,7	23,0	22,6	24,7	39,4	44,5
Негативно	9,8	5,0	8,7	6,8	9,6	5,7	4,0	5,3	10,2
Не замислювався над цим	18,6	22,1	9,2	18,9	9,6	40,6	17,4	15,9	22,4
Нічого не чув про таку релігію (течію)	34,0	29,9	44,6	34,2	46,1	3,8	48,5	29,4	15,4
Не відповіли	0,6	0,6	0,6	0,4	0,0	0,0	0,8	0,0	0,8

Іудаїзм

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІРОСПОВІДАННЯ			ПРАВОСЛАВНА ДЕНОМІНАЦІЯ		
	Українці	Росіяни	Кримські татари	Православні	Мусульмани	Просто християни	УПЦ	РПЦ	Просто православні
Позитивно	4,5	6,9	13,1	4,8	11,7	26,7	4,8	1,2	5,3
Байдуже	43,6	42,7	42,6	45,0	43,0	21,9	40,3	60,0	47,4
Негативно	12,5	9,6	3,8	10,8	5,0	11,4	8,4	8,8	14,0
Не замислювався над цим	34,8	36,9	32,8	35,6	33,0	40,0	43,5	25,3	28,1
Нічого не чув про таку релігію (течію)	3,9	3,0	6,0	3,3	6,1	0,0	2,5	4,1	3,7
Не відповіли	0,7	0,9	1,7	0,5	1,2	0,0	0,5	0,6	1,5

Протестантизм

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІРОСПОВІДАННЯ			ПРАВОСЛАВНА ДЕНОМІНАЦІЯ		
	Українці	Росіяни	Кримські татари	Православні	Мусульмани	Просто християни	УПЦ	РПЦ	Просто православні
Позитивно	4,9	6,7	13,0	4,7	11,7	25,7	4,5	1,8	4,9
Байдуже	28,6	31,4	23,9	31,1	22,9	21,9	21,4	38,2	42,2
Негативно	10,8	6,8	4,9	8,2	6,1	8,6	5,4	10,0	11,0
Не замислювався над цим	19,8	22,2	13,0	19,4	13,4	40,0	16,7	19,4	23,5
Нічого не чув про таку релігію (течію)	35,2	32,1	44,6	36,3	45,8	3,8	51,0	30,6	17,6
Не відповіли	0,7	0,8	0,6	0,3	0,1	0,0	1,0	0,0	0,8

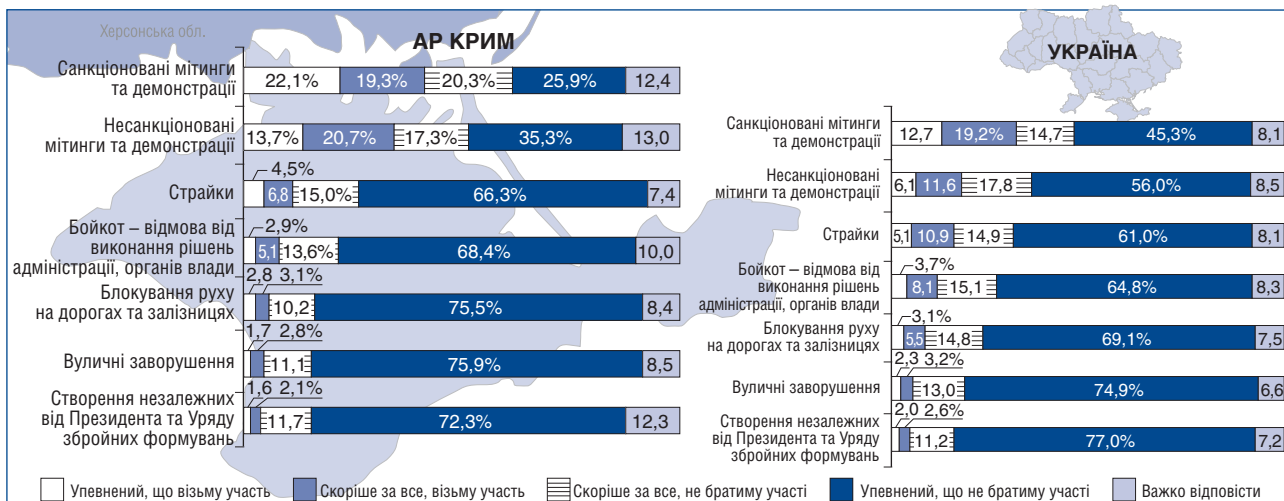
Свангельські та Харизматичні церкви

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІРОСПОВІДАННЯ			ПРАВОСЛАВНА ДЕНОМІНАЦІЯ		
	Українці	Росіяни	Кримські татари	Православні	Мусульмани	Просто християни	УПЦ	РПЦ	Просто православні
Позитивно	3,9	6,0	13,0	4,0	11,9	25,7	4,1	0,6	4,3
Байдуже	25,4	25,1	21,6	25,3	21,5	18,1	14,3	33,5	37,9
Негативно	11,7	9,3	4,9	10,3	5,6	9,5	8,5	10,6	12,3
Не замислювався над цим	16,0	18,9	11,4	16,2	11,9	34,3	14,6	19,4	17,4
Нічого не чув про таку релігію (течію)	42,1	39,9	47,6	44,0	48,6	11,4	57,8	35,3	27,1
Не відповіли	0,9	0,8	1,5	0,2	0,5	1,0	0,7	0,6	1,0

Східні релігії і духовні практики (буддизм, йога і ін.)

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІРОСПОВІДАННЯ			ПРАВОСЛАВНА ДЕНОМІНАЦІЯ		
	Українці	Росіяни	Кримські татари	Православні	Мусульмани	Просто християни	УПЦ	РПЦ	Просто православні
Позитивно	4,1	6,4	9,2	4,2	7,9	26,0	4,4	0,6	4,7
Байдуже	25,6	29,1	22,3	28,5	21,3	21,2	18,2	38,0	40,0
Негативно	10,6	7,6	3,3	8,7	3,9	8,7	6,0	8,8	11,6
Не замислювався над цим	20,4	22,5	24,5	19,7	25,3	39,4	17,4	21,1	22,7
Нічого не чув про таку релігію (течію)	38,6	33,4	39,1	38,5	41,0	4,8	53,5	31,0	19,5
Не відповіли	0,7	1,0	1,6	0,4	0,6	0,0	0,5	0,5	1,5

Чи готові Ви особисто взяти участь у наведених акціях протесту для захисту своїх прав і інтересів?
% опитаних

		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим)		
		Українці	Росіяни	Кримські татари
Санкціоновані мітинги та демонстрації	Упевнений, що візьму участь	20,2	17,7	61,4
	Скоріше за все, візьму участь	20,9	20,2	10,9
	Скоріше за все, не братиму участі	20,9	21,9	6,5
	Упевнений, що не братиму участі	25,8	26,7	16,8
	Важко відповісти	12,2	13,5	4,4
Несанкціоновані мітинги та демонстрації	Упевнений, що візьму участь	13,1	8,9	48,6
	Скоріше за все, візьму участь	20,4	21,8	19,1
	Скоріше за все, не братиму участі	17,4	18,2	8,7
	Упевнений, що не братиму участі	35,8	37,2	19,1
	Важко відповісти	13,3	13,9	4,5
Страйки	Упевнений, що візьму участь	4,5	4,3	6,0
	Скоріше за все, візьму участь	4,7	6,5	10,9
	Скоріше за все, не братиму участі	19,2	13,6	13,0
	Упевнений, що не братиму участі	64,6	69,3	59,2
	Важко відповісти	7,0	6,3	10,9
Бойкот – відмова від виконання рішень адміністрації, органів влади	Упевнений, що візьму участь	2,5	2,6	6,0
	Скоріше за все, візьму участь	4,1	5,2	7,1
	Скоріше за все, не братиму участі	15,9	12,4	10,9
	Упевнений, що не братиму участі	68,8	70,2	63,6
	Важко відповісти	8,7	9,6	12,4
Блокування руху на дорогах та залізницях	Упевнений, що візьму участь	2,2	2,5	5,4
	Скоріше за все, візьму участь	2,9	3,0	4,9
	Скоріше за все, не братиму участі	11,4	9,0	9,8
	Упевнений, що не братиму участі	75,5	78,1	68,5
	Важко відповісти	8,0	7,4	11,4
Вуличні заворушення	Упевнений, що візьму участь	1,6	1,6	1,6
	Скоріше за все, візьму участь	2,3	2,9	3,8
	Скоріше за все, не братиму участі	11,7	10,2	14,6
	Упевнений, що не братиму участі	76,7	77,6	69,2
	Важко відповісти	7,7	7,7	10,8
Створення незалежних від Президента та Уряду збройних формувань	Упевнений, що візьму участь	1,2	1,6	1,6
	Скоріше за все, візьму участь	2,0	2,3	0,5
	Скоріше за все, не братиму участі	13,5	10,3	16,3
	Упевнений, що не братиму участі	70,7	75,2	64,7
	Важко відповісти	12,6	10,6	16,9

МІСЦЕ І РОЛЬ УКРАЇНИ В ЧОРНОМОРСЬКОМУ РЕГІОНІ: ПОЗИЦІЇ ФАХІВЦІВ*

ЧОРНОМОРСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ: БАР'ЄР ЧИ ПЕРЕХРЕСТЯ?

Джеймс ГРІН,
президент компанії
*Effective Engagement
Strategies LLC (США)*

– Як Ви оцінюєте поточну геополітичну ситуацію в Чорноморському регіоні та перспективи її подальшого розвитку (5-15 років)?

20 років тому Чорне море було бар'єром, кордоном часів холодної війни між ворожими блоками, де військово-морські сили грали в кішки-мишки – одні прагнули доступу до життєво важливих маршрутів судноплавства в Середземному морі, інші загрожували промисловим центрам Радянського Союзу – в разі, якщо станеться неймовірне.

Так було не завжди. Дві тисячі років тому Чорне море було шляхом поступу цивілізації, яким йшли незчисленні шукачі пригод, торговці й колоністи, що перетворили Чорне море на Грецьке озеро. А ще воно було перехрестям, місцем, де зустрічалися і змішувалися колонії, царства і племена.

Сьогодні майбутнє цього регіону перебуває під знаком питання.

До 2008р. 10 чорноморських країн, незважаючи на відмінності та різні культури, жили в мирі, з яким прийшов і добробут: у 2000-2008рр. середні темпи зростання ВВП у Чорноморському регіоні становили 5,9% на рік, у 2002-2008рр. зростання спостерігалось в усіх країнах регіону. Економіка зростала на основі продуманої макроекономічної політики, політичної стабільності та покращення бізнес-клімату. Швидко збільшувались особисті доходи. Прямі іноземні інвестиції зросли в 16 разів – з \$8 млрд. у 2000р. до \$130 млрд. у 2008р. Дві країни, Болгарія і Румунія, у 2008р. приєдналися до Європейського Союзу, а Туреччина отримала статус кандидата. Але обсяг торгівлі та економічної співпраці всередині регіону залишався помірним, попри створення таких регіональних організацій, як ОЧЕС і ГУАМ.

Економічна криза 2008-2009рр. боляче вразила регіон і його населення. Середні темпи зростання ВВП у країнах регіону зменшилися із захмарних 7,3% у 2006р. до 4,3% у 2008р., а у 2009р. було зафіксоване падіння на 6,4%. На щастя, сьогодні регіон впевнено дивиться в майбутнє, на що вказує зростання у 2010р. і ряд довгострокових переваг: близькість величезного ринку ЄС; сприятливе бізнес-середовище з політичною і макроекономічною стабільністю; добрий людський капітал за порівняно невисокої вартості праці. Поява нових перспективних проектів транзиту енергоносіїв, таких, як трубопроводи *Nabucco* та "Південний потік", а також потенціал видобутку енергоносіїв у самому Чорному морі теж сприятимуть регіональному розвитку.

Проте, на загалом позитивні перспективи економічного зростання можуть вплинути кілька чинників.

Перший – це можливість збільшення регіональної торгівлі. Наразі вона не є суттєвим чинником зростання, оскільки країни регіону орієнтувалися переважно на зовнішні ринки як базу зростання, насамперед, на ринок ЄС. Це відволікало увагу від регіональної торгівлі і призвело до певної конкуренції між країнами регіону. Але тепер, коли Болгарія і Румунія вже в ЄС, Туреччина має з ЄС довгостроковий митний союз, а Україна і Грузія ведуть переговори про зону вільної торгівлі, більша частина регіональної торгівлі невдовзі зможе розвиватися під ширшою торговельною парасолькою ЄС. Можливість безмитного перевезення морських вантажів із Севастополя до Синопу, Варни чи Батумі викликають паралелі з вільною торгівлею і процвітанням регіону античних часів.

Другий чинник – розвиток інфраструктури. Сьогодні транскордонна торгівля по периметру є досить скромною й обмежується не лише бюрократичними, але й фізичними та ментальними бар'єрами. Вкрай необхідні інвестиції у фізичну та економічну інфраструктуру: порти, дороги, трубопроводи та численні послуги, потрібні для підтримки зростаючих обмінів і торгівлі на берегах Чорного моря. Так само важливо інвестувати в людську інфраструктуру – транскордонні зв'язки між комерційними, культурними та неурядовими організаціями; освітні обміни та мову (в т.ч. англійську); діалог експертів і політиків для формування спільного розуміння регіональних питань і пошуку спільних рішень. Створення регіональних інститутів, реальних чи віртуальних, і спільні регіональні проекти можуть стимулювати не лише людські, економічні й політичні відносини між країнами, але й формування регіональної ідентичності.

Третій, більш негативний, чинник становить ризик повернення ліній поділу. Сприятливе політичне

* Заочний Круглий стіл проводився з 5 січня по 23 березня 2011р. Відповіді учасників подаються в алфавітному порядку, в перекладі Центру Разумкова.

та ділове середовище було одним із факторів зростання в регіоні. Але вигоди цього фактору розподілялися нерівномірно. В рейтингу *легкості ведення бізнесу* Світового банку Грузія посідає перше місце у Східній Європі. Вірменія, Болгарія, Азербайджан і Румунія перебувають у верхній частині списку, Туреччина – посередині. Молдова, РФ та Україна пасуть задніх.

Крім цих економічних відмінностей, є відмінності політичні. Румунія і Болгарія є відносно успішними новими демократичними країнами, членство в ЄС зміцнює ще слабкі внутрішні інститути та політичну культуру. Туреччина, Молдова і Грузія залишаються в перехідному стані та досягли успіху останніми роками. В Азербайджані та Росії – міцні авторитарні режими. Україна, яку рік тому, попри численні недоліки, вважали новою демократичною країною, тепер, як здається, сповзає до авторитаризму та пострадянської монопольної системи ведення бізнесу. Ці відмінності, ймовірно, впливатимуть на розподіл інвестицій в межах регіону, а також на здатність окремих країн сприяти – та отримувати вигоди – від економічного зростання регіону.

Найбільший ризик, однак, полягає в тому, що розбіжності в цих двох чинниках супроводжуватимуться поверненням більш суттєвої лінії поділу – між політико-економічними системами з принципово різними моральними координатами. Під проводом В.Путіна російська політична та економічна еліта явно відмовилася від західної моделі розвитку, що визначається відкритістю – політичним плюралізмом, вільним ринком, особистими правами, прозорістю, – на користь монопольної, з правлінням партії влади, корупцією, свавіллям і контролем над інформацією. Існування “ширшої Європи” з двома окремими зонами, ЄС на Заході та контрольованою Росією зоною на Сході, є давньою стратегічною метою Росії, що підтвердила недавня погроза російського Прем’єра В.Путіна зміцнити кордон Росії з Україною – на шкоду торгівлі та вільному руху людей – в разі, якщо остання ввійде до зони вільної торгівлі з ЄС. Той факт, що для В.Путіна принципове значення має влада, а не економіка, проявився в абсурдності його другої заяви – мовляв, якщо Україна не ввійде до Митного союзу під проводом Росії і не вестиме спільних переговорів з ЄС, то це буде “цілком інша ситуація”¹.

На жаль, існування цієї лінії поділу сьогодні вже є доконаним фактом. Питання для Чорноморського регіону в тому, де пролягає ця лінія, наскільки жорстко вона буде проведена, і якими можуть бути ширші безпекові наслідки цього поділу.

Для Кавказу південніше лінії російського контролю в Грузії головним питанням є безпека; якщо інвестори будуть впевнені, їх, звичайно, приваблюватиме сприятливий бізнес-клімат Грузії, з перевагами її людського капіталу, географічного розташування та конкурентних зарплат. Це було б вигідно і для закавказьких сусідів Грузії – Вірменії та Азербайджану. Якщо країнам цього субрегіону вдасться домовитися про пом’якшення бар’єрів між Вірменією та Азербайджаном, з одного боку, і Вірменією та Туреччиною, з іншого, то економічний ефект від цього підсилять регіональна торгівля і впевненість у Кавказі як безпечних воротах до Середньої Азії.

Економічне піднесення Грузії може справити позитивний вплив і на території, контрольовані росіянами, особливо якщо наступні Олімпійські ігри в Сочі зможуть стати каталізатором пом’якшення бар’єрів між Грузією і територіями під російським контролем. Це може вимагати зміни парадигми грузинських поглядів на возз’єднання як на тривалий процес, який здійсниться на основі “м’якої сили”; 45 років терпіння Західної Німеччини можуть бути прикладом, вартим уваги.

Наступна зимова Олімпіада в Сочі, безперечно, теж надасть регіону короткостроковий економічний імпульс; якби Росія скористалася можливістю полегшити свободу пересування в зовнішньому світі та в межах субрегіону, це мало б позитивний довгостроковий вплив на розвиток російського чорноморського узбережжя і всього регіону.

На додачу до регіональних чинників, варто згадати про вплив зовнішніх гравців – не переоцінюючи його.

Російське бачення свого майбутнього очевидне – статус великої світової держави, сфера впливу і збереження правлячого режиму. Зважаючи на міжконтинентальне розташування, Чорне море завжди буде додатком до цих головних цілей. Сьогодні російський режим вважає, що для досягнення цих цілей вони мають повернути лінії поділу. Століттями, коли Росія проводила лінії поділу, частина з них традиційно проходила Чорним морем.

Позиція Євросоюзу не така однозначна. ЄС усвідомлює стратегічну важливість Чорноморського регіону й розробив програму “Чорноморська синергія” для заохочення згаданих вище процесів регіональної інтеграції. ЄС також підтримує двосторонні відносини з усіма державами регіону – через Угоду про асоціацію з Туреччиною і “Східне партнерство”. Але ЄС важко було обрати стратегічну позицію і діяти згідно зі стратегічними намірами. Ситуація зміниться, коли наберуть силу нові європейські інститути, але цей процес буде поступовим. Багато залежатиме від енергії і ресурсів, які ЄС вкладає у згадані програми наступними роками; це, своєю чергою, може залежати від сторонніх чинників – боргової кризи, розбудови внутрішніх інститутів, політики Росії, Північної Африки – настільки ж, наскільки й від стратегічних намірів. Країни регіону можуть заохочувати участь ЄС власним стратегічним підходом: повноцінною участю в нинішніх програмах, власним успіхом, обмеженням своїх політичних вимог (але не відмовою від них) до рівня, на який готові піти в ЄС, щоб не створювати додаткових спорів і перепон.

Останнім суттєвим зовнішнім фактором є Сполучені Штати. Як і Євросоюз, США розуміють стратегічну важливість Чорноморського регіону. Перебуваючи значно далі та маючи набагато менше ресурсів, США мають більше можливостей діяти згідно зі своїми стратегічними намірами (іноді навіть виходячи за їх межі, про що Росія нагадала регіону в серпні 2008р). У 1990-х роках США зосередили стратегічні зусилля на побудові “єдиної, вільної і мирної” Європи – завданні, яке, разом з європейськими країнами, змінило геополітичні реалії цього континенту. В останні 10 років стратегічна увага США була

¹ Це викликає асоціації з недавніми діями Росії щодо флагмана українського авіабудування “Антонова”. Росія як відкрито, так і таємно виступала проти спроб “Антонова” створити спільний проект з американською аерокосмічною компанією, водночас відкрито пропонуючи у процесі власних переговорів з іншою американською компанією залучення конструкторського потенціалу “Антонова” у спільне підприємство під парасолькою російської компанії.

зосереджена на мусульманському світі – Афганістані, Іраку, Ірані. Хоча США не забули про Європу, вони демонструють значно більшу готовність поступитися провідною роллю на користь ЄС і змиритися зі статус-кво, коли ЄС не бере на себе цю роль. В останні два роки проявом цієї реальності стало “перезавантаження” з Росією.

У наступні кілька років стратегічні наміри США можуть знову змінитися. Поступово, але неминуче, за виходом з Іраку настане вихід з Афганістану. США знову матимуть резерв стратегічних можливостей. Де вони будуть використані, невідомо. У короткій і середній перспективі, більше стратегічної уваги можуть привернути нинішні події на Близькому Сході – але нинішні зрушення можуть призвести до більшої стабільності, порівнюючи з нестійкою, кризовою ситуацією, що спостерігається в регіоні протягом кількох поколінь. З іншого боку, значних ресурсів може потребувати Південна Азія, з ядерним Пакистаном та агресивним Іраном, з програмою озброєнь і регіональними амбіціями. Піднесення Китаю як військової потуги теж може відволікати ресурси, але навряд чи призведе до кризи – обом сторонам є що втрачати. Чи звернуть США свою увагу знову на Європу або Чорне море, можливо, з поновленням інтересу до Східного Середземномор’я, Близького Сходу та Північної Африки? Коли стратегічна залежність від підтримки Росії в Афганістані зменшиться, у США збільшиться простір для маневру. А під час останніх подій в Північній Африці США продемонстрували свій стратегічний намір підтримувати демократію – чи принаймні допомагати тим, хто не сидить склавши руки.

Тож, чи стане Чорне море знову бар’єром, застояним ставком на межі двох конкуруючих систем, де занепад торгівлі гальмує розвиток економіки і зводить нанівець мрії мільйонів людей? **Чи знову перетвориться на перехрестя – з Кримом у центрі – вільного потоку товарів та ідей, економічного розвитку та культурного розквіту?** Відповідь знаходиться не в працях аналітиків (подібних до цієї), які намагаються передбачити майбутнє, а радше в зусиллях людей, які називають Чорноморський регіон своїм домом, у їх здатності мріяти та їх вірі в те, що вони можуть перетворити цю мрію на реальність.

– Якими є місце та роль України і Кримського півострова в системі безпеки Чорноморського регіону?

Для України питання стоїть руба – за В.Путіним: на якому боці лінії поділу опиниться країна?

Якщо Україна піде шляхом демократії, відкритих ринків та інтеграції з ЄС, то Росія єдина з Чорноморських країн залишиться в “закритій” економічній зоні. Нинішня торгівля енергоресурсами та товарами, ймовірно, триватиме за будь-яких обставин, і негативні наслідки для економічного розвитку регіону та регіональної торгівлі будуть помірними – та й відчують їх переважно на російських берегах Чорного моря. Враховуючи, що Україна і Грузія рухаються до участі в зоні вільної торгівлі ЄС, Росія може переглянути свою політику створення окремої зони й теж приєднатися до ширших європейських угод – що знову перетворить Чорне море на європейське озеро. Україна, з відкритими ринками, чисельними талановитими працівниками, протяжною береговою лінією і географічним розташуванням на маршрутах транспортування до Європи, балтійських країн і Росії, опиниться у вигідному становищі серед торговельних потоків і більше

за інших вииграє від економічного розвитку регіону. **Крим, розташований у центрі Чорного моря, відновить свою колишню славу центру регіонального туризму, комерції та культури.**

З іншого боку, якщо Україна рухатиметься до зростання авторитаризму та інтеграції у політико-економічну зону Росії, її сподівання на зону вільної торгівлі та безвізовий режим з ЄС будуть втрачені. Українська економіка буде орієнтована на Росію, для якої питання Чорного моря не мають першочергового значення. Стратегічні рішення прийматимуться в Москві – що стане першою перешкодою для компаній, готових робити стратегічні інвестиції чи розробляти енергоресурси Чорного моря. В усьому Північному Причорномор’ї, в євразійській економічній зоні, перспективи регіонального процвітання будуть значно обмежені. Економічні вісі Чорного моря йтимуть зі Сходу на Захід, головний шлях проляже між Туреччиною, ЄС і Близьким Сходом, а допоміжний, менший – між дедалі більш європейськими Балканами та Закавказзям, якщо воно зуміє зберегти економічну незалежність і безпеку. **Наслідки для України будуть сумними – замість опинитися в руслі економічного розвитку, вона залишиться нерухомим каменем біля річки – потік тектиме повз неї.** ■

УКРАЇНІ ВИРІШУВАТИ, НАСКІЛЬКИ ВАЖЛИВА ДЛЯ НЕЇ РОЛЬ У ЧОРНОМОРСЬКОМУ РЕГІОНІ І ЧИ БУДЕ ЦЯ РОЛЬ КОНСТРУКТИВНОЮ ТА ОБ’ЄДНАВЧОЮ...

Юліан КІФУ,
директор Центру
попередження конфліктів та
механізмів раннього
попередження (Румунія)

– Як Ви оцінюєте поточну геополітичну ситуацію в Чорноморському регіоні та перспективи її подальшого розвитку (5-15 років)?

На цей час Чорноморський регіон як геополітична і безпекова концепція, що об’єднує дев’ять країн – Румунію і Болгарію від ЄС і НАТО, Туреччину – другу країну НАТО з мільйонною армією і сторожа Босфору, три кавказькі країни – Грузію, Вірменію та Азербайджан, і ще три пострадянські країни – Росію, Україну та Молдову, є безпековим вузлом першочергової ваги, а зв’язки зазначених країн інституціалізовані на найвищому рівні. Ми маємо відносини всіх цих країн з НАТО: у формі членства, особливого партнерства (Україна, Росія), або індивідуального партнерства заради миру (інші країни). Ми також маємо відносини з ЄС – в рамках членства, Східного партнерства та Європейської політики сусідства, Чорноморської синергії та, для західних країн, Дунайської стратегії.

Усі країни є учасницями Організації чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) та кількох регіональних об’єднань на рівні їх окремих територій.

Заслугує на увагу стратегічне та особливе партнерство між країнами регіону. Зокрема – важливе партнерство Туреччини та Росії, дуже міцне економічно і стратегічно, яке, однак, може занепасти в разі загрози фундаментальним інтересам Туреччини. Це партнерство зараз дуже добре, але стратегічна вага обох країн змінюється, і в осяжному майбутньому ми матимемо Туреччину з більшою чисельністю населення й вищими темпами розвитку, ніж Росія. Туреччина вже є десятою економікою світу та має величезне значення для всіх партнерів і сусідів. Транзитні можливості і стійкість зовнішніх відносин надійно забезпечують її енергоресурсами та дозволяють бути важливим транспортним вузлом і реекспортером газу й нафти. Маємо також російсько-українське партнерство, закладене в Харкові, з подовженням перебування Чорноморського флоту в Севастополі та паралельними торговельними угодами, що прив'язують Київ до Москви. Є партнерські зв'язки меншого масштабу, як румуно-турецьке стратегічне партнерство, задокументоване й готове до подальшого розвитку, а також усталене румуно-грузино-азербайджанське енергетичне партнерство.

Однак, у регіоні маємо й конфлікти. Заморожені конфлікти – які останнім часом стали “менш замороженими”, після російсько-грузинської війни. Російсько-грузинська війна позбавила Абхазію і Південну Осетію “замороженого” статусу. Одностороннє визнання їх суверенітету Росією (після окупації території суверенної європейської країни – вперше після Гельсінкських угод 1975р.) – стало живим свідченням російського ревізійнізму, разом із пропозиціями Д.Медведева, Валдайської групи та С.Караганова стосовно перегляду системи європейської безпеки².

Маємо також заморожений етнічний конфлікт у Нагірному Карабаху, де Вірменія не бажає йти з окупованої території Азербайджану та дозволити повернення біженців, організацію і проведення місцевого референдуму про долю населення Нагірного Карабаху в межах території Азербайджану. Конфлікт підживлюється, оскільки стратегічна вага обох країн суттєво змінилася на користь Баку, а умови складаються так, що країна, яка відмовляється від компромісу або робить перший крок до війни, програє.

Також маємо не етнічний, але стратегічний заморожений конфлікт у Придністров'ї, смужці землі з російською армією і складами зброї в тилу України – для підтримання балансу та переконливого застереження Києва – від незалежних кроків і Молдови – від європейських сподівань.

Нарешті, важливо, що ми маємо в регіоні справжню війну, дуже агресивну й жорстоку, з чисельними жертвами, війну на Північному Кавказі, що поширюється на узбережжя Чорного моря, до Ставропілля, а з іншого боку – через Уральські гори, на Татарстан і Башкирію, війну терористичну, сепаратистську, релігійну, яка підживлюється ісламським екстремізмом і навчанням мешканців у воюючих регіонах світу, в Афганістані та Пакистані, з людьми, готовими до самопідживлення і бойових дій у горах, здатними до операцій в центрі Москви, які вони вже неодноразово проводили у столичному метро чи в аеропорту Домодедово. Це викликає занепокоєння в усіх країнах регіону, особливо України (оскільки це відбувається поблизу її кордонів, по той бік Керченської протоки та Азовського моря) – але також і Румунії.

Таким чином, ми маємо регіон, де рівень взаємозв'язків можна оцінити як високий, де є і

співпраця, і конфлікти – і майбутнє якого дуже важливе для більш широкого простору. Це важливо, оскільки стабільний Чорноморський регіон може стабілізувати Близький Схід, Північний Кавказ, Ірак та Афганістан, а також, у майбутньому, Іран. Це район транзиту, де найгірше, що може статися – це війна, спровокована зсередини, російсько-грузинська війна, де сторони, що протистояли одна одній, мали величезний дисбаланс сил, але яка, проте, засвідчила низький рівень бойової готовності та недоліки в підготовці і плануванні операцій російської армії. На жаль, це, а також невдачі на Північному Кавказі та поширення цієї тліючої війни, демонструють труднощі як у вирішенні Росією подібних проблем, так і в залученні підтримки інших країн, коли Москва цього потребує.

Регіон може рухатися до співпраці і стабілізації, або навпаки – до нестабільності та небезпеки. Це залежить від нинішніх подій у бурхливому світі та від мудрості лідерів і їх здатності передбачати результати та побічні наслідки їх кроків і дій.

– Якими є місце та роль України і Кримського півострова в системі безпеки Чорноморського регіону?

Україна може відігравати видатну роль у регіоні, якщо дійсно стане політично незалежною і прагнущою справжньої територіальної цілісності та контролю над усією країною. В Чорноморському регіоні Україна має взяти на себе відповідальність, пропорційну її береговій лінії.

У цьому сенсі подовження перебування Чорноморського флоту в Севастополі є не кращим сигналом. Навпаки, це свідчить про своєрідний відступ або відмову від своїх прав та обов'язків.

Більше того, майбутні зміни в якості озброєнь російського Чорноморського флоту та можливе надходження на озброєння вертольотосців “Містраль”, крейсерів і підводних човнів (згідно з оголошенням у Москві планом переозброєння російських Збройних сил), підіграють нову гонку озброєнь на Чорному морі. Для цього потрібна згода України – і на неї лягає величезна відповідальність.

Якщо це трапиться, то інші чорноморські країни відчуватимуть загрозу від надзвичайних спроможностей Росії, розташованих у Севастополі без реальної причини, лише для того, щоб загрожувати сусідам, і це призведе до гонки озброєнь. Туреччина, Румунія і Болгарія вважатимуть, що вони повинні захистити свої береги від цих сил, розташованих за кілька годин ходу від Константи та Бургаса, і вимушені будуть поставити на озброєння додаткові крейсери для захисту узбережжя. Такий варіант розвитку подій призведе до загального погіршення атмосфери та марної трати коштів.

Крім того, **Україна нестиме значну міжнародну відповідальність, якщо сили, розміщені Росією у Криму, будуть використані для можливої інтервенції**, оскільки це потягне пряму чи непряму юридичну відповідальність України. В її інтересах – уникати ситуації, подібної до тієї, що склалася під час російсько-грузинської війни 2008р.

Україні вирішувати, наскільки важлива для неї роль у Чорноморському регіоні і чи буде ця роль конструктивною та об'єднаною, чи навпаки – незбалансованою і витратною через дозвіл залишити російські війська у Криму до 2042р. Особисто я підтримую вибір на користь цілісності й незалежності України. ■

² 5 червня 2008р. Президент РФ виступив з ініціативою про розробку Договору про європейську безпеку. Проект Договору див.: Сайт Президента Росії, <http://kremlin.ru/news/6152>. Караганов С. та ін. К Союзу Європи. – Аналитический доклад российской группы международного дискуссионного клуба “Валдай”; www.karaganov.ru/docs/Karaganov_valdaj_rus.pdf – прим. ред.

**ЧОРНОМОРЬСЬКИЙ РЕГІОН СТАВ
МІСЦЕМ ЗІТКНЕННЯ ДВОХ СВІТОГЛЯДІВ:
ЄВРОПЕЙСЬКОГО І НЕОРАДЯНСЬКОГО**

Тенгіз ПХАЛАДЗЕ,
голова Міжнародного центру
геополітичних досліджень
(Грузія)

– Як Ви оцінюєте поточну геополітичну ситуацію в Чорноморському регіоні та перспективи її подальшого розвитку (5-15 років)?

XXI ст. вносить корективи у світову геополітику, включно з Чорноморським регіоном. Розширення ЄС і НАТО на схід створило нові реалії і перспективи для його подальшого розвитку. Ще наприкінці XX ст. на стамбульському саміті ОБСЄ (1999р.) була окреслена абсолютно нова геополітична картина Чорноморського регіону. У Підсумкових документах РФ зобов'язалася вивести свої війська з території Грузії і Молдови. Це рішення мало покласти початок демілітаризації регіону і сприяти вирішенню конфліктів, що, своєю чергою, дало б імпульс регіональному співробітництву. До існуючих проектів партнерства і співробітництва – ОЧЕС, TRACECA – додалися нові, які згодом еволюціонували в Чорноморську синергію, Східне партнерство та інші ініціативи. Активізувалася співпраця країн регіону з ЄС і НАТО, зроблені заяви про наміри інтегруватися до європейських і євроатлантичних структур. Усе це фактично створило передумови для регіональної стабільності та розвитку співробітництва.

Після саміту ОБСЄ 1999р. Б.Єльцин пішов у відставку. Новий російський лідер В.Путін, для якого розпад СРСР був найбільшою геополітичною катастрофою XX ст., поставив мету поступового відновлення слави й могутності радянської імперії. Відтоді країна дедалі більше покладається на геополітичний компас, що відносить частину Чорноморського регіону до “зони привілейованих інтересів” Росії. У зовнішній політиці використовуються всі ресурси для відновлення та зміцнення впливу на сусідні країни, РФ відмовляється від виконання стамбульських рішень і збільшує військову присутність у Чорноморському регіоні.

Таким чином, Чорноморський регіон, замість простору співробітництва, став ареною геополітичної конфронтації. Геополітичних гравців деякі експерти поділяють на регіональних і зовнішніх, але більш логічно їх ділити за інтересами. У цьому випадку ми отримуємо таку класифікацію:

- Захід – США, ЄС;
- Туреччина;
- Росія;
- країни, розташовані між Заходом і РФ.

Про інтереси Заходу свідчать проекти співробітництва, ініційовані США і ЄС у Чорноморському регіоні (ОЧЕС, TRACECA, Чорноморська синергія тощо). Ці проекти охоплюють також Туреччину, яка є одним з найбільш зацікавлених і найважливіших гравців у регіоні. В період холодної війни Туреччина грала роль форпосту НАТО в регіоні, а після падіння “залізної завіси” помітно зміцнила свої позиції і стала одним з головних у регіоні торговельно-економічних партнерів. Ініціатива турецького Уряду “нуль проблем з сусідами” забезпечує широкі перспективи розвитку співробітництва.

Після Другої світової війни Чорне море фактично перебувало під контролем радянської імперії. Росія, як наступник СРСР, досі плекає старі амбіції. Вся економіка РФ залежить від експорту енергоносіїв до Європи. Тому альтернативні маршрути, здорове конкурентне середовище та ринкові відносини є серйозними проблемами для архаїчної російської економіки. Крім того, альтернативні маршрути енергопостачання зменшують ефективність енергетичної зброї Росії і можливості політичного шантажу.

До того ж, інтенсифікація чорноморського регіонального співробітництва сприяє розвитку країн регіону і проникненню західних цінностей. Поява поряд з Росією демократичних, успішних молодих держав європейського типу загрожує неорадянсько-клановому корупційно-авторитарному кремлівському режиму, для якого діалог з колишніми колоніями як з рівними неприйнятний у принципі, не кажучи вже про встановлення з ними рівноправних відносин.

Аналізуючи роль країн, розташованих між Заходом і РФ, слід насамперед згадати про Україну і Грузію, оскільки зовнішньополітична орієнтація та майбутнє інших країн (Азербайджану, Молдови, Вірменії) суттєво залежить від політичного успіху Тбілісі й Києва. Обидві держави дивляться на Захід. Бажання інтеграції до ЄС очевидне в суспільствах обох країн. Грузія прагне до НАТО, і більшість її громадян підтримують це прагнення. Нарешті, обидві країни намагаються забезпечити міцні гарантії своєї безпеки для захисту від насильницького приєднання чи втягнення до “сфери привілейованих інтересів”.

Нинішня ситуація спричинена антагоністичними інтересами, які роблять регіон ареною міжнародної політики та конфронтації. Ця реальність чітко проявилася на останньому саміті ОБСЄ в Астані, де країни-учасниці не змогли ухвалити підсумкову резолюцію через неконструктивну позицію Росії. Тому нинішній баланс сил у Чорному морі є тимчасовим, і конфлікт інтересів може зламати цей крихкий баланс. Таким чином, ми можемо припустити кілька варіантів розвитку подій.

1. *Підтримання статус-кво.* Захід і Росія продовжують співробітництво в інших сферах, але не можуть домовитися щодо Чорноморського регіону. Такий сценарій фактично розв'яже Росії руки для покарання непокірних країн.

2. *Нейтральний статус пострадянських країн.* Молдова вже зробила цей крок кілька років тому, офіційний Київ оголосив позаблоковий статус у 2010р. Зараз зусилля Росії спрямовані на те, щоб спонукати до подібного кроку Грузію. Слід пам'ятати, що

проголошення нейтралітету не вирішило проблему Придністров'я і не захистило Молдову від економічних санкцій з боку Росії. Москва, вимагаючи нейтралітету від сусідніх країн, навіть не думає виводити свої війська з території Молдови, України чи Грузії. Позаблоковий статус України може бути виправданим з огляду на нинішній політичний клімат. Що ж стосується Грузії, то це означало б не що інше, ніж добровільну згоду належати до “сфери привілейованих інтересів” Росії.

3. *Військова конфронтація.* Воєнна доктрина і Стратегія національної безпеки РФ прямо називають регіони, від яких Москва очікує загрози й де вона вважає прийнятним застосування військової сили. Крім того, якщо подивитися на дислокацію її Збройних сил, то вони головним чином сконцентровані не за Уралом, а до Уралу, західніше та південно-західніше. Після військової агресії та окупації грузинської території у 2008р. Росія збільшила свою військову присутність у Чорноморському регіоні: угода з Україною про подовження терміну перебування Чорноморського флоту Росії у Криму до 2042р.; угода з Вірменією про подовження терміну базування російських військ у Гюмрі до 2044р.; прискорення реконструкції існуючих і будівництво нових військових баз на окупованих територіях Грузії (Абхазія і Південна Осетія), розгортання по їх периметру ракет С-300. Росія навряд чи прагне збройної конфронтації із Заходом. Цей арсенал потрібен їй для “приборкання” непокірних сусідів, що не виключає нанесення т.зв. “хірургічних ударів” та ініціювання збройних сутичок за зразком серпня 2008р. на території сусідніх країн.

4. *Успіх політики “перезавантаження” та залучення Росії.* За умови успіху такої політики, Росія звільниться від стереотипів радянської епохи, фобія Заходу та НАТО поступиться місцем співробітництву й партнерству, а на зміну комплексу “старшого брата” прийде принцип рівноправних відносин із сусідами. У такому випадку Москва не загрожуватиме прагненню пост-радянських країн до Заходу і дбатиме про розвиток відносин на основі свободи вибору і взаємної поваги, замість політики “сфери привілейованих інтересів”.

Останній варіант сьогодні може здаватись ідеалістичним, але найкращий курс міжнародного співтовариства має орієнтуватися саме на таку тенденцію. Лише за цього сценарію стабільність, співробітництво та розвиток можуть прийти в Чорноморський регіон, що є одним з найбільш важливих і вразливих сегментів спільної європейської безпеки.

При цьому слід враховувати наступне. *Перше*, Захід має дотримуватися твердої позиції стосовно виконання Росією взятих міжнародних і юридичних зобов'язань. *Друге*, Росія повинна почути недвозначне “ні” спробам проводити політику “сфери привілейованих інтересів” і перешкоджання прагненню країн регіону до європейської і євроатлантичної інтеграції. *Третє*, паралельно з торговельно-економічними взаєминами з Росією слід розвивати регіональні проекти, в т.ч. ті, де участь РФ не передбачена. Насамперед, це стосується енергетичних проектів, які б позбавили Росію можливості застосування “енергетичної зброї”. *Четверте*, слід зупинити спроби Росії привнести до Європи “нові реалії” і стати головним архітектором нової європейської системи безпеки. Система європейської безпеки має

ґрунтуватися насамперед на захисті європейських і західних цінностей. Якщо РФ не поділяє ці цінності й не дотримується їх на власній території, то як вона може виконувати це завдання у спільному європейському просторі?! Отже, захист цінностей і добробуту має стати тією “червоною лінією”, яку Захід повинен утримати. *П'яте*, Москва має зрозуміти, що зближення із Заходом є головною гарантією її безпеки. Глобальні загрози, що стоять перед РФ, насправді можна подолати лише міжнародними зусиллями.

Геополітика ХХІ ст. передбачає вироблення моделі взаємовигідного співробітництва, а не поділ світу на сфери впливу. Багатополярний світ, про який так люблять говорити російські політики, не повинен передбачати створення позитивних і негативних полюсів і має допускати привабливість, а не центри тяжіння. У Росії є реальні можливості стати привабливою, якщо вона зуміє позбутися радянських стереотипів, навчиться враховувати інтереси сусідніх країн і створить демократичну правову державу з прозорою ринковою економікою. І нарешті, все це заохотить структурні та інституційні трансформації у РФ і призведе до побудови демократичної і правової держави.

У цьому випадку Чорноморський регіон перетвориться на арену міжнародної співпраці, де відносини сторін ґрунтуватимуться на принципах взаємної поваги і здорової конкуренції.

– Якими є місце та роль України і Кримського півострова в системі безпеки Чорноморського регіону?

У 2010р. Україна оголосила про позаблоковий статус, що дещо змінило геополітику України та Чорноморського регіону. Вибір України, за словами українських політиків та експертів, ґрунтувався на відсутності гарантій її безпеки в реаліях блокової конфронтації, яка означає спротив Росії розширенню НАТО на схід.

У тому ж 2010р. Україна та РФ уклали угоду про подовження терміну базування російського Чорноморського флоту у Криму до 2042р. Який зв'язок між позаблоковим статусом України та базуванням Чорноморського флоту РФ у Криму, і як ця подія може вплинути на майбутню безпеку Чорноморського регіону?

Коли ми говоримо про безпеку, зокрема країн, розташованих між Заходом і Росією, слід пам'ятати про головні відмінності між західно-демократичним і кремлівським визначенням “безпеки”. В західних цінностях безпека означає: безпеку громадянина (особи), в т.ч. захист основоположних прав і свобод; громадську безпеку та національну безпеку. Тобто, в центрі системи стоїть людина, її основоположні права і свободи, а першочерговий обов'язок держави – захищати особу та суспільство. У кремлівській (чи неорадянській) системі безпека означає: безпеку суверена, безпеку владної еліти, безпеку правлячого режиму. “Що дозволено Юпітеру, не дозволено бику!”. Тому верховенство права, права людини й інші “заморочки” демократії є абсолютно чужими цій системі.

Таким чином, Чорноморський регіон став місцем зіткнення цих двох світоглядів, і коли ми говоримо про безпеку, то повинні насамперед дивитися, на яких цінностях ґрунтуються існуючі в регіоні системи

безпеки. Тоді стає ясно, чому НАТО становить загрозу для Росії і чому Росія так опирається прагненню пострадянських країн до Альянсу.

На саміті НАТО 2008р. в Бухаресті Альянс прийняв парадоксальне й фатальне для Чорноморського регіону рішення: Україна і Грузія не отримали ПДЧ, але водночас Альянс зробив політичну заяву про те, що вони стануть членами НАТО. Це рішення створило своєрідний цейтнот для Росії, яка розуміла – якщо вона не зупинить рух цих двох країн до НАТО сьогодні, то завтра буде пізно! Першою мішенню стала Грузія (серпень 2008р.), після чого рух Тбілісі до євроатлантичної інтеграції значно ускладнився. Водночас Росія виконала друге стратегічне завдання й заволоділа акваторією Очамчири для дислокації в разі потреби частини Чорноморського флоту. Це був добрий “урок” для Києва, тим більше, що до того Москва вже спроектувала, так би мовити, “міжнародний спір”, який можна було зробити вогнищем нового конфлікту. Варто зауважити, що маніпулюючи кримським населенням, Москва вдається до тих самих методів, які колись використовувала у Грузії (Абхазії і Південній Осетії): видача паспортів, мова, робота на військових базах і механізми суспільних подій – тобто, весь арсенал, яким штучно були створені “міжетнічні конфлікти” на території Грузії.

З урахуванням цих реалій, перспективи отримання тривалих гарантій безпеки за позаблокового статусу України є непевними. Нейтралітет має ґрунтуватися на різноманітних гарантіях, включно з гарантіями конфронтуючих сторін, і на балансі їх сил. Важко говорити про справжній нейтралітет, коли збройні сили іноземної країни стоять у Криму і ця країна водночас підтримує там сепаратистський рух.

Крим – це важливий плацдарм. Унікальне розташування та роль цієї території в геополітиці Чорноморського регіону важко переоцінити. “Хто володіє Кримом, той володіє Чорним морем” – ці слова князя Потьомкіна сьогодні так само актуальні, як і у XVIII ст. Це особливо важливо для РФ, для якої Крим є одним з ефективних інструментів встановлення контролю не лише над Чорним морем, але й над Україною. Ця територія може стати ключовою мілітаризованою зоною або ключовим транспортним перехрестям і торговельно-економічним і туристичним центром регіону. Майбутнє цієї території залежить і від Заходу, від його рішення погодитися залишити Україну у військово-політичній системі Росії чи вимагати від Росії належних гарантій позаблокового статусу України.

Крим може або бути кордоном між двома військово-політичними центрами (Росія і НАТО) та одним із головних плацдармів майбутньої мілітаризації Чорноморського регіону, або стати поєднуючою ланкою міжнародного співробітництва, що, в далекій перспективі, може забезпечити мирний і безпечний розвиток регіону. ■

ЧОРНЕ МОРЕ: ПОТРЕБА В НОВОМУ АНАЛІТИЧНОМУ ФУНДАМЕНТІ

Валері ПАЧЕВ³,
директор Політичного кабінету
Міністерства закордонних
справ Республіки Болгарія

– Як Ви оцінюєте поточну геополітичну ситуацію в Чорноморському регіоні та перспективи її подальшого розвитку (5-15 років)?

У дев'яти випадках з 10 в аналізі безпеки Чорноморський регіон розглядається як перехрестя геополітичних регіонів (“регіон між регіонів”⁴), де сильніші гравці використовують різні силові інструменти для встановлення певного контролю – політичного, економічного та навіть військового. На Чорноморський регіон дивились як на “поле бою між потугами – занепадаючими і тими, що набувають сили”⁵, де вони з перемінним успіхом використовували свій вплив. Крайню точку зору в таких підходах представляють ті, хто вважає, що “Чорноморський регіон став новим стратегічним кордоном для Європи, Росії і Сполучених Штатів з точки зору енергетичної безпеки, заморожених і тліючих конфліктів, торговельних зв'язків, міграції та інших ключових аспектів політики”⁶.

Ситуація загострилася з розпадом СРСР і впродовж останніх 20 років розвивалася по спіралі. Кожен з основних гравців – США, Туреччина, Росія і ЄС – розробив і випробував стратегію освоєння та підпорядкування регіону. Проте, є принципові відмінності в їх інтересах до чорноморсько-каспійського регіону, які обов'язково вплинуть на можливий розвиток подій у майбутньому.

Туреччина традиційно дивиться на Чорне море з військово-морської і комерційної точок зору. Тому Туреччина є прихильником статус-кво в якнайширшому просторі навколо Чорного моря. Її перша спроба запровадити власний інтеграційний проект датується 1980-ми роками і ґрунтується на вкрай суперечливій концепції “батьківщини від Адріатики до Великої китайської стіни”. Друга – передбачає “економізацію концепції Чорноморського регіону” за допомогою проекту Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС). Інституціалізація регіону є доброю ідеєю для Туреччини в її спробах випередити розширення ЄС.

³ Викладені погляди відбивають лише точку зору автора.

⁴ Commission of the Black sea A 2020 Vision for the Black Sea Region, www.blackseacom.eu

⁵ Bernd Papenkort, The Balkans and the Caucasus: Drifting into Multipolarity, www.worldsecuritynetwork.com

⁶ Hamilton, Daniel and Mangott, Gerhard (eds.), The Wider Black Sea region in the 21st Century: Strategic, Economic and Energy Perspectives (Washington, D.C.: Center for Transatlantic Relations, 2008).

Ось чому цей проект активно підтримує Росія – Москва добре знає, що Туреччина мало здатна на активну експансію в регіоні від Сараєва до Владивостока. Обидві держави вітають будь-яке обмеження подальшого просування проекту європейської інтеграції на схід. Тому “Чорноморський регіон” – це єдиний регіон і єдине стратегічне питання, де Туреччина та Росія мають збіг інтересів і досягли прийняттого історичного компромісу. Поведінка Туреччини радикально зміниться, залежно від її наближення до членства в ЄС, або її відмови від європейського проекту.

Підходи Росії змінилися за два десятиліття, що минули після втрати військово-морської присутності [СРСР] у Середземному морі. Зараз головне – тримати США й НАТО подалі від Чорного моря (що збігається з інтересами Туреччини), зберегти можливості для домінування в морській торгівлі через Чорноморські протоки (75% танкерів, що проходять Босфор, прямують до або з Росії) і таким чином завадити створенню регіонального політичного, економічного, воєнного союзу в регіоні під проводом США та/або ЄС. Приблизно за 10 років Росія може мати кілька переваг у пострадянських частинах регіону: вона буде крупним, хоч і не єдиним, торговельним партнером у разі можливого зростання купівельної спроможності населення; дасть роботу мільйонам економічних емігрантів і сезонних робітників у зв’язку з потребою розробки нових джерел сировини; постачатиме арміям окремих держав зброєю і військовою техніку; забезпечуватиме військову безпеку такими засобами, як протиповітряна оборона, контроль повітряного та морського просторів, стратегічна розвідка і протиракетна оборона; намагатиметься представляти спільні інтереси в міжнародних організаціях і на форумах.

США розглядають регіон як (1) ланку між Середньою Азією і своїми базами забезпечення в Європі, (2) повітряні та сухопутні ворота до ширшого регіону Перської затоки, (3) елемент своєї стратегії запобігання експансії Росії на Захід і Південь, (4) дуже важливий елемент створення проамериканського блоку у Східній Європі. Підтримка демократичних змін та еволюції колишніх комуністичних держав регіону в напрямі ринкової економіки, а також їх приєднання до євроатлантичної платформи політичних і стратегічних дій є довгостроковою метою США. Вона пов’язана як з обмеженням ревізійністських амбіцій Росії на пострадянському просторі, так і з майбутньою протидією експансії Китаю на захід. Боротьба з тероризмом у Середній Азії і стримування ядерних держав Перської затоки теж орієнтують стратегічні інтереси США на зацікавленість у розвитку регіону. Зобов’язання США перед західноєвропейськими союзниками щодо диверсифікації джерел нафти й газу є ще одним визначальним фактором їх поведінки в наступному десятилітті. Крім того, США змушені шукати запасний варіант у разі можливої втрати Туреччини як опорної держави в регіоні.

Для Європейського Союзу регіон залишається важливим (1) з позицій енергетичної безпеки, (2) як фільтр терористичних і кримінальних загроз зі Сходу та Південного Сходу, і (3) як буфер або запасний варіант у взаєминах з Росією і Туреччиною. Європейська політика сусідства охоплює весь регіон, а Повідомлення Єврокомісії “Чорноморська синергія – нова ініціатива регіонального співробітництва” від 11 квітня 2007р. є спробою сформулювати європейські інтереси та цілі, пов’язані з його розвитком. Інтереси та амбіції європейських держав у регіоні в цілому розподілені, однак, надто неоднорідно, щоб

чекати стратегічних змін впродовж наступного десятиліття. Ускладнення енергетичних проблем і наближення рішення про членство Туреччини в ЄС суттєво підвищують імовірність вироблення консолідованої стратегії і системної політики її реалізації.

Виклики, з якими Україна має впоратись у наступні 5-15 років, можна пояснити по-різному і з різних точок зору. Мабуть, найбільш адекватно суспільні очікування відбиває дилема стосовно питання, що слід робити, щоб уникнути політичного та соціального безладу в країні. Об’єктивно є дві основні альтернативи: приєднатися до європейської (євроатлантичної) чи російської інтеграційної моделі, або йти “власним шляхом”.

Європейський інтеграційний проект (невід’ємні елементи якого – транatlантичний зв’язок і НАТО) є найбільш успішною і привабливою соціальною моделлю в історії. Він здобув цей статус, оскільки ґрунтується на суспільних цінностях, які завжди були, у принципі, важливішими за інтереси та цілі окремих держав. Європейський проект життєздатний, бо він дає людям можливість якнайкраще скористатися колективним потенціалом і глобалізацією, але водночас змушує їх брати на себе спільну відповідальність. Проблеми, що вирішуються під час реалізації проекту, часто мають фундаментальний характер і призводять до принципових змін у євроатлантичному середовищі і прилеглих регіонах. Вирішення всіх завдань є питанням діалогу та аргументації, що виходить за межі урядових кіл. Проект і задіяні в ньому організації – ЄС і НАТО – покладають на уряди більшу відповідальність за добробут, прогрес і безпеку громадян. Обидві організації, будучи не ідеальними, незамінні для їх учасників і привабливі для інших країн.

Європейський проект досяг цієї динаміки в момент, коли він приніс певні результати на другому етапі свого внутрішнього розвитку і політичного та географічного розширення. Цей етап, започаткований із завершенням холодної війни, ґрунтується на інтересі до розширення “зсередини” та вступу “зовні”. Найбільше досягнення цього розвитку полягає у трансформації європейського проекту з “ідеологічно мотивованого” в найпотужніший невійськовий (політичний, культурний та економічний) фактор міжнародних відносин і міжнародного суспільного розвитку – для багатьох народів та їх еліт європейська модель стала найкращим прикладом цивілізованого та гуманістичного розвитку.

Упродовж наступних 10-15 років європейський проект розвиватиметься переважно внутрішньо, спричиняючи уніфікацію політичного, економічного та соціального простору. Він вимагає безпеки на периферії і стабільності в сусідніх регіонах. Безпека на периферії передбачає спеціальні колективні зусилля для її підтримання, а також керівництва та інвестицій у можливості організацій у сфері безпеки для протидії ризикам і загрозам континентального значення. Стабільність у сусідніх регіонах передбачає конструктивну спільну зовнішню політику, що уникає конфронтації і водночас не допускає компромісів з принципових питань прав людини і цивілізованої поведінки в міжнародних відносинах. Це дає дуже сильний шанс Україні.

Росія і російський інтеграційний проект є ще одним компонентом цього сценарію. Впродовж останніх 20 років Росія пройшла кілька серйозних політичних, ідеологічних і стратегічних трансформацій. Розпад СРСР приніс Росії колосальне історичне

приниження – вона вміє втратити статус наддержави і стала країною третього сорту. Внутрішнє послаблення Росії у 1990-х роках мало катастрофічні наслідки для її зовнішньої політики. Концептуально й на практиці вона довго залишалася в полоні старих ідей і нових ілюзій перехідного періоду. Нинішня Росія – це держава, що охоплює гігантські території з чисельністю населення меншою, ніж у Пакистані, держава з величезними природними ресурсами, але недосконалою економічною структурою і дивною парадигмою амбіцій лідера міжнародних відносин – імперським мисленням, великими прагненнями й повною незначущістю для світової економіки (крім як джерело газу та нафти) і як суспільна модель. Росія, однак, є найважливішим гравцем на кордонах європейського інтеграційного проекту, і все, що трапляється чи не трапляється в Росії, може впливати на європейські інтереси.

Росія поки що не зуміла зробити одну річ – запропонувати привабливу модель інтеграції, принаймні таку як привабливу, як ЄС. СНД вже не є привабливим середовищем навіть для російської експансії. Розбіжності політичних, економічних і безпекових інтересів 11 країн-учасниць такі великі, що Росія вже не розглядається як головний партнер. Кожен знає, що Росія не може діяти в пострадянських республіках інакше, ніж удома. СНД стала настільки порожньою, що ніхто не прагне навіть вийти з неї – це вже просто не має сенсу.

Проте, Росія ввійшла у друге десятиліття цього сторіччя як внутрішньо стабільна держава, що зміцнила контроль над більшістю своїх сусідів. Усвідомлюючи широкий контроль над цими країнами, вона може вільніше дозувати рівень своєї присутності й давати цим країнам більшу свободу дій – але в межах, нею визначених. Це є викликом і для України.

– Якими є місце та роль України і Кримського півострова в системі безпеки Чорноморського регіону?

Оголошення “позаблокового статусу” є унікальним вибором для країни. Таке рішення має глибоке коріння у внутрішніх політичних і соціальних реаліях. Воно показує, чому геополітичної призми далеко не завжди достатньо для визначення стратегічного рішення країни. Пояснюючи його, політична еліта каже суспільству (що розглядається як громадськість): “ми підемо власним шляхом”. Такий “шлях” означає бути островцем стабільності в морі проблем, мостом між Заходом і Сходом (незалежно від того, що це означатиме за кілька десятиліть), посередником між цивілізаціями (бо сама має сумнівну ідентичність), і все що завгодно, що можна “кинути до казана”.

Власне, це не рішення. Воно лише свідчить, наскільки різними є інтереси еліти і громадськості. Стосовно т.зв. “кримського питання” воно зовсім не дає жодного уявлення про перспективне, стабільне і взаємоприйнятне рішення. Більше того, воно створює відчуття глибшого обґрунтування “власного шляху” на місцях – “Ми не можемо покладатися ні на кого, крім самих себе”, таке тому пропонується пояснення⁷.

Болісний досвід “власного балканського шляху” (головним чином у 1989-1997рр.) показав, що під цим прикриттям самопроголошені й легітимізовані на виборах еліти відокремлюють державу від народу,

перерозподіляють величезні обсяги державної власності та в цей спосіб перебирають економічну владу. Хто платить за це? І.Крастев слушно зауважив: “Структурною причиною зростаючого розриву між суспільством та елітами є те, що елітам не потрібні заможні громадяни для реалізації їх проектів отримання зиску”⁸. Це може становити загрозу і для України.

Насамкінець: геополітична призма Чорного моря (попри її популярність і, певною мірою, слушність) не відбиває адекватно місцевих реалій та очікувань. Так само історична парадигма не може пояснити кожну проблему спадком спочилого комунізму. **Регіону (ймовірно) потрібне серйозне переосмислення на місцевому ґрунті з міжнародною підтримкою аналітичного фундаменту для вироблення підтриманого політикумом і суспільством бачення розвитку регіону як зони процвітання і стабільності.**

Учасники дискусії мають спробувати відповісти на питання, що відбувається в політиці чорноморських країн і що могло би трапитись у наступні 5-15 років? Людям на місцях слід обговорити і зрозуміти реальний зміст своїх політичних і соціальних уявлень: що саме відбувається з їх демократією між виборчими кампаніями, чого прагне еліта та як це відповідає прагненням суспільства, скільки ринку в їх ринковій економіці та якою є економічна роль держави, наскільки соціальною має бути держава і хто платитиме за це, скільки безпеки, для кого і за яку ціну. ■

КРИМСЬКИЙ ПІВОСТРІВ Є ОСНОВОПОЛОЖНИМ ЕЛЕМЕНТОМ МАЙБУТНЬОЇ РОЛІ УКРАЇНИ В ЧОРНОМОРЬСЬКОМУ РЕГІОНІ

Дімітріос ТРІАНДАФІЛЛУ,
директор Центру міжнародних і
європейських досліджень
(Туреччина)

– Як Ви оцінюєте поточну геополітичну ситуацію в Чорноморському регіоні та перспективи її подальшого розвитку (5-15 років)?

Чорноморський регіон залишається нестабільним уже кілька років. Причина в тому, що відбуваються ряд паралельних процесів: інтеграція, регіональна кооперація (або їх недостатність) і політичне блокування. Як наслідок, наразі немає чіткого розуміння напрямку, в якому рухається регіон. Досі немає також його визначення в геополітичних термінах: чи це прикордонний регіон, чи “міст або буферна зона”, “бастіон”, розташований у центрі Макіндерівського “геополітичного хартленду”⁹. Як наслідок, зазначені процеси залишають різним гравцям самим вирішувати, які процеси актуальні, а які – ні.

Якщо говорити конкретніше, то Чорноморський регіон після завершення холодної війни перебуває

⁷ <http://english.aljazeera.net/focus/2010/08/201087102453222638.html>

⁸ Ivan Krastev, *The Inflexibility Trap. Frustrated Societies, Weak States and Democracy*, (Sofia: Centre for Liberal Strategies, 2002).

⁹ Ciută F. *Region? Why Region? Security, Hermeneutics, and the Making of the Black Sea Region*. – *Geopolitics* 13, no.1, January 2008, pp.120-147.

під впливом різних тенденцій. Якщо період одразу після холодної війни був позначений, зокрема, регіоналізмом (структуризація світу за регіонами як тенденція і як політична платформа) і створенням “конкретного регіонального проекту”¹⁰, то з часом цінність регіоналізму в Чорноморському регіоні зазнала серйозних випробувань. Чому? З одного боку, створена в червні 1992р. форма регіоналізму (Організація Чорноморського економічного співробітництва, ОЧЕС) не змогла повністю розкрити свій потенціал; з іншого – взаємини між ключовими гравцями розвивалися таким чином, що це ускладнило співпрацю.

У цьому контексті вважається, що Російська Федерація і Туреччина (обидві, з огляду на розміри територій, економік і потенціалів належать до провідних ініціаторів чорноморського регіоналізму), віддають перевагу збереженню в регіоні статус-кво, з акцентом на морській безпеці шляхом унеможливлення будь-якого перегляду Конвенції Монтре 1936р. та зміцнення кооперації в рамках ініціативи BLACKSEAFOR. Останнім часом російсько-турецька співпраця також мотивована питаннями енергетичної безпеки, з їх славновісними конкуруючими трубопроводами і здатністю обох країн (Росії – як виробника і транзитера енергоносіїв, Туреччини – як ключової транзитної держави) зберігати провідну роль в енергетичній грі як козир у відносинах із США та ЄС. Цей кондомініум Росії і Туреччини здається міцнішим за будь-які союзницькі зобов’язання кожної з них. Неперегляд Конвенції Монтре ускладнює відносини Туреччини з деякими її союзниками по НАТО, що показала російсько-грузинська війна 2008р. та умови перебування військових кораблів США в Чорному морі. Крім того, НАТО досі не має хоч якоїсь чорноморської політики, хоча три з шести причорноморських країн є його членами (Болгарія, Румунія, Туреччина).

З іншого боку, США досі перебувають у пошуках чіткої Чорноморської стратегії. Після формулювання концепції досить штучного регіону “Розширений Близький Схід і Північна Африка” (*Broader Middle East and North Africa, BMENA*) (що мала врахувати ситуацію після подій 11 вересня, які виявили транснаціональну природу міжнародного тероризму)¹¹, закликів до підготовки євроатлантичної стратегії для Чорноморського регіону (з огляду на набуття членства в НАТО Румунією та Болгарією) та протидії “тероризму та іншій нестабільності, що виходить з ширшого Близького Сходу”; появи нових проблем енергетичної безпеки¹² (зумовлених ідеологією просування демократії, інспірованою Революцією троянд у Грузії і Помаранчевою революцією в Україні) – сьогодні Сполучені Штати, здається, більше переймаються наслідками зближення з Росією і вирішенням таких глобальних проблем, як ядерна програма Ірану та події на Близькому Сході, ніж Чорноморським регіоном як таким.

Звичайно, питання енергетичної безпеки так само важливе, як і транснаціональні ризики тероризму та організованої злочинності (наприклад, протидія ядерному тероризму в регіоні), але з провалом демократичних “революцій” в Грузії та Україні парадигма демократії

дещо відступила. Дуже виразною в цьому сенсі була промова Г.Клінтон на Мюнхенській конференції з безпеки у 2011р., де вона сказала, зокрема стосовно ситуації на Близькому Сході, що перехід до демократії – це стратегічна реальність, але “є ризики переходу до демократії. Він може бути хаотичним. Він може спричинити тимчасову нестабільність. Гірше того – і ми вже це бачили – перехід може виродитись у ще один авторитарний режим. ... Отже, перехід до демократії буде дієвим, лише якщо він буде продуманим, всезагальним і прозорим”¹³.

Іншим впливовим гравцем у Чорноморському регіоні є Європейський Союз, який одні вважають регіональною потугою, інші – сторонньою організацією. Так чи інакше, ЄС постійно впливає на регіон – своєю привабливістю, використанням “м’якої сили” через зобов’язання та фізичною присутністю на берегах Чорного моря після вступу до нього Болгарії і Румунії в січні 2007р. Вражений, як і Сполучені Штати, терактом 11 вересня та наступними вибухами в Лондоні та Мадриді, ЄС значно підвищив увагу до безпеки, стабільності й добробуту своїх сусідів. Результатом стало схвалення, слідом за Європейською політикою сусідства (2004р.), ініціативи Чорноморської синергії – у 2008р., і Східного партнерства – у 2009р. Цей поспіх не завжди допомагав ЄС виробити чіткий підхід до Чорноморського регіону, оскільки наступна політика здається радше наслідком зовнішньополітичних прерогатив окремих країн-учасниць, ніж складовою єдиного підходу до регіону. Розробка Стратегії ЄС для Дунайського регіону наприкінці 2010р. ще більше ускладнює цю невизначеність.

Триваюча глобальна фінансово-економічна криза теж додала нестабільності Чорноморському регіону, де швидке зростання, що спостерігалось з 2000р., зупинилось у III кварталі 2008р. Внаслідок цього, розвиток регіону в коротко- та середньостроковій перспективі залежить від досягнення порозуміння між його ключовими гравцями. Тоді як Росія і Туреччина виступають за збереження статус-кво, ЄС і США мають краще усвідомити свої пріоритети та цілі, оскільки проблеми, що стоять перед регіоном, – численні та потребують уваги.

– Якими є місце та роль України і Кримського півострова в системі безпеки Чорноморського регіону?

Очевидно, що Україна не набула додаткової ваги в Чорноморському регіоні після набуття незалежності. Її присутність досі позначена непослідовністю, яка заважає їй взяти на себе роль серйозного гравця. Так, вона практично не бере участі в ОЧЕС, оскільки не змогла відігравати таку політичну роль, яка б відповідала її економічному впливу (Україна разом з Росією, Туреччиною, Грецією і Румунією є головними контрибуторами бюджету ОЧЕС). Свою непослідовність вона показала також періодичною прихильністю до інших регіональних організацій, таких, як ГУАМ, чий секретаріат базується в Києві, і Співдружність демократичного вибору, – що відбивало політичні пріоритети антиросійської риторики та ідеї просування демократії попередньої американської адміністрації. Справа в тому, що Україна не повинна брати участь

¹⁰ Hettne B. *Beyond the 'New' Regionalism*. – New Political Economy 10, no.4, December 2005, pp.543-571.

¹¹ Aydın Mustafa. *Geographical blessing versus geopolitical curse: great power security agendas for the Black Sea Region and a Turkish alternative*. – The Security Context in the Black Sea Region, ed. by Dimitrios Triantaphyllou, Oxon: Routledge, 2010, pp.49-64.

¹² Asmus R.D. *Next Steps in Forging a Euroatlantic Strategy for the Wider Black Sea*. – Next Steps in Forging a Euroatlantic Strategy for the Wider Black Sea, ed. by Ronald D. Asmus, Washington, D.C.: The German Marshall Fund of the United States, 2006, pp.15-33.

¹³ Speech at the 47th Munich Security Conference. – www.securityconference.de/Clinton-Rodham-Hillary.626.0.html?&L=1

у різних регіональних ініціативах за рахунок своїх пріоритетів. Кожен форум має рівною мірою служити просуванню її інтересів.

Отже, **потенціал збільшення ролі України в Чорноморському регіоні досить високий**, оскільки їй є на що спертися. Роль в енергетичному секторі через використання безлічі трубопроводів, також слушно нагадує про її потенціал так само, як і – як це не парадоксально – порозуміння з Росією щодо присутності Чорноморського флоту РФ у Севастополі. Севастопольська оборудка, як би її не критикували, може дозволити Україні вийти з тіні Росії (і Туреччини), оскільки її нинішній Уряд має показати, що він так само патріотичний, як і попередній. **У цьому контексті Кримський півострів є основоположним елементом будь-якої майбутньої ролі України в Чорноморському регіоні.**

Європейський Союз міг би відіграти ключову роль, враховуючи неоднозначне ставлення до НАТО в Україні та у Криму зокрема. Більша присутність і задіяність ЄС у Криму через громадянське суспільство, ЗМІ та освітні ініціативи можуть лише підвищити роль України як прихильника ініціатив громадянського суспільства, яких українець потребує Чорноморський регіон. Іншими словами, **підтримка Україною ініціатив “м’якої сили” на субнаціональному рівні могла б зробити її одним з лідерів кооперації держав регіону і гарантів чорноморської безпеки.** Це також могло б спонукати ЄС і його країни-учасниці скоригувати їх пріоритети та започаткувати реалізацію єдиної чорноморської стратегії. ■

ЧОРНОМОРСЬКИЙ РЕГІОН Є ФОРПОСТОМ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ І СВІТОВОЇ БОРОТЬБИ ПРОТИ “НОВИХ” ЗАГРОЗ

Якоб ХЕДЕНБЕРГ,
заступник директора з досліджень
Агентства оборонних
досліджень (Швеція)

– Як Ви оцінюєте поточну геополітичну ситуацію в Чорноморському регіоні та перспективи її подальшого розвитку (5-15 років)?

Регіон Чорного моря приховує величезний потенціал, але водночас – проблеми та ризики. Через його стратегічне розташування в центрі Євразії, контроль над Чорноморським регіоном становить величезний геополітичний інтерес. Зокрема, важливість регіону випливає з його ролі як важливого транзитного маршруту, “енергетичного коридору” між Європою і Каспійським морем. Імовірність суттєвого збільшення видобутку нафти та газу на шельфі самого Чорного моря наступними роками може ще більше підвищити його стратегічне значення.

На цей час, через 20 років після розпаду Радянського Союзу, безпекова ситуація в регіоні характеризується двома протилежними тенденціями.

З одного боку, завершення холодної війни позитивно вплинуло на регіональну безпеку. Після розпаду

Радянського Союзу виникли нові держави, колишні союзники по Східному блоку переорієнтували свою зовнішню й безпекову політику на Захід. У регіоні економічні реалії отримали пріоритет над військовими амбіціями. Загальною тенденцією стало зміцнення довіри та виконання спільних ініціатив, спрямованих на покращення регіональної стабільності та безпеки.

З іншого боку, позитивні зміни не всюди поклали край потенціалу регіональних конфліктів і нестабільності. Найбільш очевидним прикладом стала війна Росії з Грузією в серпні 2008р., яка продемонструвала нестабільність регіону та можливість конфлікту на просторах між кордонами Росії і ЄС.

Одним із наслідків цієї війни стало збільшення ваги Росії в регіоні. Використання нею сили проти Грузії показало, що Росія понизила поріг одностороннього застосування сили проти одного із своїх сусідів.

Ще одним наслідком війни стало падіння довіри до Сполучених Штатів як фактичного гаранта безпеки прозахідних урядів регіону. США заохочували прагнення Грузії вступити до НАТО, але не змогли завадити нападу Грузії на Південну Осетію чи військовій інтервенції Росії з метою покарання Грузії. Ця війна також загальмувала вступ Грузії та України до НАТО через побоювання реакції Росії (і браку суспільної підтримки у випадку України). Крім того, через політику “перезавантаження” відносин з Росією Президента Б.Обами дуже малоімовірно виглядає можливість у ближчому майбутньому відкритого виклику Росії з боку США в Чорноморському регіоні.

Невирішені конфлікти в пострадянських республіках і завжди нестабільний Північний Кавказ і надалі загрожують безпеці та стабільності в Чорноморському регіоні. Навіть коли немає безпосередньої загрози поновлення цих конфліктів чи їх поширення на інші країни, деякі з цих конфліктів (особливо в Нагірному Карабаху і Придністров’ї) пов’язані з незаконною торгівлею зброєю та організованою злочинністю, що дестабілізує їх сусідів. Конфлікти на Північному Кавказі мають явний терористичний потенціал. Тому, крім традиційного “державного” потенціалу загроз і конфліктів, у Чорноморському регіоні існує також широкий спектр “нових” загроз безпеці (таких, як тероризм, незаконна імміграція, незаконна торгівля зброєю і наркоторгівля), які держави повинні долати спільно.

Що стосується зазначених нових загроз безпеці, то Чорноморський регіон важливий у кількох аспектах. **Регіон сам по собі є як джерелом нових загроз, так і бар’єром для загроз, що поширюються з Азії і Близького Сходу на Захід, і є в цьому сенсі форпостом європейської і світової боротьби проти цих загроз.**

Головну ж проблему для стабільності в Чорноморському регіоні в найближчі 5-10 років становить продовження неоімперської політики Росії і її прагнення відновити частину впливу, втраченого нею після падіння Радянського Союзу. Підписання договорів з Абхазією і Південною Осетією про постійні військові бази та рішення розмістити в Абхазії систему протиповітряної оборони С-300 загрожують балансу сил у регіоні. У 2010р. Росія також продовжила терміни базування Чорноморського флоту у Криму та російських військ у Вірменії до початку 2040-х років з можливістю подальшої пролонгації.

Вирішальне значення для безпеки Чорноморського регіону мають добрі відносини між Росією і Туреччиною. Якщо поновиться історична ворожість двох регіональних потуг, то це безумовно вплине на інші держави навколо Чорного моря.

Нинішні російсько-турецькі взаємини є кращими, ніж будь-коли, але певна взаємна недовіра залишається, і посилення конкуренції за енергоресурси може загострити протиріччя в майбутньому.

Що стосується військово-морського балансу в регіоні, то ВМС Туреччини переважають російський Чорноморський флот як за кількістю, так і за якістю кораблів. Проте, враховуючи, що вони базуються не лише в Чорному, а й у Середземному та Егейському морях, – старіючий Чорноморський флот Росії досі має перевагу на Чорному морі, принаймні за кількістю кораблів. У малоймовірному військовому конфлікті в Чорному морі Туреччина повинна буде перекинути свої ВМС через вузький Босфор, що є слабким місцем. Те саме стосується сил НАТО в Середземному морі, оскільки їх прохід у Чорне море обмежений лімітами присутності кораблів неприбережних держав у Чорному морі, встановленими Конвенцією Монтре.

Асиметричний характер Чорноморського регіону з двома потужнішими – Росією та Туреччиною – і кількома слабшими гравцями стримує зміцнення регіональної безпеки. Великодержавні амбіції Росії і Туреччини часто суперечать зміцненню регіонального безпекового співробітництва, яке підтримують більшість менших держав регіону. Москва й Анкара єдині в бажанні обмежити вплив Заходу в Чорноморському регіоні, на який деякі менші країни (особливо Румунія і Болгарія – члени ЄС і НАТО) дивляться більш прихильно. Перевага Росії і Туреччини в регіоні незаперечна і, що стосується морських справ, то Чорне море вже більш-менш поділене ними на зони інтересів (Росії – на північному сході, Туреччини – на південному заході), в яких вони не намагаються без потреби заважати діям одна одної.

– Якими є місце та роль України і Кримського півострова в системі безпеки Чорноморського регіону?

Важливість місця України і Кримського півострова в системі безпеки Чорноморського регіону має кілька вимірів. Стратегічний вимір пов'язаний з тим, що Крим (та особливо – Севастополь), розташований в самому центрі Чорноморського театру воєнних дій. Зрозуміло, що флот у Севастополі має сьогодні для Росії радше символічне значення, але ця символічність пов'язана з минулою величиною й жертівністю під час Другої світової війни та раніше, під час російсько-турецьких війн XIX ст. Водночас, збереження присутності Чорноморського флоту у Криму надає Росії важливий інструмент політичного, економічного та військового тиску на Україну, якщо Україна не діятиме так, як цього бажає Росія. Проте, за президентства В.Януковича, Україна не має наявних за В.Ющенка амбіцій грати роль субрегіонального лідера в Чорноморському регіоні чи підтримувати європейську орієнтацію пострадянських країн у Чорноморському регіоні всупереч Росії.

Поміж шести причорноморських країн, Україна має другу найдовшу берегову лінію, після Туреччини. Після здобуття незалежності Україна мріяла про перетворення свого причорноморського регіону на важливий вузол транзиту товарів з Кавказу та Середньої Азії до Європи. У геоekonomічному сенсі, Україна і Крим розташовані на потенційному перетині головних транспортно-комунікаційних шляхів між Північчю і Півднем, Сходом і Заходом. Зараз 80% усього експорту російського газу на ринки ЄС здійснюється територією України. Україна досі сподівається, що в майбутньому принаймні частина

каспійської нафти експортуватиметься до Європи українською територією. Крім потенційних надходжень від транзиту каспійської нафти до Європи, Україна також сподівається на диверсифікацію джерел енергопостачання й на те, що позиція ключового транзитера нафти до Європи підвищить її геополітичну вагу. Київ також приєднався до ініційованого ЄС проекту TRACECA – програми розвитку транспортних зв'язків між Середньою Азією, Кавказом і Європою, яка стосується лише наземного транспорту й не стосується транспортування каспійських енергоносіїв.

Україна також має значні можливості з морських перевезень завдяки потужностям своїх портів і чималому торговельному флоту, успадкованому Києвом від Радянського Союзу. Успадкувала Україна також найбільшу з-поміж усіх радянських республік суднобудівну галузь, можливості якої можуть зрости після серйозного скорочення, реконструкції і модернізації. Є кілька пропозицій розвитку співпраці між Україною і Росією у військовому будівництві, включно з імовірністю спільних проектів суднобудування на потужностях українських верфей у Миколаєві.

Отже, якщо події в Чорноморському регіоні розвиватимуться мирно та демократично, економічна важливість регіону може серйозно сприяти економічному зростанню в Україні різних галузей економіки, таких, як туризм, транспорт, суднобудування, розвідка і транзит енергоресурсів. ■

ЧЕРНОМОРСКИЙ РЕГИОН: ЭВОЛЮЦИЯ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОГО ИЗМЕРЕНИЯ*

Алла ЯЗЬКОВА,
руководитель Центра
“Средиземноморье-Черноморье”,
Институт Европы РАН

– Как Вы оцениваете текущую геополитическую ситуацию в Черноморском регионе и перспективы ее последующего развития (5-15 лет)?

Ранее относительно спокойный и, в известной мере, периферийный регион Черного моря за истекшие после распада СССР два десятилетия стал перекрестком многосторонних противоречий и геополитического соперничества. Достаточно упомянуть, что когда в 1990г. тогдашний Президент Турции Т.Озал предложил программу взаимодействия и сотрудничества черноморских государств, их насчитывалось всего четыре – СССР, Турция, Румыния и Болгария, в то время как в 1992г. Договор о Черноморском экономическом сотрудничестве подписали уже 11 стран “Большого Причерноморья” (сегодня их 12). В последующие годы на этом относительно небольшом пространстве сфокусировалось множество интересов в сфере экономики, экологии, туризма, которые, при наличии здравого смысла и доброй воли, могли бы создать основу для масштабного и конструктивного сотрудничества.

На практике же Черноморский регион постепенно становился средоточием множественных конфликтов и многостороннего соперничества с участием не только причерноморских стран, но и ведущих

* Подається мовою оригіналу.

европейских и мировых держав. В этих условиях отошло на второй план и стало менее активным традиционное соперничество СССР (России) и Турции, располагающей сегодня второй (после Украины) протяженностью береговой линии и осуществляющей контроль Черноморских проливов.

Политическое противостояние в регионе существенно осложнилось после вторжения в черноморское геополитическое пространство крупных внешних игроков, прежде всего, Соединенных Штатов и Евросоюза. Уже начиная со II половины 1990-х годов заинтересованность США не только в создании альтернативного Персидскому заливу пути транспортировки энергоресурсов, но и в предотвращении того, чтобы Россия монопольно доминировала на геополитическом пространстве Черноморья, повлекло за собой усиление противоречий, в которые в той или иной мере оказались вовлеченными причерноморские государства. В отношениях между ними стали возрождаться ранее отошедшие на второй план территориальные и межэтнические споры, в которые оказались вовлеченными заинтересованные в поддержании напряженности внешние игроки.

Наконец, геополитическая ситуация в черноморском регионе претерпела дальнейшие изменения после российско-грузинского конфликта августа 2008г., в ходе которого возросла напряженность между США и Россией, военные флотилии которых оказались в дни конфликта на опасно близком расстоянии. Признание Россией независимости Абхазии и Южной Осетии не только надолго заморозило российско-грузинские контакты, но и осложнило развитие отношений России с рядом причерноморских государств. **В этих условиях появились дополнительные возможности для продвижения в регион США и Евросоюза.**

Американские военные базы появились в Румынии и Болгарии еще в 2005г., при этом Президент Румынии Т.Бэзэску прямо аргументировал подписание соглашения о создании четырех американских военных баз в Констанце необходимостью “стратегически уравновесить позиции России на Черном море”. Тем самым был укреплен черноморский фланг НАТО, членами которого к этому времени, наряду с Турцией, уже были Румыния и Болгария. Был также создан известный противовес отношениям США с Турцией, подчас проявлявшей известную самостоятельность в вопросах внешней политики (например, запретив в марте 2003г. проход американских войск в Ирак через турецкую территорию).

Дальнейшему укреплению позиций Соединенных Штатов способствовал согласованный с Румынией проект размещения ПРО США на ее территории, что не могло не вызвать обеспокоенности близлежащих государств – прежде всего, Молдовы и Украины, периодически подвергавшихся политическому пресингу со стороны Румынии.

В целом же стратегическая линия Соединенных Штатов на Черном море на протяжении ряда лет сохраняла рудименты холодной войны и была направлена на вытеснение России из черноморского геополитического пространства. Хотя нельзя не заметить, что Администрация Б.Обамы подходит к проблемам Причерноморья с учетом более широкого понимания американских внешнеполитических задач.

Что же касается Европейского Союза, то он достаточно долго не проявлял интереса к черноморскому региону, и только в ноябре 1997г. появился первый документ – “Заявление Еврокомиссии по региональному сотрудничеству в районе Черного моря”. Далее были подписаны двусторонние соглашения о сотрудничестве с рядом причерноморских стран, и эти страны были включены в Европейскую политику соседства (ЕПС). А после вступления Румынии и Болгарии в ЕС (2007г.) интерес Евросоюза к региону существенно повысился, были выдвинуты специальные проекты сотрудничества – Черноморская Синергия и Восточное партнерство.

Деятельность Евросоюза не могла не привлечь внимания Организации черноморского экономического сотрудничества (ОЧЭС), предложившей Евросоюзу сотрудничество в рамках совместных проектов, преимущественно в экономической сфере, в том случае, если бы ОЧЭС была предложена роль равноправного партнера, а не объекта региональной политики ЕС. Впоследствии был достигнут компромисс: взаимное одобрение конкретных проектов, преимущественно, в экономической сфере, однако, **принятие программы Восточное партнерство притормозило развитие сотрудничества ЕС – ОЧЭС, исключив Россию из сферы регионального взаимодействия.**

В целом же геополитическая ситуация в регионе Черного моря подвержена негативному воздействию целого ряда внутренних и межгосударственных конфликтов, создающих обстановку нестабильности и возможности своєкорыстного вовлечения внешних сил, прежде всего, США и НАТО. Что же касается Евросоюза, то переговоры о евроинтеграции постсоветских стран Причерноморья существенно замедлились на фоне мирового экономического кризиса и, особенно, революций в арабских странах Средиземноморья, с которыми Евросоюз связан исторически и экономически и которым он намерен оказать более весомую поддержку.

– Каковы место и роль Украины и Крымского полуострова в системе безопасности Черноморского региона?

Украина в ближайшей и среднесрочной перспективе могла бы стать важным геополитическим фактором в Черноморском регионе. После августа 2008г. она сохранила позитивные отношения с Грузией, отказавшись от признания Абхазии и Южной Осетии, а в декабре 2008г. подписала, наряду с Грузией, Хартию о стратегическом партнерстве с США. В рамках ГУАМ Украина сотрудничает также с Азербайджаном и Молдовой, что не мешает ей поддерживать деловые и добрососедские отношения с Россией.

В то же время наибольшие сложности возникают в отношениях Украины с Румынией из-за заявляемых румынским Президентом претензий на территории части Одесской и Черновицкой областей и противоречащей украинскому законодательству раздачи гражданам Украины румынских паспортов. Другой источник потенциальной нестабильности – радикализация движений крымских татар, находящихся под поддержку исламских организаций Турции, а в последнее время и Северного Кавказа.

В системе безопасности Черноморского региона Крымский полуостров занимает важное место и по ряду других причин. Здесь сконцентрировано русскоговорящее население, от настроений которого в известной мере зависят отношения с Россией. Наконец, в Севастополе базируется российский Черноморский флот, бывший до подписания соглашения о его длительном базировании предметом постоянных споров между Россией и Украиной.

Дело здесь не только в исторических традициях, хотя и они постоянно находятся в поле зрения российской общественности самых различных политических ориентаций. Несмотря на его кризисное состояние, Черноморский флот способствует поддержанию баланса военно-морских сил в регионе и за его пределами, периодически участвуя в программах BLACKSEAFOR, Sea Breeze, а также в антитеррористической операции “Активные усилия” НАТО на Средиземном море и российско-итальянских военно-морских учениях.

Из сказанного следует, что России и Украине следовало бы найти отвечающие взаимным интересам правовые основы пребывания Черноморского флота в Севастополе – с тем, чтобы не будоражить общественное мнение обеих сторон. ■

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР КРИМУ: МІЖ “РУССКИМ МИРОМ” ТА ІСЛАМСЬКИМ СВІТОМ

**Олександр
БОГОМОЛОВ,**
президент
Центру
близькосхідних
досліджень

**Сергій
ДАНИЛОВ,**
провідний
експерт
Центру
близькосхідних
досліджень

**Ігор
СЕМІВОЛОС,**
виконавчий
директор
Центру
близькосхідних
досліджень

Через відомі історичні обставини, географічне розташування та етнічний склад населення політичний простір Криму зазнає суттєвих впливів різних світових центрів, насамперед – Росії і Туреччини¹.

Особливість впливу Росії полягає в його подвійному характері – з точки зору як змісту, так і об'єктів, на які він спрямований. З одного боку, спостерігається політичний і культурний вплив на етнічних росіян Криму, з іншого – впливу тих суб'єктів Російської Федерації, що мають мусульманське населення, зазнають кримські татари.

Вплив Туреччини реалізується у двох формах, умовно – уявній і реальній, причому реальний вплив є значно слабшим від уявного.

У цій статті окреслюються основні характеристики зазначених впливів та їх можливі наслідки для розвитку ситуації в АР Крим.

РОСІЙСЬКА ПРИСУТНІСТЬ У КРИМУ

Серед регіонів України - об'єктів російських політичних інвестицій АР Крим і Севастополь посідають особливе місце². Севастополь привертає навіть більшу увагу російських політиків, ніж АРК, оскільки **рівень політичного інвестування значною мірою залежить від символічного значення території в ментальній географії Російської (для багатьох – Радянської) імперії і проросійських настроїв серед місцевого населення.**

Політичні інвестиції здійснюються через розгалужену ресурсну базу проросійських сил. Останнім часом у Криму сформувався сталий перелік проросійських організацій, найбільш чисельними серед яких є КПУ, РОК і нео-козацькі організації. Утім, їх реальний мобілізаційний потенціал є значно нижчим за заявлений – ідеться про сотні, а не тисячі активістів. Але значення цих організацій полягає в іншому – у впливі

на формування порядку денного місцевої та, певною мірою, загальнонаціональної політики, а також на місцеву громадську думку та підтримку образу Криму як найбільш проросійського регіону України. Для досягнення цих результатів медіа-ресурс є набагато важливішим за мобілізаційний потенціал.

Порядок денний політичної діяльності проросійських організацій Криму корелює з пріоритетами зовнішньої політики РФ щодо України та відбиває всі зміни в характері двосторонніх відносин. Період найбільшої активності цих організацій припадає на президентство В.Ющенка, коли ключові питання порядку денного охоплювали: лобіювання надання російській мові статусу другої державної, протести проти вступу України до НАТО і спільних військових навчань *Sea Breeze*, а також – проти певних аспектів політики історичної пам'яті (героїзація УПА та С.Бандери, визнання Голодомору та ін.). Проросійські

¹ Слід також відзначити чинник впливу на ситуацію в АР Крим країн Центральної Азії, який наразі має обмежений характер, але за певних умов може зрости. Ідеться насамперед про контакти між представниками кримськотатарської спільноти, які повернулися до Криму, та їх співвітчизниками у країнах діаспори та колишнім оточенням. З Узбекистану до Криму продовжується порівняно невелика одностороння сезонна міграція. З цим чинником пов'язані певні ризики. Наявність подібних зв'язків може сприяти впливу активних у регіоні Центральної Азії політичних сил ісламістського спрямування на мусульман Криму. Так, появу в АР Крим відділення міжнародної радикальної ісламістської структури “Хізб ут-Тахрір”, на відміну від інших численних рухів подібного зразка, можна частково віднести на рахунок впливу Центральної Азії.

² Під цим терміном маються на увазі всі матеріальні та моральні внески, в т.ч. такі, що не піддаються кількісному обчисленню.

Проросійські організації і медіа-ресурси Криму**Політичні структури:**

- Кримська республіканська організація КПУ;
- “Русская община Крыма” (РОК);
- “Русский блок”;
- ПСПУ;
- політичні об’єднання, які актуалізуються в контексті виборів (“Русское единство”, партія “Союз”, Блок “За Януковича”, партія “Родина”, “Русский Фронт”).

Парамілітарні утворення нео-козаків:

- “Крымский казачий союз” (В.Черкашин);
- “Совет атаманов Крыма” (С.Юрченко);
- “Атаманская сотня “Соболь” (В.Храмов).

Медіа-ресурси:

російськомовні газети (як правило, мають друковану та електронну версії):

- “Крымская правда” (К.Бахарев, член президії Русской общины Крыма, у 2006-2010рр. – депутат ВР АРК за списком Блоку “За Януковича!”); одна з редакційних статей формулює місію газети як призначеної “не лише для росіян, але й для всіх тих, хто відчуває себе частиною Російського світу, його історії і культури, хто розмовляє і думає по-російськи”³;
- “Крымское время”;
- “Крымская газета”;
- “Вестник Тавриды” (після входження “Вестника Тавриды” до “Медіа-холдингу СПУ” газета припинила існування та перетворилася на щотижневик “Товарищ Крым” (<http://tovarish.crimea.ua>);
- “Крымский Телеграфъ”;
- “Русичи” (видається за підтримки Російської Православної Церкви), (<http://www.rusichi.net/1024.htm>);

інформаційне агентство “Новый регион-Крым”;

Інтернет-ресурс povoross.info;

телебачення – всі місцеві канали телебачення (за винятком ДТРК “Крим”, АТР і найбільш популярного місцевого телеканалу – Чорноморська ТРК).

групи заохочувалися до участі в місцевих виборах і як окремі суб’єкти виборчого процесу (КПУ, ПСПУ, партія “Союз”) і разом з Партією регіонів.

Головний метод роботи проросійських сил у Криму полягає в мобілізації лояльних груп, які не бачать для себе перспективи у форматі української держави й готові вітати будь-які прояви посилення російського впливу в Україні⁴. Відносини російської влади з проросійськими активістами будуються у формі клієнт-патронських мереж, характерних для сучасного російського соціополітичного середовища. На їх вершині перебуває вузьке коло довірених осіб, спроможних забезпечити доступ до джерел фінансування в Москві (за умов отримання досить високої ренти за свої послуги)⁵. Такі відносини передбачають лише дуже слабкий зворотній зв’язок та обмежують місцеву ініціативу.

На початковому етапі найстаріші проросійські організації Криму (зокрема, РОК і “Русский Фронт”) були досить ширими громадськими ініціативами, проте надалі склався такий формат функціонування та мобілізації ресурсів, який у принципі унеможливило адаптацію цих організацій до місцевих потреб, навіть якщо останні пов’язані з реалізацією етнокультурних інтересів російськомовних кримчан⁶.

Тенденція до формалізації чи навіть бюрократизації діяльності з посилення російського впливу в пострадянських країнах призводить до активізації об’єднань на зразок координаційних рад російських співвітчизників, оптимізації їх структури та підпорядкування новоутвореним державним органам РФ. З 2006р. при МЗС РФ діє Всесвітня координаційна рада російських співвітчизників (ВКРПС), яка підтримує діяльність відповідних рад за кордоном⁷. Кожна така рада розробляє стратегії діяльності для організацій-членів і фінансує заходи з їх виконання. Діяльність рад у кожній країні координується посольствами або консульствами РФ. Органом, який приймає рішення та адмініструє виділення коштів з федеральних і відомчих програм, є Федеральне агентство у справах СНД, співвітчизників, які проживають за кордоном, і міжнародного гуманітарного співробітництва (Россотрудничество)⁸.

Внаслідок конфліктів у середовищі проросійських організацій за результатами невдалих для більшості з них місцевих виборів, розгорнулася боротьба за керівні посади у Кримській координаційній раді, яка завершилась обранням головою компромісної фігури – В.Черкашина. Головою загальноукраїнської КРПС став член Партії регіонів В.Колесніченко. Багатьма проросійськими активістами Криму це розглядається як спроба ПР встановити контроль над проросійськими рухами і джерелами їх фінансування.

З огляду на прихід Партії регіонів до влади та очевидну напруженість у відносинах між її кримськими осередками й частиною проросійських сил Криму, можна зробити висновок про переорієнтацію Москви на політиків-регіоналів як на більш потужних партнерів.

“ПІВНІЧНОКАВКАЗЬКИЙ СЛІД”

Північний Кавказ останніми роками перетворився на джерело постійної небезпеки та нестабільності. Тривале, з початку 1990-х років, поширення політичного ісламу призвело до низки надзвичайно гострих насильницьких конфліктів у східній частині регіону⁹. У Стратегії національної безпеки РФ політичний

³ Див.: Юбилей отметим вместе. – Крымская правда, 1 ноября 2007г., <http://www.kp.crimea.ua>

⁴ Саме ці групи є, по суті, референтами політичного концепту “російські співвітчизники”, якому надається значна увага в політиці РФ щодо країн найближчого оточення.

⁵ За твердженням кримських джерел, одним з таких посередників за часів В.Ющенка був депутат Державної Думи РФ К.Затулін. Див.: Крымский вопрос в отношениях России и Украины. – Сайт “Крым и крымские татары”, 18 мая 2009г., <http://kirimtatar.com>

⁶ Крымский политолог А.Никифоров характеризуює це як “роз’єднаність між формальними лідерами, які існують у штучному середовищі, спеціально для них облаштованому, і тією масою людей, які складають більшість населення Криму”. Никифоров А. “Пророссийская пробырка”, “макеевские чипы”, меджлис и фиаско крымской элиты. – Большая Ялта, 6 января 2011г., <http://www.bigyalta.com.ua>

⁷ Докладно див.: Всемирный координационный совет российских соотечественников. – Сайт Министерства иностранных дел РФ, http://www.mid.ru/bul_newsinfo.nsf/kartaflat/03_5.035. Див. також: Яковлев Ф. Фальсификация и безнаказанность: МИД России на тропе войны с соотечественниками. – Информационное агентство REGNUM, 21 апреля 2010г., <http://www.regnum.ru>

⁸ Докладно див.: Сайт Агентства “Россотрудничество”, <http://rs.gov.ru>

⁹ “Політичним ісламом” або ісламізмом називають множину ідеологічних концепцій, що базуються на розумінні ісламу насамперед як особливої політичної системи і стверджують, що сучасні мусульмани мають повернутися до першооснов шляхом здобуття політичної єдності. Терміном “ісламізм” на початку ХХ ст. позначалося також релігійно-моральне вчення або догматика ісламу (зокрема, в матеріалах Таврійського магометанського духовного правління). Оскільки таке розуміння терміну трапляється й досі, доцільніше послуговуватися терміном “політичний іслам”.

іслам розглядається як прояв сепаратизму¹⁰. Отже, як свідчать події останніх років у Дагестані, Інгушетії, Кабардино-Балкарії, Карачаєво-Черкесії, Москві, на півдні Ставропольського краю та в начебто замиреній Чечні, в регіоні розгорнулася громадянська війна низької інтенсивності. За свідченням російських експертів з питань Північного Кавказу, бачення виходу з цієї ситуації наразі немає¹¹.

До перелічених і вже хронічних проблем регіону останнім часом додалися нові виклики, серед яких – прояви солідарності споріднених малих народів, що належать до адигської і тюркської мовних сімей¹². Цей феномен навіть отримав власну назву – “черкеський фактор”¹³. Є всі підстави вважати, що він може стати одним із суттєвих елементів подальшої дестабілізації ситуації на Північному Кавказі. Особливе занепокоєння російської влади викликає наявність потужної адигської діаспори в Туреччині, а також адигської держави (визнаної самою РФ) – Абхазії, яка потенційно може стати центром тяжіння для інших адигських народів і суб’єктом претензій до РФ. Так, запланована на 2014р. Сочинська олімпіада відбудеться на історичній адигській землі, а час її проведення, за словами адигських лідерів, збігається зі 150-річчям геноциду черкеського народу, – що вже призвело до значного загострення суспільної дискусії навколо статусу Сочі та історичних прав адигських народів. Таким чином, Північний Кавказ стає джерелом нестабільності в Чорноморському регіоні загалом, а його проблеми та тенденції їх ескалації в багатьох аспектах нагадують кримські.

Політика зближення з РФ, яку проголосила нова українська влада, призвела до зміни балансу сил в АР Крим. Прихід до влади проросійських сил був прочитаний частиною місцевого чиновництва як можливість посилити тиск на кримських татар і відмовитися від толерантних відносин, що склалися протягом попереднього періоду. Проявами цього стали загострення земельних питань, зростання рівня ксенофобії, випадки, коли посадовці (зокрема, співробітники МВС) ображають релігійні почуття кримських мусульман¹⁴. Релігійна ідентичність відіграє дедалі помітнішу роль у конфліктах між російськомовним і кримськотатарським населенням.

На цьому тлі радикальні та навіть екстремістські ідеології можуть отримати поширення як засіб

вираження соціального протесту, як це відбувалось у країнах Близького Сходу, Центральної Азії, в мусульманських діаспорах Європи та останнім часом – у Північній Африці. Інтерес до джихадистської риторики у Криму, який, попри твердження кримської російськомовної преси, був дуже маргінальним, наразі, за спостереженнями авторів, почав зростати. Інтернет-форуми з ісламської тематики стають дедалі більш агресивними за тоном; предметом широкого інтересу серед молоді стають фігури екстремістів північно-кавказького походження¹⁵.

Раніше, за умов очевидної відмінності політичних курсів України та РФ, доволі потужного, підтримуваного владою, демократичного дискурсу, кримські мусульмани відчували себе в іншому, більш європейському, просторі. Це дозволяло їм вважати, що на них чекає більш оптимістичне майбутнє, порівняно з долею північнокавказьких мусульман. Внаслідок “розмивання” європейського образу України та його наближення до образу РФ, у свідомості кримських мусульман зникають фільтри, що запобігали перенесенню на себе травматичного досвіду Північного Кавказу. Навпаки, цей досвід починає актуалізуватись і навіть стає джерелом моделей політичної поведінки частини радикально налаштованої молоді.

Водночас, привертає увагу помітне зростання інтересу до Криму з боку ряду північнокавказьких суб’єктів РФ, зокрема офіційного Грозного. Так, коштом Президента Чечні побудована та 21 серпня 2010р. за присутності муфтія Чечні відкрита мечеть у селі Воїнка Краснопереконського району, яка наразі вважається найкращою мечеттю в сільській місцевості Криму¹⁶. Восени 2010р. в центральній українській пресі проведена PR-кампанія Президента Чечні. Організаційно оформилась і почала активно діяти кримськотатарська діаспора Кубані.

Отже політика зближення України з Росією може призвести до розширення комунікації між Північним Кавказом, адигською частиною Південного Кавказу і Кримом. На тлі збільшення обсягу різноманітних трансакцій і людських контактів та з огляду на безпекову ситуацію в цих регіонах, можна передбачити ряд ризиків:

- збільшення впливу на Крим ісламістських сепаратистів Кавказу¹⁷;

¹⁰ У Стратегії згадується “релігійний радикалізм”, але зрозуміло, що в цьому контексті не йдеться про радикальні прояви православ’я. Див.: Стратегія національної безпеки Російської Федерації до 2020г., <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>

¹¹ Особиста бесіда авторів з А.Каменщikovим (Фонд *Международное Насилие*, Москва) у грудні 2010р. (Ялта); виступи експертів Фонду Карнегі (Москва) на Регіональній конференції Чорноморської миротворчої мережі (8-10 грудня 2010р., Київ).

¹² До адигської мовної сім’ї належать народи власне адигської (кабардинці, черкеси, адиги) та абхазо-абазинської (в т.ч. власне абхазів) гілок, а також убіх. Число носіїв абхазо-адигських мов, за переписом 2002р., складає у РФ близько 800 тис., загалом у світі – 1,1 млн. осіб; за даними адигських активістів – до 6 млн. Тюркські народи Північного Кавказу: карачаєвці, балкарці, кумики, ногайці, окремі діаспорні групи, в т.ч. азербайджанці і кримські татари. Після депортації на Північному Кавказі (Краснодарський край) проживала друга за чисельністю (після центрально-азійської) та найбільш політично активна кримськотатарська діаспора. Останнім часом активність її представників зосереджується навколо громадської організації кримських татар Новоросійська.

¹³ Скаков А., Силаев Н., Рябов А., Грин С. Черкеський фактор в современной политической ситуации в Кавказском регионе. – Московский центр Карнеги, 27 сентября 2010г., <http://www.carnegie.ru>

¹⁴ Джемилев М. Власть должна подумать – надо ли ей оказываться в ситуации Лукашенко. – *Главред*, 8 февраля 2011г., <http://www glavred>

¹⁵ Зокрема, серед кримськотатарської молоді набули поширення записи виступів самопроголошеного ісламського вчителя та шейха Саїда Абу-Саада (Саши Бурятського). Йдеться про О.Тіхомірова, уродженця Бурятії, який прийняв іслам, навчався в Каїрі та Кувейті, брав участь у бойових діях у складі підрозділів Д.Умарова, виступав як наставник терористів-самогубців, підготував кілька гучних терактів на Північному Кавказі. Загинув у Чечні 2 березня 2010р.

¹⁶ У заході взяли участь перший заступник голови Меджлису Р.Чубаров, муфтії мусульман Криму Х.Аблаєв, муфтії Чеченської Республіки С.Мірзаєв, чеченська делегація і місцеві жителі. С.Мірзаєв повідомив, що мечеть побудована на кошти глави Чеченської Республіки Р.Кадірова, та запевнив, що в цьому не варто шукати політичне підґрунтя: “По-перше, ми – брати мусульмани, по-друге, і кримськотатарський, і чеченський народи пережили в 1944р. страшну подію – депортацію, і багато іншого”. Див.: У Криму відкрилася мечеть імені Президента Чечні Рамзана Кадірова. – ТСН, <http://tsn.ua/ukrayina/u-krimu-vidkrilasya-mechet-imeni-prezidenta-chechni-ramzana-kadirova.html>

¹⁷ Поширений на Північному Кавказі політичний іслам можна розглядати як ідеологічне оформлення сепаратистських тенденцій (найбільші ісламістські рухи відверто проголошують себе окремою від РФ державою: так, угруповання Д.Умарова має офіційну назву “Емірат Кавказ”).

- виникнення спільних ідеологічних проєктів у разі погіршення становища кримських татар у Криму, наприклад, на тлі спільної історії – адже окремі території Північного Кавказу в різні часи належали до складу Кримського ханства, а в ближчій історичній ретроспективі актуальним є спільний досвід депортації північно-кавказьких і кримськотатарського народів;
- поширення на Крим тенденцій підвищення солідарності малих народів за рахунок споріднених етносів, яка спостерігається на Кавказі, та відповідне збільшення масштабу наявних проблем в обох регіонах.

Втягнення Криму в орбіту Північного Кавказу створює ризики і для РФ. Досі Росії вдавалось обмежувати міжнародне втручання в цьому регіоні, оскільки він цілком перебуває в її кордонах, але долучення до негативних процесів, що відбуваються в регіоні, кримської складової призведе до інтернаціоналізації цього кола проблем.

КАЗАНЬ ЯК ОКРЕМИЙ ЧИННИК

Частина опозиційних до Меджлісу сил використовує національно-територіальну автономію казанських татар у складі РФ та їх статус як “титової нації” в Татарстані як аргумент у критиці української політики щодо кримських татар і позиції лідерів самого Меджлісу. У кримськотатарському середовищі за представниками цієї групи закріпилася неформальна назва “Казанська партія”. На таких позиціях стоять лідери нечисельних груп: “Міллі Фірка”, фонд “Крим – 2000”, “Третя сила” та кілька політичних діячів, які підтримують постійні зв’язки з Казанню. За словами лідера “Міллі Фірка” В.Абдураїмова: “У Росії свої татари, у України – свої. От лише ставлення до них чомусь є різним. Кримських татар навіть у себе на Батьківщині, у Криму, не визнають титульним народом”¹⁸. Інший представник “Казанської партії” Т.Дагджи вважає: “Попри те, що казанські татари складають ледь більше 3,5% населення Росії, вони там користуються всіма правами. А в Україні кримських татар дехто не лише за корінний, просто за народ не вважає – ми тут безлика т.зв. меншість або просто депортовані громадяни”¹⁹.

Ця риторика використовується як аргумент на користь переорієнтації кримськотатарського національного руху на Росію. Знаковою подією в цьому сенсі стало звернення лідера “Міллі Фірка” В.Абдураїмова до російського генерального консула у Криму із закликом про захист кримських татар, який “випадково” збігся з початком російсько-грузинської війни 8 серпня 2008р.

Попри широке висвітлення у ЗМІ окремих дій “Казанської партії”, загалом її ідеї не мають суспільної підтримки у кримськотатарському

середовищі, про що свідчить, зокрема їх провал на місцевих виборах 2010р. Здатність споріднених тюркськомовних народів перетворитися на модель політичної поведінки для кримських татар видається наразі дуже обмеженою, оскільки увагу цій темі надає лише невелика група інтелектуалів, які беруть участь у діяльності ряду асоціацій науковців і діячів культури тюркських народів колишнього СРСР з центрами в Казані, Астані та Баку.

ВПЛИВ ТУРЕЧЧИН

Турецький чинник у Криму проявляється у двох мало пов’язаних між собою вимірах: уявному та реальному. В першому вимірі Туреччина функціонує у форматі політичного міфу, що має витoki в бурхливій історії російсько-турецьких відносин. Особливого значення набуває цей міф у кримському контексті, де він актуалізувався з масовим поверненням кримських татар. Шпальти кримських ЗМІ переповнені історичними есе. Неабияка увага приділяється російсько-турецьким війнам, історичним, культурним, фінансовим зв’язкам кримських татар з Туреччиною і, нарешті, фактичній присутності турків у Криму. Накопичено великий обсяг медіа-текстів, що транслиують уявлення про кримських татар як агентів Туреччини, яка нібито хоче повернути собі Крим.

Натомість, у кримськотатарських медіа-ресурсах Туреччина згадується помітно рідше, ніж у ключових російськомовних націоналістичних виданнях²⁰. В історичному контексті кримські татари протиставляються туркам як автохтони прибульцям. З Туреччиною (так само, як і з Росією), таким чином, відбувається заочний спір за право власності на історичний Крим, і попри мовну та культурну спорідненість (на тлі якої ще більше важливими стають відмінності), Туреччина для кримських татар аж ніяк не наближається до тієї ролі еталону або авторитету, яку віддають Росії про-російські сили Криму.

Реальна присутність Туреччини у Криму має три напрями. Перший – допомога, що надається турецьким Урядом кримським татарам через Агентство міжнародного співробітництва та розвитку Туреччини (*Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, TİKA*) на облаштування, національні культурні та освітні програми. Так, протягом 2006-2009рр. ТІКА профінансувало 41 освітній проєкт на суму понад \$3 млн.; виконується довгострокова програма підтримки університетів, де вивчається тюркологія і турецька мова. Ще один спільний проєкт – реставрація одного з перших навчальних закладів Східної Європи – Зинджирли медресе в Бахчисарай – та історичних ханських гробниць навколо нього²¹.

Другий напрям – співробітництво у сфері релігії. Найбільшу активність серед турецьких релігійних організацій виявляє Департамент у справах

¹⁸ Абдураїмов В. Свои и не свои татары. – *Полуостров*, 29 октября 2007г.

¹⁹ Т.Дагджи призывает крымских татар улучшать отношения с Россией и не верить Киеву и Европе. – *Голос Крыма*, 17 ноября 2007г.

²⁰ Зокрема, “*Крымская правда*”, “*Крымское время*”.

²¹ Зустріч глави кримського Парламенту з Міністром закордонних справ Туреччини. – Прес-центр Верховної Ради АРК, 6 травня 2010р.; <http://www.rada.crimea.ua>

релігії Туреччини (Діянет, *Diyanet İşleri Başkanlığı*), який забезпечує мусульманські громади ДУМК вчителю релігійних дисциплін. З Департаментом тісно пов'язаний благодійний фонд “Діянет Вакуфі”, представництво якого відкрилося у 2010р. За його підтримки будуються мечеті, готуються кадри духовництва та розповсюджується література духовного змісту. Принаймні до недавнього часу Діянет відстежував діяльність нетрадиційних ісламських організацій на півострові та вів пропаганду серед молоді, спрямовану проти “Хізб ут-Тахрір”.

У Криму працюють також недержавні турецькі ісламські організації: фонд Азіза Махмуда Хюдаї, що надихається ідеями суфізму (містичного напрямку ісламу), та консервативна релігійна громада “Сулейманджі”, що опікуються переважно освітніми проектами. Останнім часом активізувалися представники громади послідовників провідного релігійного діяча Ф.Гюлена, який переслідувався попереднім турецьким Урядом і є фігурою, наближеною до кіл правлячої Партії справедливості та розвитку (*Adalet ve Kalkınma Partisi, AKP*)²².

Третій напрям – політичний. Саме тут останнім часом спостерігається найбільше поживлення. Турецькі високопосадовці наголошують на важливості Криму і кримських татар у розвитку двосторонніх відносин з Україною. Водночас, активізація політики Анкари щодо АРК не означає збільшення інтересу саме до Криму, на відміну від інших регіонів Причорномор'я. Це можна розглядати радше як складову загальної активізації регіональної політики Туреччини в рамках нового зовнішньополітичного курсу на покращення відносин з оточенням (“нуль проблем із сусідами”)²³. В рамках цієї політики відбуваються двосторонні візити та зустрічі, пропонується відкриття в Сімферополі Генерального консульства Туреччини, а в Києві – представництва *ТИКА*²⁴. Однак, ця ідея нашохла на м'який спротив з боку місцевої влади, який можна віднести на рахунок згаданих вище уявлень про Туреччину, що панують в АР Крим.

РОЗВИТОК ІСЛАМСЬКИХ ІНСТИТУТІВ І РИЗИКИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПОШИРЕННЯМ ПОЛІТИЧНОГО ІСЛАМУ В АР КРИМ

Основні ісламські організації, що діють у Криму, можна поділити за такими категоріями:

- **національні організації, або інститути офіційного ісламу:** Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), Духовне управління мусульман України (ДУМУ)²⁵;
- **організації, що мають арабські коріння та джерела фінансування** – Всеукраїнська асоціація громадських організацій “Альраїд”²⁶;
- **турецькі організації** – як урядові, так і неурядові;
- **міжнародні радикальні організації і течії** – “Хізб ут-Тахрір”²⁷, “Такфір валь-Гіджра”²⁸;
- **міжнародні консервативні ісламські мережеві структури** “Таблігі Джамаат”²⁹.

Інститути офіційного ісламу (ДУМК) теоретично мали б визначати структуру і зміст основних процесів в ісламському середовищі. Проте, з огляду на їх нетриову історію та обмеженість ресурсів, протягом початкового етапу вони були не здатні повноцінно виконувати цю функцію. Останніми роками ДУМК отримав кадрове поповнення за рахунок випускників вищих релігійних навчальних закладів Туреччини та інституційно зміцнився. Але й досі більш потужними, з організаційної точки зору та з огляду на наявні ресурси, залишаються арабські та турецькі ісламські організації.

На початку ісламського “відродження” в Україні (1980-1990-ті роки) найбільшу активність виявляли ісламські організації арабського походження. Їх популярності серед місцевих мусульман сприяв чималий внесок у розбудову релігійної інфраструктури – більшість мечетей в Україні, зокрема у Криму, збудовано за

²² Докладніше див.: Богомолів О., Данилов С., Семиволос І., Яворська Г. Ісламська ідентичність в Україні. – Київ, 2005, с.43-56.

²³ *Hay Eytan Cohen Yanaracak*. – The Red Book: The Bible of Turkish Foreign Policy. Dayan Center, TEL AVIV NOTES, October 21, 2010; http://www.aftau.org/site/DocServer/TANotes_October_21_2010.pdf?docID=12182. У рамках політики покращення відносин із сусідами, Туреччина пропонує також запровадження безвізового режиму для України. Див.: Туреччина пропонує Україні скасувати візовий режим. – УНІАН, 6 травня 2010р.; <http://kharkiv.unian.net/ukr/detail/194680>

²⁴ Туреччина планує відкрити генеральне консульство в Сімферополі. – РБК-Україна, 27 листопада 2010р., <http://www.rbc.ua>

²⁵ “Офіційним ісламом” у сходованчій літературі прийнято називати сукупність релігійних інститутів, визнаних державою і суспільством, на відміну від окремих течій чи проповідників, статус яких може не визнаватись або заперечуватись значною частиною одновірців. У випадку пострадянських країн до інститутів офіційного ісламу, як правило, можна віднести т.зв. духовні управління та їх структурні підрозділи (мухтасібати та окремі релігійні громади). ДУМУ, яке за формальними ознаками є інститутом офіційного ісламу, з іншого боку, можна віднести до мережі ісламських організацій, відомих під офіційною назвою Асоціації ісламських благочинних проєктів (Джамаїят аль-машарі аль-хайрія аль-ісламія) зі штаб-квартирою в Бейруті, пов'язаних з арабськими країнами і джерелами підтримки або зі спільнотою прихильників відомого ісламського авторитета Абдуллаха аль-Харарі аль-Хабаші (або хабашитів). Див.: Богомолів О. та ін. Ісламська ідентичність в Україні..., с.29-31.

²⁶ До 2007р. – Міжобласна асоціація громадських організацій “Арраїд”. Докладніше див.: Там само, с.32-36.

²⁷ “Хізб ут-Тахрір” (Партія визволення) – міжнародна ісламська політична організація, заснована в 1953р.; ставить за мету об'єднання всіх мусульманських країн у єдину державу – Ісламський халіфат. Має відділення (вілаєт) у Криму з кінця 1990-х років. Докладніше див.: Там само, с.51-68.

²⁸ “Такфір валь-Гіджра” (Проголошення невірним і втеча – назва походить від того, що члени групи вважають усіх мусульман, які не підтримують їх настанов, невірними і пропонують відмову від життя серед невірних за прикладом пророка Мухаммада, який втік з язичницької на той час Мекки та заснував нову спільноту в сусідній Медині) – заснована в 1960-х роках у Єгипті радикальна ісламська організація, яка згодом вдалася до терористичних методів. У світі існує кілька організацій, що надихаються ідеями “Такфір валь-Гіджра”, але не обов'язково пов'язані між собою. Перша згадка про невелику групу під цією назвою у Криму датується 2009р.

²⁹ “Таблігі Джамаат” – відгалуження традиціоналістського Деобандівського ісламу (від міста Деобанд в Індії), що останнім часом здобуло багато послідовників у Західній Європі і світі. Характеризується дослідниками як принципово аполітичний рух за моральне вдосконалення шляхом ретельного виконання приписів ісламу. Останнім часом деякі західні аналітики говорять про можливі зв'язки між членами “Таблігі Джамаат” та екстремістськими ісламськими організаціями, але фактів прямої участі його членів у терористичній діяльності від імені власне “Таблігі Джамаат” не зафіксовано. Про перше свідчення появи “Таблігі Джамаат” в Україні див.: Богомолів О. та ін. Ісламська ідентичність в Україні..., с.37.

сприяння асоціації “Альраїд”. Арабський вплив викликав чимале занепокоєння як з боку державних органів, які не завжди могли адекватно оцінити його зміст і масштаб, так і представників офіційного ісламу. Наразі відносини між ДУМК та “Альраїд” стабілізувалися. Найбільша напруженість існує у відносинах ДУМК з громадою шейха А.Таміма (ДУМУ), яка намагається посилити свою присутність у Криму.

Суттєва відмінність між, з одного боку, арабськими, а з іншого – турецькими ісламськими організаціями полягає в тому, що останні налаштовані на конструктивний діалог на рівні двосторонніх міждержавних відносин, навіть на використання певною мірою потенціалу Уряду Туреччини для боротьби з проявами ісламського радикалізму. Поточна діяльність турецьких ісламських організацій полягає переважно у зміцненні інститутів офіційного ісламу, насамперед через підтримку ісламської освіти.

Спільний знаменник багатьох ісламських організацій, представлених у Криму – як поміркованих (“Альраїд” і його сателіти), радикальних (“Хізб ут-Тахрір”), так і відверто екстремістських (“Такфір ва-ль-Гіджра”), – є спрямованість проти Заходу як незмінної позаісторичної, ворожої до мусульман за своєю природою сутності. В рамках цих уявлень усі країни християнської традиції, в т.ч. Східноєвропейські, сприймаються як частина Заходу. Цікаво, що в умовах АРК, потужний антизахідний дискурс, який переповнює шпальти місцевої російськомовної преси, попри те, що він переслідує зовсім інші цілі, готує ґрунт для кращого сприйняття ідей ісламістів.

Хоча, на перший погляд, посилення ролі ісламу в політичному та суспільному житті Криму відбувається паралельно з ре-ісламізацією близькосхідних діаспор Європи, відмінності між цими двома процесами є більш суттєвими, ніж очевидні збіги. Проект повернення кримських татар на історичну батьківщину був мотивований ідеями світського етнічного націоналізму, і навіть кримські ісламісти досі не можуть вийти за рамки, визначені потужним світським постколоніальним дискурсом. Так, кримське відділення “Хізб ут-Тахрір” тривалий час намагалося просувати тезу про наднаціональний характер ісламської ідентичності – що, власне, було продовженням тренду, типового для європейських мусульманських спільнот, які відмовляються від національних ідентичностей на користь спільної ісламської. Проте, останнім часом кримський “Хізб ут-Тахрір” був змушений змінити тон публічної

дискусії і принаймні на декларативному рівні прийняти базові національні цінності або навіть пом’якшити критику Меджлісу та ДУМК. З інституційної точки зору, найкращим прикладом впливу “ісламізованої” Європи на кримських і загалом українських мусульман залишається діяльність “Альраїд”, яка є добре інтегрованою до міжнародних ісламських мереж, що базуються у країнах ЄС³⁰.

Наявні у Криму радикальні ісламські організації, серед яких за мобілізаційним потенціалом найбільш потужним залишається “Хізб ут-Тахрір”, є ключовими політичними конкурентами кримськотатарського національного руху. Чи зможуть вони збільшити вплив на кримськотатарську спільноту, залежить від здатності влади розв’язувати проблеми кримських татар (насамперед – найбільш конфліктогенні: питання землі, майна релігійних організацій і відновлення історичної пам’яті).

Так, невирішеність земельного питання на тлі постійних загроз застосування владою насильства до учасників т.зв. “полян протесту”, вже спричинило консолідацію кількох тисяч вимагачів навколо громадських об’єднань і неформальних груп, які подеколи використовують риторику та моделі поведінки, притаманні представникам політичного ісламу³¹. Саме в таких контекстах і відбувається збіг економічних інтересів, політичної напруженості та релігійної радикалізації, що згодом може призвести до структуризації і поширення впливу політичного ісламу. Це відбувається не лише внаслідок проповідей “нетрадиційних” проповідників, як часто вважає влада, але й через сприяння радикального ісламу мобілізації ресурсів, необхідних для вирішення нагальних питань, що становлять предмет широкого суспільного інтересу.

У цілому, суттєвої зміни орієнтирів у кримськотатарському середовищі наразі не відбулося – попри наявність сил, які прямо чи опосередковано опонують Меджлісу, пропонуючи альтернативні ідеологічні моделі (зокрема, ті чи інші різновиди політичного ісламу) або зміну зовнішньополітичних пріоритетів.

Упродовж 2010р. тривала криза у відносинах між Меджлісом і республіканською владою. Кримське керівництво схилилося до вирішення проблеми колективних земельних вимог кримських татар за нульовим варіантом, який передбачав звільнення всіх ділянок, зайнятих без формальної згоди місцевої влади. Не виключалася навіть можливість силового варіанту вирішення проблеми.

На рівні центральної влади влітку 2010р. була прийнята лінія на фактичне невизнання Меджлісу і створення альтернативи до нього шляхом формування Ради представників кримськотатарського народу при Президенті України з опозиційних до Меджлісу кримськотатарських діячів. Проте, Рада виявилася недієвою, і стороною в переговорах з республіканською владою залишився Меджліс, політична вага якого знайшла підтвердження під час виборів до місцевих органів влади. Отже, як і раніше, наразі немає іншої суспільно-політичної сили, альтернативної Меджлісу, яка була б здатна відповідально репрезентувати кримськотатарську етнічну спільноту. Про налагодження позитивних, якщо не партнерських відносин, між республіканською владою і Меджлісом свідчить співпраця у вирішенні земельних проблем і значний прогрес у питанні будівництва Соборної мечеті. ■

³⁰ Про європейські зв’язки “Альраїд” див.: Там само, с.34.

³¹ Найбільш помітним серед таких об’єднань є “Авдет”. Див. сайт “Авдет”: <http://awdet.org/>

ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА В ЧОРНОМОРСЬКОМУ РЕГІОНІ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ТЕНДЕНЦІЇ

**Михайло
ГОНЧАР,**
президент
Центру
глобалістики
“Стратегія XXI”

**Сергій
ЖУК,**
керівник
проектів
Центру
глобалістики
“Стратегія XXI”

**Андрій
ЧУБИК,**
виконавчий
директор
Центру
глобалістики
“Стратегія XXI”

Для оцінки ролі та місця Чорноморського регіону в забезпеченні енергетичної безпеки потрібна система координат, що відповідає технологічній природі енергетичного постачання. Вона є триланковою: видобуток – транспортування (включно із транзитом) – споживання (включно із ввезенням, дистрибуцією, переробкою) енергоресурсів.

Чорноморський регіон є природним сполучником між потужними регіонами видобутку і споживання вуглеводневих ресурсів. Видобувними регіонами є **Росія** з її нафтовими та газовими родовищами Західного Сибіру, Південного Уралу та Поволжя, а також **Каспійський регіон** з ресурсами Західного Казахстану, Туркменістану та Азербайджану, які є частиною широкого Арктично-Аравійського вуглеводневого поясу. Регіони споживання – **Європейський Союз та його сусіди**: Туреччина, Грузія, Україна, Молдова, Білорусь. Зростання попиту індустриального ЄС у поєднанні з розвитком потенціалу РФ як головного постачальника створює передумови для збільшення значимості стратегічних маршрутів транспортування енергоресурсів зі Сходу на Захід через Чорноморський регіон.

ЧОРНОМОРСЬКИЙ РЕГІОН ТА УКРАЇНА В СИСТЕМІ ЕНЕРГОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄВРОПИ

Традиційно Європа отримує вуглеводневі ресурси через кілька комунікаційних коридорів – конекторні системи і групи (нафто- та газопроводи, морські шляхи транспортування, термінали). Конекторна система об'єднує комунікації, що контролюються з одного (як правило, постачальником ресурсів) чи кількох центрів, але в рамках погодженої політики постачальника і споживача. Склад конекторної групи зумовлюється лише географією комунікацій, що не поєднані в систему, оскільки постачальники та споживачі ресурсу є різними і проводять конкурентну політику. З набуттям Румунією і Болгарією членства в ЄС, Союз вийшов до Чорного моря, що сприяє розвитку нових енергетичних конекторів (врізка “Комунікаційні коридори постачання вуглеводнів до Європи”, карта “Стан і перспективи розвитку системи нафто- та газопостачання в Чорноморському регіоні”).

Найбільш потужною конекторною системою ЄС і Європи є Східна¹, в якій вирізняється **Чорноморсько-Середземноморський конектор**, що сформувався

як головний експортний маршрут для нафти з Росії і Казахстану з використанням терміналів Чорного моря – як російських (Новоросійськ, Туапсе), так і українських (Одеса, “Південний”).

Україна присутня в кількох конекторах:

- Східноєвропейському мультиконекторі Східної конекторної системи (трубопровідне постачання вуглеводнів до ЄС через Словаччину);
- Чорноморсько-Середземноморському конекторі – транзит і перевалка (трубопровід-танкер) частини російської і казахстанської нафти;
- Каспійсько-Чорноморсько-Центрально-європейському конекторі – транзит і перевалка нафти (трубопровід-танкер-трубопровід); формується як один з елементів відповідної конекторної групи.

Два перші конектори мають монопольного постачальника – Росію, яка здійснює як експорт власних енергоресурсів, так і фактичний транзит певних обсягів нафти та газу з Центральної Азії на ринок ЄС. Східноєвропейський мультиконектор сформувався

¹ Розрахунки питомої ваги конекторних систем і груп у загальному забезпеченні імпорту вуглеводнів до ЄС зроблені на підставі даних: *EU energy and transport in figures*, 2010, p.31; http://ec.europa.eu/energy/publications/statistics/doc/2010_energy_transport_figures.pdf

Комунікаційні коридори постачання вуглеводнів до Європи

Конекторна система об'єднує комунікації, які контролюються з одного центру – як правило, постачальником ресурсів, або з кількох центрів, але в рамках узгодженої політики постачальника і споживача.

Конекторна група об'єднує комунікації лише за географічним принципом, вони не поєднані в систему, оскільки постачальники і споживачі ресурсу є різними і проводять конкурентну політику.

1. Північна конекторна система – забезпечує надходження з шельфу Північного моря 26,7% газу та 15,5% нафти загального обсягу імпорту ЄС. Її можна вважати внутрішньоевропейською. Мірою вичерпання вуглеводневих ресурсів переходитиме у фазу деградації.

2. Південна конекторна група – забезпечує надходження 30,5% газу та 32,7% нафти через:

- **Південно-Середземноморський конектор:** 22,1% газу, 10,2% нафти – з Алжиру, Лівії, Єгипту;
- **Персько-Середземноморський (Суецький) морський конектор:** 19,7% нафти – з Перської затоки (Іран, Саудівська Аравія та ін.); 3,5% газу – з Катару.
- **Атлантичний конектор:** танкерне постачання нафти (2,8%) та СПГ (6%) – із Західної Африки (Нігерія), Карибського басейну (Тринідад і Тобаго).

3. Східна конекторна система – забезпечує надходження 40,8% газу, 37,4% нафти – з РФ і Центральної Азії постачаються континентальним шляхом трубопровідними системами України та Білорусі в напрямку Словаччини, Угорщини, Румунії, Польщі.

Мультиконектор поєднує три конектори:

- **Південно-Балтійський** – нафта комбінованим шляхом (трубопровід-танкер) через порти Балтії (припинив функціонування після відмови РФ від транзиту через Латвію і Литву);

- **Білоруський** – нафта і газ постачаються трубопроводами через Білорусь до ЄС;

- **Транскарпатський** – нафта і газ постачаються трубопроводами через Україну до ЄС;

- **Східно-Балтійський** – нафта і газ із Росії постачаються через країни Балтії. Сформувався як нафтовий у 2005р., після створення БТС-1; повністю формування конектора завершиться після реалізації проєктів газопроводу "Північний потік" і нафтопроводу БТС-2;

- **Чорноморсько-Середземноморський** – нафта з Росії постачається танкерами через Чорноморські протоки на Середземноморський ринок. Перспектива розвитку пов'язана з проєктами комбінованого транспортування нафти (танкер-трубопровід): нафтопроводи Самсун-Джейхан або Бургас-Александрополь, – а також з газотранспортними проєктами "Південний потік" або "Блакитний потік-2".

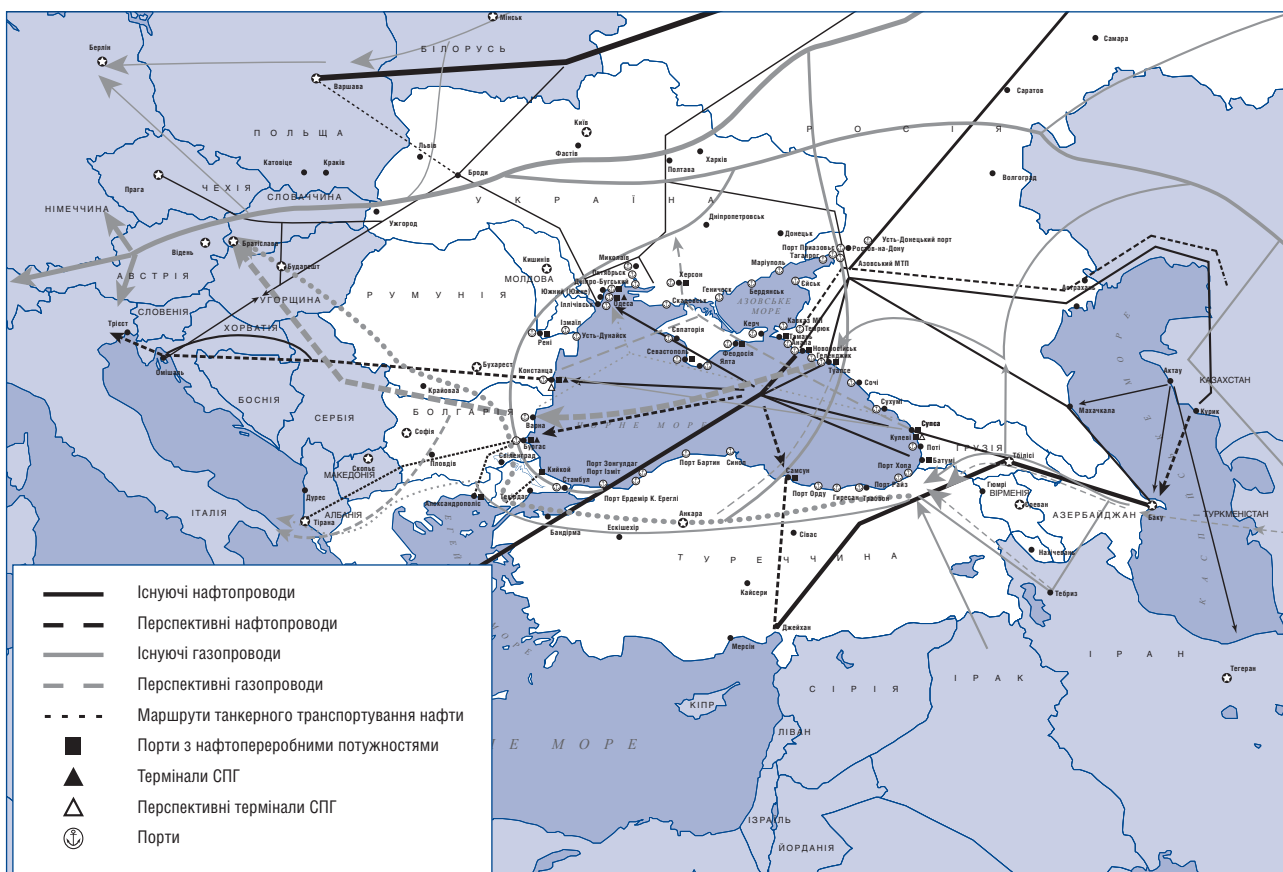
4. Трансурецька конекторна система: нафта з Азербайджану постачається трубопроводом Баку-Тбілісі-Джейхан. Має перспективу розвитку: газ – з Азербайджану, Туркменістану та Ірану (*Nabucco*), Близького Сходу (Ірак, Єгипет) у рамках Південного газового коридору; нафта – через трубопровід Самсун-Джейхан територією Туреччини.

5. Каспійсько-Чорноморсько-Середземноморська конекторна система: нафта з Туркменістану та Казахстану постачається через Каспій (танкерами), Південний Кавказ (залізницею) та Чорне море (танкерами) до Середземномор'я.

6. Чорноморсько-Центральноевропейська конекторна група: перебуває у стадії формування з II половини 1990-х років з невизначеною перспективою (нафтопровідні маршрути Одеса-Броди-Південна "Дружба", Констанца-Оміль-Трієст і газопровідні – "Білий потік" та Інтерконектор Азербайджан-Грузія-Румунія (*AGRI*). Ресурс – нафта і газ Каспію.

Проект *AGRI* має визначальну роль для успішної реалізації одного з національних пріоритетів України – будівництва терміналу СПГ на чорноморському узбережжі для диверсифікації постачання газу до країни.

Стан і перспективи розвитку системи нафто- та газопостачання в Чорноморському регіоні

та лишається ключовим для постачань газу до ЄС та нафти до центральноєвропейських країн-членів, утворивши **своєрідну вуглеводневу вісь Євразії, вздовж якої відбувається “змагання світів”**: хто поширить правила гри – постачальник чи споживач, монополія чи ринок?

Представниками цих “двох світів” є, з одного боку, НАТО та ЄС, а з іншого – Росія, ОДКБ, Митний союз. Буфером між ними є транзитні держави, зокрема Румунія, Словаччина, Угорщина та Україна. Румунія, Словаччина та Угорщина є провідниками європейських правил гри – ставши членами НАТО та ЄС, Словаччина (більшою мірою) і Румунія (меншою) впровадили ці правила, в основному реформували свої енергетичні сектори і пройшли точку неповернення.

Україна, приєднавшись до Договору про Енергетичне Співтовариство, з одного боку, взяла на себе зобов'язання імплементувати європейські правила гри, а з іншого – демонструє непевність, перебуваючи між двома суперечливими переговорними процесами: створення зони вільної торгівлі з ЄС і приєднання до Митного союзу.

Румунія, Словаччина, Угорщина та Україна мають обмежений простір для двосторонньої співпраці і свободи маневру, оскільки правила гри визначають більш потужні гравці – особливо за умов, коли ЄС роздирають внутрішні протиріччя, що ускладнюють формування єдиної позиції, а Росія цілеспрямовано та активно намагається переформатувати геоекономічний простір Східної Європи, змінити правила гри в енергетичному секторі у своїх інтересах. У цьому контексті доречно звернути увагу на прогноз Дж.Фрідмана (STRATFOR)²:

“Росія, будуючи трубопроводи для постачання природного газу, задовольняє потреби Європи в енергії, одночасно вирішуючи власні економічні проблеми і ставлячи Європу в залежність від себе... Росія вже використовує свої газові ресурси як інструмент примусу інших країн, змушуючи тих схилитися перед своєю волею. Ця влада проникає в саме серце Європи, де німці та колишні радянські сателіти зі Східної Європи залежать від російського природного газу. В поєднанні з іншими ресурсам це дозволяє Росії здійснювати потужний тиск на Європу...”

Вплив російського чинника виразно проявляється вже зараз на прикладах готовності урядів окремих країн Чорноморського регіону (Румунії, Болгарії), які є членами ЄС і відіграють важливу роль у реалізації пріоритетного європейського проекту *Nabucco*, підтримати російський політично мотивований проект “Південний потік”, спрямований на знищення конкурента.

СТРАТЕГІЯ ГОЛОВНОГО ПОСТАЧАЛЬНИКА

Система постачання вуглеводнів зі Сходу на Захід сягає корінням дорадянських часів. Чорне море з початку ХХ ст. відігравало в цьому ключову роль, оскільки бакинська нафта потрапляла до Європи через

Південний Кавказ і Чорне море нафтопроводом Баку-Батумі, а звідти – танкерами до європейських портів. У СРСР була створена потужна трубопровідна та портова інфраструктура для транспортування та перевалки нафти в чорноморських портах: Одеса, Новоросійськ, Туапсе, Батумі. В пострадянський період у нових незалежних державах з'явилися додаткові потужності: в Україні – термінал “Південний” та нафтопровід Одеса-Броди; в Росії – термінал Каспійського трубопровідного консорціуму “Южная Озереевка” (під Новоросійськом); у Грузії – термінали “Супса” та “Кулеві” (поблизу Поті). З'явився також перший підводний газопровід “Блакитний потік”, що сполучив Росію і Туреччину (карта “*Стан і перспективи розвитку системи нафто- та газопостачання...*”, таблиці “*Система транспортування вуглеводневих ресурсів у Чорноморському регіоні*”).

Успадкована радянська та новозбудована інфраструктури дозволяють Росії зберігати позицію провідного постачальника вуглеводневих ресурсів. Розширивши в минулому десятилітті експорт нафти через Балтику (БТС-1 з терміналом “Приморськ”), Росія одночасно збільшила потужність Новоросійського нафтоперевального вузла та реалізувала два проекти в обхід України: у 2001р. – 260-км нафтопровід Суходільна-Родіонівська; у 2007р. – 250-км газопровід Октябрська-Сохранівка.

Оновлена Енергетична стратегія Росії до 2030р. визначила ряд інших пріоритетних проектів, реалізація яких суттєво змінить інфраструктурну карту регіону, нівелюючи транзитну роль України.

У сфері транспортування нафти передбачається: “...Реалізувати масштабні інфраструктурні проекти, орієнтовані на диверсифікацію експортних маршрутів і просування на нові ринки... Розвиток експортної інфраструктури транспортування нафти дозволить Росії диверсифікувати напрями експортних постачань і понизити транзитні ризики на західному напрямку. Будівництво російських морських нафтових терміналів і портової інфраструктури для експорту нафти забезпечить Росію власною повноцінною експортною інфраструктурою (від свердловини до порту) та зменшить залежність Росії в цьому питанні від інших країн”³.

Що стосується Чорноморського регіону, то передбачається завершити проект нафтопроводу Бургас-Александруполіс, який має стати продовженням комбінованого маршруту постачання російської і казахстанської нафти до Європи через Новоросійськ в обхід Чорноморських проток. Крім того, “завершиться будівництво нафтопродуктопроводу “Південь” і модернізація нафтоналивного терміналу м.Новоросійська... Територією Південного федерального округу зросте експорт російських енергоресурсів до країн Європи – буде завершено будівництво газопроводу “Південний потік”, збільшено пропускну спроможність транспортної системи Каспійського трубопровідного консорціуму, споруджено новий морський порт на узбережжі Чорного моря з високопродуктивним вугільним терміналом”.

² Фридман Д. Следующие 100 лет: прогноз событий XXI века (перевод с английского). – Москва, 2010, с.145-146.

³ Энергетическая стратегия России на период до 2030г. – Официальный сайт Минэнерго РФ, <http://minenergo.gov.ru>

Система транспортування вуглеводневих ресурсів у Чорноморському регіоні
Нафтоперевалочні термінали Чорного моря

Нафтоперевалочні порти і термінали	Потужності/обсяги перевалки нафти і нафтопродуктів	Проекти розширення/введення	Оператор
Росія			
Новоросійськ Шесхаріс Южная Озеревка	50/45 35/32-35	65 100	Новоросійський Морський Торговельний Порт (НМТП) Каспійський Трубопровідний Консорціум (КТК)
Туапсе	14/14	17	БАТ "Туапсинський Морський Торговельний Порт" (ТМТП)
Кавказ	3,6/2-5		БАТ "ТАИФ-НК"
Тамань	–	10,5 /після 2011р.	ЗАО Таманьнефтегаз
Україна			
Одеса	20/10	–	БАТ "Ексімнафтопродукт"
Южний ("Південний")	12/9,5	45	БАТ "Укртранснафта"
Херсон	1,7	–	ТОВ "Укрспецтранс"
Феодосія	3/1,7	6	Феодосійське підприємство із забезпечення нафтопродуктами
Севастополь	1,5	3	ТОВ "Югторсан"
Іллічівськ	2,4		ЗАТ "Іллічівський паливний термінал"
Рені	2	–	БАТ "Ексімнафтопродукт"
Грузія			
Кулеві	10/2-3,5	15-20	Державна Нафтова Компанія Азербайджанської Республіки (SOCAR)
Супса	7,5/4-5	–	Азербайджанська міжнародна операційна компанія (АМОК)
Батумі	15/6-7	–	КазМунайГаз (Казахстан)
Румунія			
Констанца	24/11-14	–	Oil Terminal S.A.
Мідія (супутник порту Констанца)	24/4	–	Rompetrol (Румунія)
Болгарія			
Бургас	12	–	ЛУКОЙЛ Нефтохим Бургас
Туреччина			
Самсун	–	60-70	–
Джейхан	100/60-70	–	Botas (Туреччина)

Проекти газопроводів у Чорноморському регіоні та їх загальні характеристики

Назва газопроводу	Пропускна спроможність, млрд. м³		Рік введення в експлуатацію	Оператор/власник	Примітка
	проектна	завантаженість			
Ананьїв – Тирасполь – Ізмаїл	20	15-16	1987р.	"Нафтогаз України"	
Nabucco	31	–	2014-2018рр.	OMV (Австрія), MOL (Угорщина), Bulgargaz (Болгарія), Transgaz (Румунія), Botas (Туреччина), RWE (Німеччина)	
South Stream	63	–	2015-2018рр.	Газпром (Росія), ENI (Італія), EDF (Франція)	
Blue Stream I	16	6-8	2003р.	Газпром (РФ), ENI (Італія)	
Blue Stream II	16	–	?	Газпром (РФ), Botas (Туреччина)	
White stream	32	–	?	Розробник проекту – White Stream Pipeline Company Limited (Великобританія),	I фаза – 8 млрд. м³ II фаза – 8 млрд. м³ III фаза – 16 млрд. м³
Trans Adriatic Pipeline	10	–	2017р.	GUEU Inc (США)	
Interconnector	10	–	2017р.	EGL Group (Швейцарія), Statoil (Норвегія), E.ON Ruhrgas (Німеччина)	
Turkey-Greece-Italy	до 10	–	2014р.	Edison (Італія), DEPA (Греція), Botas (Туреччина)	
Trans Caspian Pipeline	2-5-8	–	2015-2016рр.	?	
Azerbaijan-Georgia-Romania Interconnector	1,5		3	?	Є проектом комбінованого транспортування газу: трубопроводом + СПГ Чорним морем метановозами

Нафтопроводи в Чорноморському регіоні

Назва	Маршрут	Рік введення в експлуатацію	Пропускна здатність і завантаженість, млн. т/рік			Оператор/власник
			проектна	перспективи розширення/рік	поточна	
Діючі нафтопроводи						
Придніпровські магістральні нафтопроводи	Снігурівка-Одеса (із Самари через Лисичанськ та Кременчук)	1978р.	18	–	6	БАТ “Укртранснафта”
Одеса-Броди	Одеса-Броди	2002р.	14,5	45	3,4-9,5 (нестабільний “реверсний” транзит на Південний, припинений із середини 2010р.)	БАТ“Укртранснафта”
Південна “Дружба”*	Мозир (Білорусь)-Броди-Ужгород (Україна)-Центральна Європа (Словаччина, Угорщина, Чехія)	1962р.	34 Мозир-Броди; 25 Броди-Ужгород	–	17 (стабільний транзит до Центрального Європи)	БАТ“Укртранснафта” Transpetrol (Словаччина), MOL (Угорщина), MERO (Чехія) (кожен у національних кордонах)
Північний експортний нафтопровід (Northern Route Export Pipeline)	Баку-Новоросійськ	1997р.	5	–	2,5-2,7	Державна Нафтова Компанія Азербайджанської Республіки (SOCAR), Транснефть (РФ)
Західний експортний нафтопровід (Western Route Export Pipeline)	Баку-Супса	1999р.	7,2	15-30	близько 3,0	Азербайджанська міжнародна операційна компанія (АМОК)
Трубопровід КТК	Тенгіз-Атирау-Новоросійськ	2001р.	28,2	35/2012 48/2013 67/2014	33-35	Каспійський трубопровідний консорціум (КТК)
Баку-Тбілісі-Джейхан	Баку-Тбілісі-Джейхан	2006р.	50	–	до 35	Азербайджанська міжнародна операційна компанія (АМОК)
Проекти нафтопроводів						
Трансфракійський нафтопровід (Trans-Thracian Oil Pipeline)	Київкой-Ібріхаба (Туреччина)		60	–	–	Транснефть (РФ), Anadolu Group
Пан’європейський нафтопровід (Pan-European Oil Pipeline, PEOP)	Констанца (Румунія) - Трієст (Італія)	2012р.	60	–	–	Conpet Ploiesti, Oil Terminal Constanta (Румунія), Transnafta (Сербія)
Трансбалканський трубопровід (Trans Balkan Pipeline)	Бургас (Болгарія) - Александрополіс (Греція)	Початок 2013р.	I фаза – 35	II фаза – 50	–	Транснефть, Роснефть і Газпромнефть (РФ), Мінфін Болгарії, Hellenic Petroleum, Thraki (Греція)
AMBO (Albanian- Macedonian- Bulgarian Oil Pipeline)	Бургас (Болгарія) - Вльора (Албанія)	–	35	–	–	AMBO
Трансанатолійський нафтопровід (Trans-Anatolian Pipeline)	Самсун-Джейран (Туреччина)	2015р.	60-70	–	–	Calik Energy (Туреччина), ENI (Італія), Роснефть, Транснефть (РФ)
Казахстанська Каспійська нафтотранспортна система (Kazakhstan Caspian Oil Transportation System)	Ескене-Курик (Казахстан)-Баку (Азербайджан)-Тбілісі (Грузія)-Джейхан (Туреччина)	2014-2016рр.	I фаза – 25	38	–	КазМунайГаз (Казахстан), Agir KCO та СП Тенгизшевройл

* Південна “Дружба” не є чорноморським нафтопроводом, але, функціонуючи у сполученні з терміналом Південний і трубопроводом Одеса – Броди, впливає на чорноморський нафтовий трафік.

У газовій сфері Енергетична стратегія передбачає, що “Росія нарощуватиме зусилля з консолідації навколо своєї газотранспортної інфраструктури основних регіональних газодобувних центрів (країни Центральної Азії, Іран) і формуватиме євразійську інтегровану газотранспортну систему для забезпечення експортних і транзитних перетікань між Європою і Азією (зокрема, буде завершено будівництво газопроводу “Південний потік”)”.

СТРАТЕГІЯ ГОЛОВНОГО СПОЖИВАЧА

Вихід до Чорного моря НАТО і ЄС посилює їх політичну та економічну зацікавленість у регіоні, що може як сприяти співробітництву держав, так і посилювати розбіжності між тими з них, які намагаються задовольнити свої амбіції регіонального лідерства за рахунок сусідів.

Політика ЄС у Чорноморському регіоні має виразний транспортно-енергетичний зміст. Цей аспект є центральним елементом Європейської політики сусідства, Договору про енергетичне Співтовариство, Чорноморської синергії, Східного партнерства, Резолюції Європейського Парламенту про Стратегію ЄС на Чорному морі від 20 січня 2011р.

При цьому, активна роль румунських депутатів у розробці зазначеної Резолюції Європарламенту свідчить про активізацію Румунією зусиль з розширення свого впливу на Чорноморський регіон, де вона прагне заручитися підтримкою ЄС. Румунія також виступила за надання фінансової підтримки проекту Пан'європейського нафтопроводу (*Pan-European Oil Pipeline, PEOP*) Констанца-Трієст, що частково конкурує з нафтопроводом Одеса-Броди. Показово, що в Резолюції український маршрут не згадується, хоча й продовжує формально перебувати в числі пріоритетних проектів ЄС (так ідентифікувала Європейська Комісія у 2003р.)⁴.

Неочікуваною стала згадка в Резолюції “Південного потоку” як проекту, що рекомендується прийняти до відома іншим органам ЄС. Не виключено, що це є результатом лобістської політики депутатів окремих європейських країн, зацікавлених у реалізації проекту.

Отже, політика ЄС стосовно Чорноморського регіону лише починає розвиватися, має переважно декларативний і в цілому достатньо аморфний характер.

Водночас вступ до ЄС Румунії і Болгарії сприяє активізації європейської зовнішньої політики в цьому напрямі, однак її успішність значно послаблюється через ряд факторів:

- відсутність єдиної зовнішньополітичної позиції країн-членів ЄС та інституційна слабкість Європейської служби зовнішньої дії;
- протидію потужних зовнішніх гравців, які не зацікавлені в посиленні впливу ЄС на Чорноморський регіон і розглядають його як “море на двох сильних” (РФ та Туреччину);

ДОКУМЕНТИ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ ПОЛІТИКУ ЄС У ЧОРНОМОРЬСЬКОМУ РЕГІОНІ

Брюссельська декларація про міжрегіональну програму технічного сприяння TRACECA (1993р.) – передбачає розвиток транспортного коридору з Європи через Чорне море, Кавказ, Каспійське море з виходом на країни Центральної Азії. У 2011р. передбачається розглянути ряд проектів, що виконуватимуться за фінансової підтримки ЄС. Одним з найбільш перспективних є проект “Морські магістралі для Чорного та Каспійського морів” (*Motorways of the Sea for Black and the Caspian Sea*).

Програма INOGATE – бере початок від проекту 1990-х років “Міждержавне транспортування нафти та газу до Європи” (*Interstate Oil and Gas Transport to Europe*). У 2006р. в Астані підписано заяву міністрів енергетики країн-учасниць Програми, що остаточно визначила її цілі і сферу діяльності. Але INOGATE досі не стала потужним рушієм об'єднання інтересів зацікавлених сторін, а залишилася допоміжним інструментом технічної і консультативної допомоги країнам-партнерам.

Європейська політика сусідства (*European Neighbourhood Policy, ENP*) – започаткована у 2004р. та після розширення ЄС стала актуальною також для Чорноморського регіону. Однак, через відсутність чіткої сформованої політики співробітництва з причорноморськими країнами, ENP не може розглядатися як ефективна політика ЄС у регіоні. Доказом цього стало вирішення окремого напрямку в політиці ЄС, який отримав назву *Чорноморська синергія*.

Чорноморська синергія (*Black Sea Synergy*) – започаткована у 2008р., мала на меті консолідувати співпрацю країн регіону у сферах енергетики, транспорту, екології, міграції, боротьби з транскордонною злочинністю. Однак, розвиваючись переважно у форматі двосторонніх відносин ЄС з країнами регіону, ініціатива не перетворилася на вагомий об'єднаний фактор.

Договір про енергетичне Співтовариство 2005р. (*Energy Community Treaty*). Європейське енергетичне Співтовариство, ініційоване з метою інтеграції енергетичних ринків країн Південно-Східної Європи, розширюється на Схід. Пріоритетами розширення визначені країни, що мають ключове комунікаційне розташування для транспортування енергоресурсів до ЄС, зокрема Україна, Молдова, Грузія, Туреччина. На першому етапі передбачається комплексна інтеграція країн Східної Європи до єдиного європейського ринку газу та електроенергії. Наступним кроком може бути приєднання інших причорноморських країн, що зазначено в нещодавно прийнятій Резолюції Європейського Парламенту*.

Резолюція Європейського Парламенту про Стратегію ЄС на Чорному морі від 20 січня 2011р. – наголошує на необхідності посилення уваги ЄС до Чорноморського регіону в контексті безпекових питань, насамперед в енергетичній сфері. Серед іншого, наголошується на необхідності активізації взаємодії для реалізації енергетичних проектів у рамках Південного енергетичного коридору *Nabucco* і тристороннього проекту *AGRI*.

* European Parliament resolution on an EU Strategy for the Black Sea. – 2010/2087(INI), 20 January 2011; <http://www.europarl.europa.eu>

- слабкість Софії та Бухареста як “адвокатів” чорноморського вектора ЄС на тлі європейських “важковаговиків”, недостатня авторитетність їх позицій у Брюсселі.

Імовірно, у Брюсселі усвідомлюють проблему недостатності європейської зовнішньої політики в забезпеченні енергетичної безпеки. Невипадково у висновках Енергетичного саміту ЄС 4 лютого 2011р. йдеться про необхідність внесення до компетенції Високого Представника ЄС у закордонних справах і з питань політики безпеки проблематики енергетичної безпеки, яка також має бути врахована в Європейській політиці сусідства⁵.

⁴ Про Пан'європейський нафтопровід див.: *PanEuropean Oil Pipeline – commercial and technical issue*. – IEA Official site, <http://www.iea.org/work/2009/forum/Transafta2.pdf>; ЄС дає новий поштовх продовженню нафтопроводу Одеса-Броди до Плоцька. – Євробюлетень, 2005, №3, с.6-7, <http://ec.europa.eu>

⁵ *Conclusions on Energy*. – European Council, 4 February 2011, <http://www.consilium.europa.eu>

Чинниками, що негативно впливають на безпеку енергопостачання є наявність у зоні транспортних маршрутів “заморожених” конфліктів і тенденція милітаризації регіону, зумовлена, крім зазначеного, нерозв’язаними проблемами поділу Каспійського моря. Дія цих чинників загострює конкуренцію країн і проєктів транспортування вуглеводнів, посилює політичну напруженість у зоні Каспійсько-Європейського нафтогазового коридору.

ВУГЛЕВОДНЕВА ПРОБЛЕМАТИКА ЧОРНОМОРЬСЬКОГО РЕГІОНУ

Упродовж останніх 10 років Європейський континент пережив два рецидиви енергетичних воєн – газові кризи 2006р. та 2009р. На тлі глобального “полювання за енергоресурсами” та успіхів каспійського нафтовидобутку активізувалися спроби причорноморських країн з освоєння морського шельфу. В різних країнах ці спроби мали різний ступінь успіху, однак очевидно, що поточне десятиліття стане в регіоні епохою вуглеводневого суперництва.

Так, **Туреччина** перетворюється на одного з лідерів залучення провідних світових компаній та інвестицій в розробку вуглеводневих покладів Чорного моря. У країні різко зростає попит на енергоносії (у 1990-2006рр. споживання газу зросло майже в 10 разів⁶), а власний видобуток нафти та газу склав у 2009р. лише близько 9% та 3% споживання, відповідно⁷. Перші реальні відкриття та розробка покладів енергоресурсів на турецькій частині чорноморського шельфу розпочалися на мілководді в липні 2004р.

Зараз у турецькому секторі Чорного моря працюють такі лідери світового нафтогазовидобутку, як американські *Chevron Corp.* та *ExxonMobil* (через дочірню компанію *ExxonMobil Exploration and Production Turkey BV*), бразильська державна компанія *Petroleo Brasileiro SA (Petrobras)*. Завдяки цьому, Туреччина поступово нарощує темпи розробки своєї частини чорноморського шельфу. Амбітною метою турецького керівництва є позбавлення від імпорту енергоносіїв до 2023р., значна роль в її досягненні покладається саме на ресурси Чорного моря⁸.

Болгарія розробляє свою частину чорноморського шельфу за допомогою шотландської *Melrose Resources* та австрійської *OMV*. Перша перспективна структура на болгарському шельфі була визначена в 1993р. на ліцензійному блоці III (Галата) консорціумом компаній у складі *Texaco*, *Enterprise*, *OMV* і *Bulgargas*.

Результати розробки болгарської частини шельфу показують, що поклади енергоресурсів на ньому є меншими за очікувані. Розробка глибоководної частини шельфу, де очікувалося знайти поклади обсягами до 30 млрд. м³ газу, поки що не підтвердила його

перспективність. Прибережний мілководний шельф має незначні та роздрібнені родовища, які можуть забезпечити близько 10% внутрішнього споживання газу лише на кілька років (у випадку відсутності нових родовищ).

Румунія є досвідченим розробником чорноморського шельфу. Пошукові роботи тут розпочалися ще в 1975р., перший видобуток нафти – в 1987р.⁹ У 1981-2003рр. державній компанії *Petrom*, яка тривалий час мала виключні права на розробку румунської частини шельфу, вдалося пробурити 70 свердловин і відкрити кілька нафтових і газових родовищ¹⁰.

Після рішення Міжнародного суду в Гаазі про розподіл спірної ділянки чорноморського шельфу в районі о.Зміїний, Румунія не забарилася з видачею ліцензій на розробку ділянки шельфу, яка їй відійшла. За заявами румунської сторони, ця ділянка шельфу може містити запаси вуглеводнів обсягом до 10 млн. т нафти та 100 млрд. м³ газу¹¹, що є достатньо скромним показником. За результатами тендеру, в липні 2010р. Національна агенція мінеральних ресурсів Румунії видала п’ять ліцензій на розвідку нафтогазових родовищ у Чорному морі, чотири з яких розташовані на спірній ділянці. Компанія *Melrose Resources*, яка вже має досвід робіт на чорноморському шельфі Болгарії, буде працювати на блоках *EX-27*, *EX-28 (Muridava i Cobalcescu)*. Попередній аналіз показує, що ці блоки потенційно мають як нафтові, так і газові родовища. Зокрема, на блоці *EX-27* розташована структура “Олімпійська”, на якій проводилося буріння українським “Чорномонафтогазом”.

Компанія *Petrom* володіє двома блоками на шельфі – *Istia XVIII* та *Neptune XIX* і здійснює комерційний видобуток енергоресурсів на п’яти родовищах блоку *Istia XVIII: Lebada Est, Lebada Vest, Sinoe, Pescarus* та *Delta*. Вуглеводні з родовищ чорноморського шельфу становлять близько 18% сукупного видобутку компанії *Petrom* у Румунії¹². У 2004р. компанія отримала додатковий імпульс діяльності, набувши під час своєї приватизації нового власника – австрійську компанію *OMV*, яка придбала 51% її акцій. Після цього роботи на шельфі Чорного моря активізувалися. В рамках робіт на глибоководній частині шельфу, компанія підписала 3 грудня 2008р. угоду з *ExxonMobil* про спільну розробку ділянки блоку *Neptune*. Активно діє на румунській частині шельфу також канадська *Sterling Resources Ltd.* в партнерстві з британською *Melrose Resources*.

Зусилля, що докладаються компаніями в румунському секторі Чорного моря, можуть протягом найближчих років дати результати, які виведуть Румунію в беззаперечні лідери шельфових розробок.

Тривалі пошукові роботи на чорноморському шельфі **Грузії** (у т.ч. за участі іноземних компаній) залишаються на цей час безрезультатними¹³.

⁶ Turkey Energy Data, Statistics and Analysis – Oil, Gas, Electricity, Coal, EIA. – Turkey Country Energy Profile, <http://www.eia.gov/countries/country-energy-data.cfm?tips=TU>

⁷ The World Factbook, Middle East: Turkey. – Central Intelligence Agency; <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tu.html>

⁸ TPAO aims to end Turkish dependence on foreign energy. – Daily News, 6 May 2010, <http://www.hurriyetdailynews.com>

⁹ Див. сайт компанії Petrom: <http://www.petrom.com>

¹⁰ Черное золото Черного моря. – Интернет-журнал O&G; <http://www.cisoilgas.com/article/Black-gold-of-the-Black-Sea>

¹¹ UN defines Romania-Ukraine border. – BBC News; <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7867683.stm>

¹² Kiewit-Houston G. Drilling & Production. – Offshore, 1 Jul. 2010; <http://www.offshore-mag.com/index.html>

¹³ Дослідження у грузинському секторі Чорноморського сектору велися ще за часів СРСР, їх результати вказували на можливість розташування тут запасів нафти обсягом 200-600 млн. т. Див.: Черное золото Черного моря...

У російському секторі Чорного моря пошукові роботи на цей час особливих результатів не дали. Маючи найбільший у світі континентальний шельф, Росія сконцентрувалася на пошуку енергоресурсів на півночі і сході країни, оскільки чорноморські проекти є для неї не дуже привабливими через відсутність досвіду та технічних можливостей для робіт на глибокій воді, технічну складність і високу вартість робіт. Навіть за високих цін на нафту та газ, компанії не поспішали вкладати кошти в розробку російської частини чорноморського шельфу.

Енергетична стратегія РФ не містить згадок про розробку чорноморського шельфу. Пріоритетом визнано розробку континентального шельфу арктичних морів і Каспію¹⁴. Але певна діяльність на шельфі все ж ведеться. Першопрохідником тут можна назвати компанію *ЮКОС*, яка у 2001р. отримала ліцензію на геологічне вивчення ділянки “Вал Швацького”. У 2002р. нею була підписана угода з французькою *Total* про спільні роботи на цій ділянці, але французька компанія вийшла з проекту, щойно у *ЮКОС*а почалися проблеми.

У червні 2010р. угоду про спільну розробку “Валу Швацького” підписали *Роснефть* та американська *Chevron*, яка фінансуватиме початкову програму геологорозвідки (близько \$100 млн.; програма охоплює заплановані на 2011р. сейсморозвідку і пошукове буріння). Загалом у геологорозвідку планується інвестувати близько \$1 млрд. У січні 2011р. *Роснефть* підписала також угоду з *Exxon Mobil* про спільну розробку чорноморського шельфу.

Крім компанії *Роснефть*, ліцензії на пошук і видобуток енергоресурсів на шельфі Чорного моря отримало також ЗАТ “*Черноморнефтегаз*”, створене в 1998р. У 2002р. компанія отримала дві ліцензії на розробку протягом восьми років південно-східної та північно-західної чорноморських ділянок, які є частиною газоносної структури Палласа, розташованої в українських водах.

Таким чином, Росія досі не спромоглася налагодити видобуток енергоресурсів навіть на своїй частині чорноморського шельфу, намагаючись при цьому “закріпити” за собою розташовані на лінії морського кордону абхазькі та українські ділянки через спільні підприємства з видобутку вуглеводнів. Але, враховуючи вищу пріоритетність інших проектів, навряд чи вона форсуватиме розробку чорноморського шельфу. Без досвіду та технологій глибоководного буріння російським компаніям можуть знадобитися для цього десятиріччя.

Україна, як і Румунія, є піонером у розвідці та розробці чорноморського шельфу, для чого ще в 1979р. було створене спеціалізоване підприємство “*Черноморнафтогаз*”. Сумарні початкові видобувні ресурси вуглеводнів українського сектору акваторій Чорного та Азовського морів, станом на 1 січня 2010р.,

складають 2,324 млрд. т умовного палива¹⁵ (карта “*Запаси вуглеводнів українського сектору Чорного та Азовського морів*”).

Запаси вуглеводнів українського сектору Чорного та Азовського морів, млрд. т умовного палива

Зокрема, на північно-західній ділянці шельфу Чорного моря відкрито вісім газових і газоконденсатних родовищ (Голіцинське, Південно-Голіцинське, Штормове, Архангельське, Шмідта, Кримське, Одеське, Безіменне). Всього на балансі ДАТ “*Черномонафтогаз*” перебуває 17 родовищ, з яких 11 – газових, чотири – газоконденсатних і два – нафтових. В акваторіях Чорного та Азовського морів до фонду нафтогазових об’єктів Державної служби геології та надр України віднесено 37 об’єктів, підготовлених до глибокого буріння, 58 виявлених перспективних об’єктів, 87 – прогнозованих¹⁶.

Спроби налагодити міжнародну кооперацію були невдалими. На початку 2000-х років серйозні наміри мала австрійська *OMV*, але через бездіяльність українських урядів у 2004р. вона остаточно переорієнтувалася на Румунію. Невдалою була і спроба залучити до розробок на шельфі американські компанії. Право на участь у розробці шельфу отримала *Vanco Energy*, якою для роботи в Україні була створена дочірня компанія “*Венко Прикерченська*”. Але зі зміною в Україні урядової команди її позбавили ліцензії, що спричинило тривалий судовий процес у Стокгольмському арбітражі та загальмувало прихід серйозних партнерів у розробку українського сектору шельфу.

Зміна владної команди у 2010р. призвела до переорієнтації в розробці шельфу на партнерство з російськими компаніями. Таке партнерство є політично мотивованим і не містить серйозної

¹⁴ Энергетическая стратегия России..., с.39.

¹⁵ За даними ДП “*Науканафтогаз*”. Див.: Ливень О. Перспективы освоения нефтегазового потенциала украинских акваторий Черного и Азовского морей. – Информационный сайт *UA Energy*, 5 февраля 2011г.; <http://www.uaenergy.com.ua>

¹⁶ Там само.

перспективи, оскільки ні ВАТ “Газпром”, ні *Лукойл*, з якими підписані відповідні меморандуми, не є лідерами шельфових розробок. Навпаки, в тих поодиноких шельфових проєктах Росії, де вони фігурують, використовується партнерство із західними компаніями. Таким чином, Україна ризикує стати аутсайдером шельфових розробок, порівняно з Румунією чи Туреччиною, які залучили і продовжують залучати провідні світові компанії з інвестиціями та технологіями. Такий підхід спричиняє втрату Україною суб’єктності в Чорноморському регіоні та остаточний перехід її в тінь Росії, з якою і намагатимуться мати справу провідні гравці.

Враховуючи темпи, взяті Туреччиною, Болгарією, Румунією, можна спрогнозувати, що у випадку виявлення запасів вуглеводнів, шельф Чорного моря в середньостроковій (5-10 років) перспективі може стати одним з альтернативних джерел поставок енергоресурсів до країн регіону. Навряд чи за рахунок шельфового видобутку ці країни зможуть повністю забезпечити свої потреби в нафті та газі, але факт наявності енергоресурсів власного видобутку в національному енергетичному балансі відіграватиме позитивну роль у зміцненні їх енергетичної безпеки. Наступне десятиліття, ймовірно, дасть відповідь на питання, чи повторить Чорномор’я успіх Каспію 1990-х років.

Однак, можна припустити, що “шельфова гонка” загострюватиме конкуренцію і напруженість у регіоні. У випадку розробки технології комерційно вигідного видобутку метан-гідратів, запаси яких у Чорному морі, саме в його північно-західному секторі (Україна-Румунія-Болгарія) є на порядок вищими від запасів природного газу (за різними оцінками, від 25-48 трлн. м³)¹⁷, це може стати додатковим джерелом ескалації конкуренції.

ТРАНСПОРТУВАННЯ ВУГЛЕВОДНІВ

Чорне море ще з 1990-х років стало ареною суперництва кількох конкуруючих трубопровідних проєктів. Сьогодні головними конкурентами є проєкти, ініційовані або підтримані ЄС, з одного боку, та РФ – з іншого.

ЄС просуває пакет проєктів Південного газового коридору, розрахований на всі потенційні потоки газу, які можливо транспортувати до Європи територією Туреччини. Йдеться про поставки газу з Азербайджану, Туркменістану, Ірану, Іраку загальним обсягом понад 60 млрд. м³. До цих проєктів слід віднести *Nabucco*, Інтерконектор Туреччина-Греція-Італія (*ITGI*), пов’язаний з Транс’адриатичним газопроводом (*TAP*), “Білий потік”, Транскаспійський газопровід, а також іранський та іракський конектори поставок газу до Європи.

Базовим проєктом Південного газового коридору є *Nabucco* – як найбільш просунутий і підготовлений до реалізації завдяки серйозній підготовчій та організаційній роботі консорціуму *Nabucco*, заснованого

у 2004р. Одним з важливих чинників на користь цього проєкту є досить послідовна підтримка з боку Європейської Комісії, яка сьогодні розглядає *Nabucco* як пілотний проєкт реалізації концепції єдиної енергетичної політики ЄС.

“Білий потік” часто безпідставно розглядають як конкуруючий із *Nabucco* – насправді він є доповнюючим, своєрідним північно-західним відгалуженням. Через невизначену позицію України реалізацію “Білого потоку” в українському напрямку, по суті, заморожено. Міжнародна компанія *White Stream Pipeline Co.* переорієнтувала проєкт у напрямку Румунії. Це означає найбільшу протяжність морської ділянки газопроводу (1 105 км), порівняно з “Південним потоком” (900 км) або “Блакитним потоком-2” (444 км), максимальні глибини укладення труб (2 км) і, відповідно, погіршення економічності проєкту та подальші його неясні перспективи.

Nabucco руйнує російську стратегію, спрямовану на створення механізму транснаціонального маніпулювання напрямками, потоками та цінами експортованого газу. Якщо ВАТ “Газпром” матиме в розпорядженні “Північний потік” і “Південний потік”, а до газопроводу Ямал-Європа і 50% у хабі Баумгартен додасться контроль над ГТС України, то він отримає ідеальну систему газових маніпуляцій на пан’європейському ринку. А *Nabucco*, не контрольований ВАТ “Газпром”, з виходом в австрійському хабі забезпечить високий рівень конкуренції. Ресурс ВАТ “Газпром” з високою ймовірністю виявиться неконкурентним, з огляду на його традиційну політику максимізації експортних цін. Постачання через *Nabucco* азербайджанського, туркменського чи іншого газу дасть можливість європейським покупцям грати за правилами не ВАТ “Газпром”, а конкурентного ринку. Тому протидія РФ спрямована на те, щоб за будь-яку ціну завадити реалізації проєкту, навіть якщо декларуються нейтральні оцінки.

У цьому контексті існує ризик того, що траса газопроводів, яка має забезпечити поставки ресурсу для *Nabucco*, проходить через Азербайджан і Грузію – досить нестабільну зону “заморожених” конфліктів, які мають властивість “раптово” розморожуватися. Це збільшує політичні ризики проєктів Південного газового коридору – досить згадати події серпня 2008р.

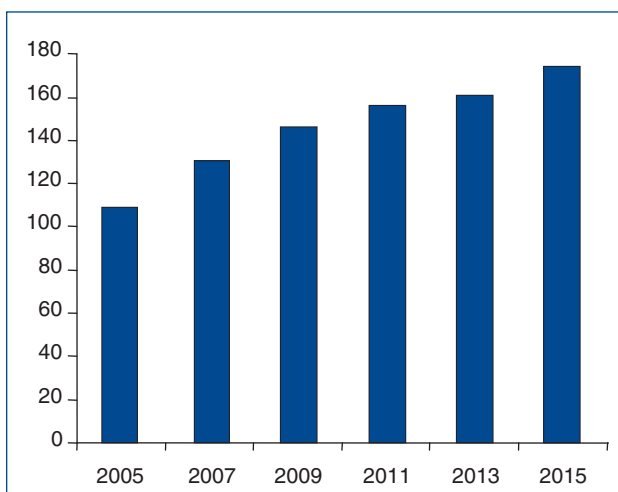
Саме чинник прихованої протидії РФ є головною загрозою не лише Південному газовому коридору, але й загалом стабільності в Чорноморському регіоні.

Не менш запекла конкуренція точиться в Чорноморському регіоні у сфері транспортування нафти. Минулого десятиліття РФ докладала зусиль до встановлення контролю над маршрутом транспортування казахстанської нафти Каспійським трубопровідним консорціумом “Тенгіз-Новоросійськ”. РФ через АК “Транснефть” фактично здобула контроль над цим

¹⁷ Круглякова Р., Круглякова М., Шевцова Н. Геолого-химическая характеристика естественных проявлений углеводородов в Черном море. – Геология и полезные ископаемые Мирового океана, 2009, №1; <http://www.nbuv.gov.ua>

маршрутом і спільно з американськими та казахстанськими акціонерами має намір розширити його потужність до проектної величини 67 млн. т/рік. Однак, проблемою є Чорноморські протоки, вже перевантажені нафтовим трафіком (діаграма “Прогноз зростання нафтового транзиту через Чорноморські протоки”). РФ з 1992р. лобювала реалізацію проекту Бургас-Александруполіс, який мав вирішити проблему проток. Лише у 2007р. було досягнуто остаточних домовленостей у форматі РФ-Болгарія-Греція.

Прогноз зростання нафтового транзиту
через Чорноморські протоки,
млн. т

Однак, активна позиція Туреччини (яка намагається не лише вирішити цю проблему, але й замкнути нафтовий транзит на свою територію), з огляду на зміну влади в Болгарії, яка вирішила ревізувати енергетичні проекти з Росією, загальмувала реалізацію проекту. Не останню роль у цьому відіграло дуже рішуче намагання РФ реалізувати проект газопроводу “Південний потік” в обхід виключної морської економічної зони України в Чорному морі, для чого необхідна згода Туреччини. Виходячи з цього, турецька сторона запропонувала РФ взяти участь у транстурецькому проекті нафтопроводу Самсун (Чорноморське узбережжя) – Джейхан (Середземноморське узбережжя), ініційований Анкарою спільно з італійською ENI, яка до того ж є головним учасником розробки казахстанського родовища Кашаган і партнером ВАТ “Газпром” у “Південному потоці”.

Імовірно, вирішальну роль у конкуренції між маршрутами Бургас-Александруполіс і Самсун-Джейхан відіграє позиції не стільки Росії, скільки іноземних партнерів Каспійського трубопровідного консорціуму, Тенгизького та Кашаганського проектів, зокрема, італійської ENI, і групи американських компаній, які більшою мірою схиляються до турецького варіанту.

ТЕНДЕНЦІЇ

З урахуванням наведеного вище, можна дійти висновку, що в Чорноморському регіоні спостерігається виразна тенденція домінування в

енерготранспортній сфері російсько-турецького партнерсько-конкурентного тандему, де переважні позиції поступово перебирає Туреччина, – не останньою чергою, завдяки зусиллям ЄС, спрямованим на реалізацію амбітного проекту Південного газового коридору. Анкара використовує політику ЄС для того, щоб стати стратегічним енергетичним конектором, подібно до того, як це сталося в нафтовій сфері, коли за допомогою політики США був реалізований проект Баку-Тбілісі-Джейхан.

Росія поставлена в непросте становище, коли, намагаючись встановити та утримати контроль над усіма можливими проектами транспортування вуглеводнів у регіоні та нейтралізувати конкурентів, вона змушена робити вибір, який в будь-якому випадку завдасть шкоди не лише її іміджу в очах окремих країн-партнерів, але й може зумовити небажану для неї залежність від Туреччини. Тобто проекти диверсифікації маршрутів експорту російських енергоресурсів в обхід України здатні призвести до залежності від Туреччини – з її амбіціями на лідерство не лише в Чорноморському регіоні, але й на Каспії і в Центральній Азії. Отже, Росія потрапляє в пастку власної енергетичної політики.

З метою посилення позицій в регіоні та недопущення фатальної помилки, РФ, через схильність до експансіоністських дій, може вдаватися до політики обмеження суверенітету окремих країн Чорноморського регіону з метою збереження їх винятково у сфері власного впливу. Об'єктами експансіоністських впливів є Грузія (ефекту частково досягнуто за рахунок сепарації Абхазії та Південної Осетії), Україна (розрахунок на Крим) і Болгарія як слабка ланка ЄС.

Однак, джерелом напруженості в Чорноморському регіоні є не лише російські амбіції. Останнім часом до мілітаристської риторики з питань розв'язання Нагірно-Карабахського конфлікту вдається Азербайджан – на тлі дедалі зростаючих доходів від експорту нафти. Однак, результат силового варіанту може виявитися протилежним очікуваному, причому з катастрофічними наслідками для Південного Кавказу та серйозним гальмуванням транснаціональних енергетичних проектів у Чорноморському регіоні.

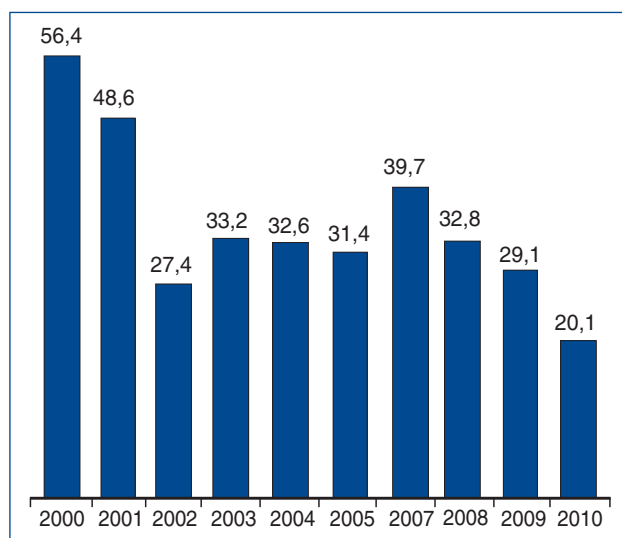
УКРАЇНА ТА АР КРИМ У КОНТЕКСТІ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Енергетична політика залишається “ахіллесовою п'ятою” України впродовж усього часу її незалежності. Подібна ситуація зі стратегією України в Чорному морі. Жодна зі стратегічних можливостей, що їх відкриває вихід до моря, а саме: збільшення видобутку власних енергоресурсів і диверсифікація постачання вуглеводнів, – за 20 років використана не була. Єдиним винятком є будівництво терміналу “Південний” і нафтопроводу Одеса-Броди, які, проте, використовувалися до середини 2010р. з метою, протилежною призначенню – транзиту російської, а не каспійської нафти. Це призвело до того, що Україна бездіяльно спостерігала

за активністю РФ з реалізації обхідних проектів, що скорочували обсяги транзиту її територією.

Правом Росії як власника енергоресурсів є здійснення тієї чи іншої експортної політики, але така політика містить виклики для енергетичної безпеки України. Зокрема, із введенням в експлуатацію БТС-2 у 2012р. зменшиться обсяг трубопровідного транзиту нафти українською нафтотранспортною системою (НТС), який і без того сьогодні є мінімальним (діаграма “Обсяги трубопровідного транзиту нафти”¹⁸).

Обсяги трубопровідного транзиту нафти,
млн. т

Якщо взяти до уваги, що в обсязі транзиту нафти у 2010р. (20,1 млн. т) 16,9 млн. т становив транзит до країн Центральної Європи нафтопроводом “Дружба”, то транзит через чорноморські нафтові термінали України склав лише 3,2 млн. т.

Аналіз динаміки за 2000-2010рр. вказує на безперспективність намагань України зберегти російський нафтовий транзит ціною різноманітних поступок, у т.ч. стратегічного характеру (наприклад, реверсне використання Одеса-Броди), оскільки РФ неухильно та послідовно реалізує прийняту стратегію мінімізації залежності від транзитних країн, без огляду на ступінь їх політичної лояльності та економічної прив’язаності.

Водночас, ця динаміка є підтвердженням стратегічної помилки Уряду України у 2004р., коли він погодився на реверсне використання нафтопроводу Одеса-Броди як заходу, спрямованого на збільшення завантаження НТС російською нафтою. Результат – обсяги транзиту не зросли, а перспективні нафтові потоки з регіону Каспію минули Україну. Тенденція до скорочення обсягів транзиту російської нафти через Україну збережеться й надалі. Не можна виключати і сценарій повного його припинення.

Інша тенденція, що викликає занепокоєння, пов’язана з підвищенням активності в освоєнні вуглеводневих покладів Чорного моря загалом і на українському шельфі зокрема. Видобуток газу на шельфі в українському секторі наразі становить 1,16 млрд. м³ з можливістю нарощування в найближчій перспективі лише до 1,2 млрд. м³ – через брак інвестиційних ресурсів і відсутності у національних операторів технологій глибоководного видобутку¹⁹. Ситуація могла б покращитися з приходом до України серйозних іноземних компаній, подібно тому, як це було в Туреччині чи Румунії. Сьогодні для цього складаються непогані передумови²⁰.

Водночас, якщо Україна продовжуватиме надавати перевагу співробітництву з російськими суб’єктами (видобувними компаніями, банками), для яких чорноморські проекти є вторинними, то перспективи розробки українського шельфу будуть неоднозначними, а от прихід інших учасників буде заблоковано.

Крім того, слід мати на увазі, що поява російських компаній в шельфових розробках поблизу Кримського півострова сприятиме підбуренню посягань політичних сил РФ на Крим. У поєднанні з економічно необґрунтованим і політично мотивованим проектом Керченського мосту це створюватиме ефект прив’язування Криму до нестабільного російського Північного Кавказу. Разом з ризиками, пов’язаними з базуванням ЧФ у Севастополі, це знижує привабливість України як партнера в реалізації енергетичних проектів.

Виразним прикладом тут може бути переорієнтація проекту “Білий потік”, який мав пройти через Крим до сполучення з ГТС України, чим уможлилювалося постачання газу до країн ЦСЄ. Проте, компанія-оператор спрямувала маршрут газопроводу на Румунію – не лише через постійну невизначеність України, але й через наочну перспективу втягування Криму в орбіту російських політичних та економічних впливів.

Спільна господарська діяльність на шельфі Чорного моря із залученням російських компаній, меморандуми стосовно чого були підписані у 2010р. та на початку 2011р., спрацьовуватиме на користь РФ, оскільки слугує меті розмивання економічного суверенітету України над Кримом і дозволить РФ і надалі зволікати з делімітацією морських кордонів, зберігаючи *status quo*. Загалом, це сприятиме російській стратегії зміцнення контролю в Чорноморському регіоні.

На нинішньому етапі Росія практично намагається перейти від політики збереження впливу до політики реінтеграції Криму шляхом його повзучої економічної сепарації від України (за збереження формальних ознак належності півострова до неї). Інтереси Росії до чорноморського шельфу продиктовані більшою мірою не запасами його вуглеводневих

¹⁸ Див.: Путин рассказал, когда завершится строительство Северного потока. – Корреспондент, 20 апреля 2010г.; <http://korrespondent.net>

¹⁹ “Черноморнефтегаз” интенсифицирует добычу. – Информационный сайт UA Energy, 1 июля 2010г.; <http://www.uaenergy.com.ua>

²⁰ За словами голови правління НАК “Надра України”, передбачається залучення інвестицій компаній Korea Resources Corporation, THK-BP, Royal Dutch Shell Group. Протягом 2-3 років на шельфи Чорного та Азовського морів можна залучити інвестиції обсягом \$2-3 млрд. Див.: Українським шельфом цікавляться великі іноземні компанії. – Інформаційний сайт FINANCE.ua, 5 грудня 2010р.; <http://news.finance.ua>

родовищ, а намірами закріплення російського впливу через неврегульованість питань морських кордонів і спільну господарську діяльність.

В енергокомунікаційному аспекті Крим не є настільки значущим, як може здаватися на перший погляд. Єдиний проект, що торкається Криму як транзитної зони, – це газопровід “Білий потік”, імовірність реалізації якого є невисокою.

З точки зору диверсифікації постачання енергоресурсів для України, Крим не може відігравати серйозної ролі, оскільки на його території відсутня газова промисловість, а прокладення трубопроводів через півострів до промислово розвинутих регіонів значно збільшує транспортні витрати на доставку вуглеводнів до кінцевого споживача. Порти Криму програють іншим портам України та Чорномор’я в частині перевалки нафтових вантажів. Єдина сфера зацікавленості Кримом у вуглеводневому контексті полягає в можливому використанні портової і судноремонтної інфраструктури півострова як баз для обслуговування технічного флоту, що працюватиме на шельфових розробках. Найкращі шанси в цьому аспекті у Севастополя, але слід пам’ятати, що конкуренція може зіграти не на його користь. У вигравші швидше може виявитися румунська Констанца.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Спроби нинішньої влади в Україні вибудувати європейський вектор зовнішньої енергетичної політики не пішли далі декларацій, не дивлячись на те, що Україна прийняла закон про засади функціонування ринку газу відповідно до II Газової Директиви ЄС та приєдналася до Європейського Енергетичного Співтовариства. Однак, реальні процеси рухаються переважно в напрямі односторонньо преференційного партнерства з РФ.

Чорноморський регіон загалом та Україна зокрема привертають дедалі більшу увагу ЄС. Як зазначається в Меморандумі Україна-ЄС про порозуміння у співробітництві в енергетичній сфері від 1 грудня 2005р.: “ЄС та Україна мають спільні інтереси в енергетичній галузі, і як ЄС, так і Україна можуть мати користь від інтеграції своїх енергоринків, тим самим підвищуючи рівень енергетичної безпеки Європейського континенту...”

Україна є ключовою транзитною країною у постачанні вуглеводнів до країн ЄС, причому 40% імпортованого ЄС природного газу постачається газотранспортною мережею України, а що стосується нафти, то, крім транзиту за допомогою існуючої системи трубопроводів “Дружба”, поточний розвиток нафтопроводу “Одеса-Броди” у напрямку Польщі відкриє новий транзитний шлях для імпорту нафти до країн ЄС з Каспійського басейну та міжнародного ринку. У цьому контексті надзвичайно важливе значення як для ЄС, так і для України має гарантування безпеки, прозорості та надійності роботи транзитної системи”.

Україна впродовж останніх 5-6 років стрімкими темпами набувала вторинності у європейських енергетичних справах як завдяки політиці

дискредитації її з боку східного сусіда, так і насамперед – завдяки короткозорості, корумпованості та недолугості урядів, що змінювали один одного в калейдоскопічному режимі, змагаючись за контроль над фінансовими потоками в інтересах тих чи інших кланово-олігархічних угруповань. Кроки, що робляться зараз у напрямі ексклюзивного партнерства з російськими компаніями, зокрема у видобутку вуглеводнів на шельфі Чорного моря, можуть призвести до небажання провідних європейських та американських компаній брати участь у партнерстві з Україною. Інший варіант – їх прихід в український сектор Чорного моря через партнерство з російськими компаніями.

З огляду на економічні інтереси держави, було б логічним перейти до політики “відкритих дверей” для провідних світових компаній, що володіють технологічним та інвестиційним потенціалом. Без цього Україна ризикує не лише опинитися в аутсайдерах, але й втратити суб’єктність. Логічно використати для розвитку шельфових проєктів можливості співробітництва з ЄС і США.

Стратегія Росії щодо енергоресурсних та енерготранзитних регіонів Каспію, Південного Кавказу та Чорного моря має двоступеневий алгоритм – встановлення контролю над конкуруючими проєктами, а в разі неможливості – блокування їх розвитку всіма засобами, включно з ескалацією напруженості в зоні “заморожених” конфліктів, у безпосередній близькості до стратегічних комунікацій. Поточне десятиліття, яке стане вирішальним для долі конкуруючих газових і нафтових проєктів у Чорному морі, буде показовим у цьому сенсі. Чим успішніше просуватиметься європейський проєкт Південного газового коридору, тим більша ймовірність рецидиву п’ятиденної війни серпня 2008р. чи “розмороження” Нагірно-Карабахського конфлікту.

У цьому контексті особливого значення набуває вдосконалення механізмів забезпечення безпеки в Чорноморському регіоні. Оскільки і ЄС, і НАТО визнають енергетичну безпеку головним пріоритетом зовнішньополітичної взаємодії, об’єднання їх зусиль у цій сфері є необхідним і доцільним. Різне зниження рівня безпеки через можливі локальні конфлікти, як це сталося в серпні 2008р., а також напружені відносини між Азербайджаном і Вірменією та ситуація довкола Ірану зумовлюють необхідність переосмислення підходів до захисту як діючої, так і запроектованої енергетичної інфраструктури в Чорноморсько-Каспійському регіоні.

З огляду на започаткування в лютому 2011р. транзиту азербайджанської нафти маршрутом Баку-Кулеві-Південний-Броди-Південна “Дружба” та появу передумов для її поставок до України (відповідає українській версії Каспійсько-Чорноморсько-Центральноевропейського конектора), Україна, як і всі учасники проєкту AGRI, зацікавлена в запобіганні загостренню наявних і виникненню нових конфліктів, у забезпеченні стабільності та безпеки в Каспійсько-Кавказькому регіоні. В цьому сенсі було б доцільним підвищення її активності в рамках ОБСЄ, ПАРЄ, ОЧЕС, ГУАМ. ■

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ КРИМЧАН – ПРІОРИТЕТ РОЗВИТКУ КРИМУ: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

1. АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ

1.1. Однією з найбільш актуальних проблем України на сучасному етапі є проблема регіонального розвитку. Вона проявляється через наявність значних диспропорцій між різними регіонами країни в усіх сферах життєдіяльності суспільства – економіці, освіті, культурі, охороні здоров'я тощо.

1.2. Наявність міжрегіональних диспропорцій негативно впливає на загальний соціально-економічний розвиток країни, перешкоджає створенню єдиного національного ринку та єдиного соціально-культурного простору, створює ризики поглиблення соціальної напруженості. Найбільш очевидно непропорційність соціально-економічного розвитку виявляється через відмінності, подекуди – дуже значні, в якості життя громадян різних регіонів, а також різних територій в межах одного регіону. Фактично, жителі територій, що перебувають у менш сприятливих соціально-економічних умовах, зазнають дискримінації за ознакою місця проживання щодо можливостей розвитку та реалізації їх прав, визначених Конституцією України. Це також дає ґрунт для політизації міжрегіональних відмінностей, протиставлення одних регіонів держави іншим.

1.3. АР Крим є одним із тих регіонів України, для яких проблеми диспропорцій у соціально-економічному розвитку є найбільш актуальними. Річний валовий продукт у розрахунку на душу населення в Автономії є майже на третину нижчим від середнього по Україні. Середньомісячна заробітна плата в АРК у 2010р. складала 89% середнього рівня по Україні та 58% – зарплати в Києві.

За обсягом отриманих прямих іноземних інвестицій Крим належить до першої десятки регіонів України, однак, майже половина цього обсягу спрямовується фактично на придбання та/або будівництво нерухомості з її наступним продажем або наданням в оренду. Рівень безробіття в Криму, за статистикою, є нижчим від середнього по Україні (у 2010р. – 6,8% проти 8,8%, відповідно), проте це зумовлено не якісною зайнятістю працездатного населення, а переважанням у регіоні самозайнятості, в т.ч. тіньової.

1.4. У цьому регіоні нерівномірність розвитку територій та зумовлені цим відмінності рівнів життя громадян накладаються на особливості ситуації у різних сферах. Ситуацію обтяжують, зокрема наявність не врегульованих проблем у взаємовідносинах центральної і місцевої влади (зокрема, міжбюджетних), несприятливий адміністративно-територіальний устрій, який ускладнює надання якісних адміністративних і соціальних послуг жителям різних районів Криму, високий рівень корупції в органах влади та органах самоврядування регіону, зволікання з вирішенням соціально-економічних і культурно-освітніх проблем

репатріантів та нерівність основних соціокультурних груп Автономії – зокрема, кримських татар – у доступі до основних видів ресурсів. Внаслідок цього проблема низької якості життя перетворюється на каталізатор напруженості в міжнаціональних і міжконфесійних відносинах на півострові.

1.5. Водночас, особливий статус АР Крим і географічні особливості півострова створюють певні інституційні та економічні переваги та можливості для саморозвитку, які за умов цілеспрямованого та ефективного їх використання могли б стати передумовами успішного розвитку, суттєво вплинути на підвищення якості життя в Автономії. Але досі вони використовуються не повною мірою.

1.6. Серед найважливіших причин цього – тривала відсутність у центральній владі чіткої політики стосовно Криму, недостатня системність та ефективність політики республіканської влади, політичні розбіжності на центральному та республіканському рівнях, вразливість політики регіонального розвитку і процесу її реалізації до корупційних проявів.

Протягом 20 років незалежності України не бракувало різного роду урядових програм соціально-економічного розвитку кримської автономії та її окремих сфер. Однак, ефективність цих документів виявилася низькою, про що свідчить сучасний рівень соціально-економічного розвитку регіону та рівень життя кримчан. Крім того, подібного роду документи не ставили безпосередньо головним завданням підвищення якості життя населення Автономії, а також залишали невирішеними питання справедливого розподілу благ, отриманих від використання ресурсної бази Криму, реалізації державних і республіканських цільових програм розвитку, між усіма жителями регіону.

Цей висновок підтверджують і дані соціологічних досліджень, проведених у Криму. Так, переважна більшість опитаних соціологічною службою Центру Разумкова кримчан не змогли відповісти на питання, яким чином вплинули на їх життя державні програми соціально-економічного розвитку регіону, що існували раніше, або взагалі не знали про їх існування. І лише 8% опитаних визнали, що ці документи хоч якоюсь мірою сприяли покращанню їх життя.

2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

2.1. Зазначені обставини зумовили необхідність досліджень, спрямованих на вироблення підходів, концепцій соціально-економічного розвитку Криму, які мали б своїм пріоритетом підвищення якості життя населення регіону. При цьому, максимізація соціального ефекту від економічного зростання має розглядатися не лише як самоціль, але й як засіб інвестування в соціальний капітал, без належної якості якого стале економічне зростання буде неможливим.

Цій меті підпорядкований проект Центру Разумкова “Якість життя кримчан – пріоритет розвитку Криму” (Концепція розвитку потенціалу АР Крим для підвищення якості життя його населення, який здійснюється в рамках проекту “Об’єднуємося заради реформ (UNITER)”, що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та здійснюється РАСТ в Україні, за підтримки Швейцарського бюро співробітництва в Україні та Представництва Фонду Фрідріха Науманна в Україні).

Формування попередньої концепції проекту відбувалося в той час, коли нова влада ще не сформувала свого бачення пріоритетів і шляхів розвитку АР Крим, а наявні урядові документи відбивали радше інерцію попередніх застарілих підходів. Тому початковою метою проекту вбачалася розробка документа концептуального характеру, який міг би бути використаний як основа для відповідних урядових програм соціально-економічного розвитку Автономії.

Затвердження Верховною Радою Автономії 22 грудня 2010р. *Стратегії економічного та соціального розвитку Автономної Республіки Крим на 2011-2020рр.* внесло певні корективи у вихідні плани. Цей документ проголошує стратегічною метою розвитку АР Крим досягнення стійкого зростання рівня та якості життя кримчан, формулює бачення бажаного образу майбутнього Криму у 2020р., визначає стратегічні цілі та напрями їх досягнення.

2.2. За таких умов завдання проекту були скоріговані. Зважаючи на наявність державного документа, увага була зосереджена на оцінці суспільних умов, в яких відбуватиметься реалізація *Стратегії*, на дослідженні масштабу проблем, на вирішенні яких вона спрямована, насамперед – підвищення якості життя кримчан.

Метою проекту в нових умовах є вироблення необхідних доповнень і коректив до самої *Стратегії*, пропозицій стосовно планів і конкретних заходів з її реалізації. Зважаючи на те, що жодна, навіть найбільш адекватна стратегія розвитку, не може бути реалізована без суспільної підтримки, виконання проекту також передбачає активне залучення наукової та експертної спільноти Криму, представників різних суспільних верств до дискусій про напрями і пріоритети розвитку Автономії, до суспільної апробації можливих управлінських рішень.

2.3. На жаль, на цей час кримська громадськість та експертне середовище дуже погано обізнані із *Стратегією*. Так, про її затвердження Верховною Радою Автономії більшість кримчан не чули зовсім, третина – чули, але не ознайомлені зі змістом, і лише 10% мають певні знання про цей документ. Не відрізняється принципово і ситуація в експертному середовищі. З одного боку, ці дані можна пояснити відсутністю належного громадського обговорення *Стратегії*, що має свої причини. З іншого – це робить необхідним поширення інформації про документ, його цілі та засоби реалізації серед різних верств кримського суспільства, вироблення в ході публічних дискусій додаткових пропозицій або, за потреби, коректив.

3. ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ

У цьому виданні представлені результати першого етапу проекту “Якість життя кримчан – пріоритет розвитку Криму”.

3.1. У рамках проекту були проведені всеукраїнське і кримське дослідження громадської думки, опитування кримських експертів. Дослідження мали на меті з’ясування оцінок кримчанами якості життя на півострові, основних проблем у різних сферах, бачення ними пріоритетних шляхів розвитку Криму, готовності адаптуватися до змін у структурі економіки Автономії, що можуть бути наслідками відповідних змін.

Проведення, поруч з кримським, загальноукраїнського опитування з аналогічними питаннями стосовно якості життя і пріоритетних проблем, мало на меті представити ситуацію в Криму в загальнонаціональному контексті, порівняти її з ситуацією в інших регіонах, співвіднести ієрархії проблем і пріоритетів.

Результати досліджень засвідчили, що рівень задоволення кримчан якістю свого життя за жодним аспектом не досягає чотирьох балів за п’ятибальною шкалою, що відповідає оцінкам по Україні в цілому. Найбільшою мірою жителі Криму (як і загалом громадяни України), висловлюють задоволеність якістю життя у сферах, пов’язаних із особистим життям, своїм найближчим оточенням, – тоді як, найменшою мірою вони задоволені рівнем доходів, якістю житлово-комунальних послуг, пенсійною системою, станом і безпекою навколишнього середовища, вірогідністю отримання допомоги від суспільства та держави у важкій ситуації, податковою системою. Водночас, **кримчани більше задоволені якістю свого життя, як у цілому, так і в окремих сферах, ніж громадяни в середньому по Україні, що дає підстави для висновку про відносно вищий рівень соціального самопочуття жителів Автономії.**

Натомість у цілому подібним до загальноукраїнського є бачення кримчанами нинішніх головних проблем суспільства. Їх, так само, як і громадян України в цілому, найбільше турбують високі ціни на основні товари масового споживання, низькі заробітні плати та пенсії. Водночас, для жителів Криму більш значимими є проблеми занепаду промисловості та сільського господарства, курортної галузі, незадовільного впорядкування населених пунктів, поганих умов праці на виробництві, незаконного розпродажу оздоровниць, великої кількості бездомних, водопостачання, якості води, розпаювання землі.

3.2. Дослідження виявило й інші особливості громадської думки регіону, які свідчать про наявність певних тривожних тенденцій. Так, привертають увагу значні відмінності у відповідях представників різних національних груп. Наприклад, якщо для кримських росіян та українців проблеми навчання рідною мовою і міжнаціональних відносин стали менш актуальними, то в оцінках кримських татар їх актуальність не знизилася. Кримські татари частіше, ніж загалом жителі півострова, вказують на проблеми забезпечення представників депортованих народів роботою, житлом, виділення їм земельних ділянок; недостатнє представництво депортованих народів в органах влади АР Крим і в місцевих органах влади, масову трудову міграцію, відсутність можливостей для розвитку національної культури, напружені міжнаціональні відносини.

Таким чином, **явище “міжнаціональної глухоти”, коли одні спільноти не бачать (або не хочуть бачити) проблем інших, до чого Центр Разумкова привертав увагу у своїх попередніх дослідженнях¹, зберігається, отже, зберігається і його негативний, конфліктний потенціал.**

¹ Див.: Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2009, №5, с.2-72.

3.3. В опитуванні кримських експертів, серед яких були представники органів влади та органів самоврядування, кримського бізнесу, політичних партій та громадських організацій, науковці, крім актуальних проблем АРК та їх чинників, акцент робився на ставленні до альтернатив соціально-економічного розвитку Криму, перспектив та умов реалізації *Стратегії*.

На думку більшості експертів, необхідно повністю зосередитися на розвитку в Криму рекреаційної сфери та пов'язаних із нею галузей – виробництві продуктів харчування, транспорту, інформаційних послуг тощо. Разом з тим, галузі, діяльність яких може зашкодити розвитку рекреаційної сфери, мають перепрофілюватись або поступово зупинитися. Так само, більшість експертів вважають, що основними галузями економіки Криму мають бути туризм і рекреаційна галузь, значно менше експертів віддають перевагу пріоритетності сільського господарства та альтернативної енергетики.

Відповіді експертів засвідчили певну суперечливість в їх оцінках вибору пріоритетів та усвідомлення пов'язаних із цим обмежень і ризиків. Ця суперечливість проявилася, зокрема, в оцінці співвідношення пріоритетності в реалізації *Стратегії* розвитку Криму екології і традиційної енергетики, державної і приватної власності на землю, приватних інвестицій (насамперед, іноземних) і коштів державного бюджету.

Головні ризики реалізації *Стратегії* експерти вбачають у браку фінансових ресурсів (що логічно, з огляду на оцінку більшістю експертів центрального та республіканського бюджетів як основного їх джерела), а також – у корупції в органах влади та органах самоврядування Криму.

4.1. Другим завданням проекту було з'ясування експертного бачення *Стратегії економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011-2020рр.* Нижче наводяться погляди на *Стратегію*, наявні ризики та передумови її реалізації (включно з ресурсним та інституційним забезпеченням, внутрішньо- та зовнішньополітичними чинниками) авторитетних фахівців, які представляють Київ і Кримський регіон.

Головними проблемами, що їх відзначають автори матеріалів, є співвідношення між пропонованими *Стратегією* сценаріями розвитку Криму та існуючими моделями соціальної та економічної модернізації, етапності реалізації *Стратегії*, перспективи досягнення синергетичного ефекту від використання географічного потенціалу АР Крим та міжнародної співпраці, оцінки відповідності реального ресурсного потенціалу Криму визначеним орієнтирам його розвитку, обрання стратегічних галузевих чи програмних пріоритетів тощо. Важливим спостереженням є те, що експерти визнають наявність нових, більш сприятливих умов для реалізації *Стратегії*, які пов'язані зі зміною розстановки політичних сил як на центральному, так і, що не менш важливо, на регіональному рівні.

4.2. Погляди фахівців на проблеми Криму та перспективи його розвитку в контексті прийняття *Стратегії* зосереджують увагу переважно на економічних аспектах, розглядаючи інші

проблеми як такі, що характеризують “оточення” чи “умови” її реалізації.

Разом з тим, на думку експертів Центру Разумкова, визначення стратегічною метою розвитку Криму зростання рівня та якості життя кримчан, постановка таких амбітних завдань, як лідерство АРК у питаннях інноваційних підходів, спрямованих на стратегію випереджального розвитку, соціальної консолідації та формування нової регіональної ідентичності, а також його роль як гаранта розвитку діалогу культур у регіоні, вимагає особливої уваги до проблем соціально-політичного та соціогуманітарного характеру. Про це свідчать і результати соціологічних опитувань, згадувані вище.

Зокрема, навіть на перший погляд, процес реалізації *Стратегії* має, вочевидь, доповнюватися секторальними стратегіями в певних сферах, які впливають на “оточення” її реалізації та систему її менеджменту.

4.3. У політико-адміністративній сфері, насамперед, може йтися про реалізацію таких завдань, як удосконалення правового поля взаємодії Києва і Кримської автономії, в т.ч. узгодження певних невідповідностей між конституціями України та АР Крим, міжбюджетних відносин, розподілу сфер компетенції між центральними та республіканськими органами влади та ін.

4.4. Окремим завданням, яке можна вважати передумовою вирішення всіх інших, є запобігання та протидія корупції в органах влади та органах самоврядування. Корупція, за результатами вивчення громадської думки, посідає в рейтингу проблем жителів Криму місце відразу за основними соціально-економічними проблемами і є першою серед проблем суспільно-політичного характеру. Кримчани вважають корупцію органів влади та органів самоврядування головною перешкодою для реалізації стратегій і програм соціально-економічного розвитку Автономії, навіть більшою за недостатність фінансових ресурсів для їх реалізації.

4.5. Завдання соціальної консолідації кримського суспільства безпосередньо пов'язане з наявністю центру, навколо якого вона відбувається. Очевидно, що це місце має належати регіональній владі, яка виступає в ролі ініціатора і “промоутера” *Стратегії*. Водночас, хоча після президентських виборів 2010р. ставлення кримчан до центральної української і кримської влади покращилося, значна частка жителів Автономії (в середньому третина опитаних) не підтримують дії регіональних органів влади. Занепокоєння влади має викликати той факт, що в цьому питанні існує певна кореляція з належністю респондентів до певних національностей.

4.6. Визначені *Стратегією* цілі формування нової регіональної ідентичності жителів півострова та набуття Кримом ролі гаранта діалогу культур у регіоні зумовлюють необхідність подолання існуючих проблем, зокрема, диспропорцій в забезпеченні соціально-економічних і соціокультурних прав різних національних груп, гармонізації відносин між різними етнічними та конфесійними спільнотами. Про актуальність цих питань свідчать результати досліджень

Центру Разумкова, в т.ч. останніх, а також оцінки експертів, серед яких лише кожен десятий вважає, що у відносинах різних національних груп у Криму немає жодних проблем.

Соціологічні дані, за якими кримські татари меншою мірою, ніж етнічні українці та росіяни, задоволені життям, також мають стимулювати владу, насамперед, регіональну, до пошуку причин і формування шляхів вирішення проблем. Водночас, у затвердженому варіанті *Стратегії* питання облаштування репатріантів, більшість яких становлять кримські татари, окреслені лише побіжно. Хоча зрозуміло, що навряд чи вдасться уникнути гострих проблем, актуальних для кримських татар, починаючи від земельних і закінчуючи політико-правовими.

4.7. Важливим є наявність консенсусу між найбільш чисельними національними групами Криму в питаннях визначення пріоритетних напрямів розвитку економіки півострова та галузей економіки, основних ризиків і перешкод для реалізації *Стратегії*. Ця обставина засвідчує, що економічний розвиток Криму може стати потужним фактором консолідації кримського суспільства, але за умов, якщо модель цього розвитку передбачатиме задоволення потреб максимально широкого кола кримчан, які представлятимуть усі етнічнонаціональні спільноти Автономії. Тому завдання максимізації соціального ефекту від реалізації *Стратегії* в частині економічного розвитку Криму, є також і засобом досягнення іншої, не менш важливої мети – суспільної консолідації.

4.8. Вище йшлося про те, що максимізація соціального ефекту від економічного зростання має розглядатися не лише як самоціль, але й як засіб інвестування в соціальний капітал, без належної якості якого стале економічне зростання буде неможливим.

Проте, саме стан і напрями розвитку тих сфер, які є осередками формування людського капіталу, прописані у *Стратегії* досить традиційними загальниками, що, серед іншого, відбиває так само “традиційне” ставлення до них як допоміжних, другорядних, іншими словами – таких, що можуть бути забезпечені та фінансовані “за залишковим принципом”. Ідеться насамперед про науково-освітню, науково-дослідну та культурно-гуманітарну сфери.

4.9. У *Стратегії* наука та освіта розмежовані, система освіти, її значимість і перспективи звужені до рамок півострова (так, серед напрямів стратегії соціально-економічного розвитку визначено “розвиток системи освіти з метою формування високоєфективного людського капіталу в регіоні”²).

Науково-дослідна сфера у *Стратегії* фактично не прописана, хоча всі визначені нею пріоритети розвитку Криму потребують (та/або надають можливості розвитку) наукової діяльності у сферах, що є предметом уваги сучасної науки (біотехнології, новітні медичні технології, альтернативна енергетика тощо).

Культурно-гуманітарна сфера окреслена у *Стратегії* переважно з точки зору її туристичної значимості (збереження, примноження та раціональне використання культурного спадку). Водночас,

серед цілей та орієнтирів *Стратегії* відзначається “позиціонування території Криму в якості “майданчика”, на якому базуються міжнародні проекти та ініціативи, спрямовані на розвиток співробітництва в гуманітарній сфері на принципах діалогу культур і цивілізацій в Каспійсько-Чорноморському та Чорноморсько-Середземноморському регіонах”. Однак, таке позиціонування неможливе без пріоритетного розвитку зазначеного діалогу в Автономії – і тут доречно ще раз нагадати відзначену вище проблему “міжнаціональної глухоти” у Криму та зауважити, що жодних заходів з її подолання *Стратегія* не містить. А подолати її одним лише підвищенням матеріального рівня життя неможливо, оскільки ця проблема містить потужні соціокультурні, емоційні, ментальні складові.

4.10. На думку експертів Центру Разумкова, без визнання науково-освітньої, науково-дослідної і культурно-гуманітарної сфер як пріоритетних уже на перших етапах виконання *Стратегії* неможливо досягти її результативних цілей.

Крим має розглядатися, зокрема як майданчик для створення мережі науково-освітніх і науково-дослідних установ, закладів культури та інформації, у т.ч. (або радше – насамперед) міжнародних (інститути Чорноморської Академії, європейські коледжі тощо), які, крім іншого, слугуватимуть простором безпосереднього спілкування і співпраці, співдіяльності представників різних етносів і громадян різних країн Чорноморського регіону. Лише за таких умов Крим може дійсно бути “гарантом розвитку діалогу культур у Чорноморському макрорегіоні”, забезпечувати збереження багатоманітності культур, що склались історично, створювати умови для їх рівноправного розвитку, взаємозбагачення і міжнаціональної злагоди” – як це цілком слушно визначено у *Стратегії*. Мінімально необхідний для цього науковий, освітній, культурно-гуманітарний потенціал у Криму є.

Автори представлених матеріалів свідомі того, що будь-який документ, навіть найбільш досконалий, *по-перше*, не може охопити всі існуючі проблеми; *по-друге*, не може запропонувати готові та гарантовано ефективні рецепти їх вирішення. Стратегія розвитку регіону як процес, передбачає участь суб’єктів, які в той чи інший спосіб будуть залучені до її реалізації, чиїх інтересів вона буде торкатися.

Стосовно кримської *Стратегії*, ці завдання будуть пріоритетними на другому етапі реалізації проекту. Висновки, зроблені на підставі оцінок ситуації кримською громадськістю та експертами, їх обговорення на Фаховій дискусії, ляжуть в основу рекомендацій стосовно можливих уточнень і пропозицій до *Стратегії*. Після широкого громадського обговорення з представниками різних соціально-професійних груп кримського суспільства, ці матеріали можуть стати основою для формування у Криму суспільного консенсусу стосовно напрямів соціально-економічного розвитку регіону, сприяти налагодженню взаємодії між інститутами громадянського суспільства, органами влади та органами самоврядування, в реалізації масштабних завдань реформування Автономії з метою підвищення якості життя її жителів. ■

² Стратегия экономического и социального развития Автономной Республики Крым на 2011-2020гг., с.6, 26.

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ, ГОЛОВНІ ПРОБЛЕМИ КРИМЧАН, ШЛЯХИ РОЗВИТКУ КРИМУ ОЧИМА ГРОМАДЯН

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ, ПРОБЛЕМИ ЗАЙНЯТОСТІ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ ЖИТЕЛІВ КРИМУ

Повноцінну картину соціально-економічних проблем регіону неможливо скласти без вивчення громадської думки, оскільки дослідження соціально-економічної статистики дає знання лише про “матеріальну складову” стану справ у регіоні, тоді як “людська складова” часто залишається за полем зору статистики. Визначити характер проблем, їх гостроту та можливості їх розв’язання можна, лише зрозумівши, як їх бачать люди, яких вони безпосередньо торкаються, і яким, врешті решт, доведеться їх безпосередньо вирішувати. З цією метою соціологічна служба Центру Разумкова провела дослідження громадської думки у Криму¹.

Головні проблеми Криму очима його жителів. Важливою складовою формування цілісної картини ситуації в Криму є визначення жителями півострова головних проблем свого регіону. Оцінки проблем Криму його жителями формуються під впливом як спільних для всіх регіонів України чинників (зокрема, соціально-економічної ситуації у країні, характеру відносин між громадянами і владою), так і регіональних особливостей (зокрема, особливостей соціокультурних і зовнішньополітичних орієнтацій, етнічного складу населення тощо).

Найбільш важливими, актуальними для свого регіону проблемами більшість жителів АР Крим вважають високі ціни на основні товари масового споживання (61,3%), низьку заробітну плату та пенсії (60,5%), занепад промисловості та сільського господарства (59,4%, таблиця “Які з наведених проблем Ви вважаєте найбільш важливими, актуальними для Криму?”). Для понад третини респондентів такими проблемами є незадовільна робота по впорядкуванню населених пунктів (47,2%), високий рівень безробіття (44,8%), занепад курортної галузі (42,3%), низький рівень медичного обслуговування (39,3%), боротьба за земельні ділянки в курортній зоні та масовий алкоголізм і наркоманія (по 33,7%).

Найрідше серед проблем називаються відсутність можливостей для розвитку національної культури (8,9%), проблеми, пов’язані з базуванням у Севастополі Чорноморського флоту РФ (8,2%) і Військово-морських Сил України (5,6%), забезпечення представників депортованих народів роботою, житлом, виділення їм земельних ділянок (7,1%), недостатнє представництво депортованих народів в органах влади АР Крим і в місцевих органах влади (6,9%), напружені відносини між віруючими різних віросповідань, церков (5,1%), напружені міжнаціональні відносини (4,6%), неможливість навчання рідною мовою (4,5%), утиски свободи слова (3,4%).

Високі ціни на основні товари масового споживання, низька заробітна плата та пенсії – це проблеми, які є найболючішими не лише для жителів Криму, але й для громадян України загалом. Найбільші відмінності в баченні пріоритетності проблем жителями Криму та України спостерігаються в більш високій значимості для кримчан проблем занепаду промисловості та сільського господарства, курортної галузі, незадовільного впорядкування населених пунктів, поганих умов роботи на виробництві, незаконного розпродажу оздоровниць, великої кількості бездомних, водопостачання, якості води, розпаювання землі².

Порівняно з жовтнем 2008р., коли у Криму проводилось аналогічне опитування, найбільш помітно знизилася значимість проблем, пов’язаних з базуванням у Криму ЧФ РФ, неможливістю навчання рідною мовою, міжнаціональними відносинами. Усі ці проблеми мають істотну “політичну складову” і зниження сприйняття їх значимості, швидше за все, викликане зміною влади в Україні в результаті президентських виборів та зміною політичного курсу (ці зміни переважно сприймаються кримчанами позитивно).

Насамперед це позначилося на сприйнятті проблеми базування ЧФ РФ, гострота якої, судячи з отриманих відповідей, знизилася для кримчан після підписання у квітні 2010р. міждержавної Угоди з питань

¹ Використовуються результати загальнокримських соціологічних опитувань, дані яких репрезентативні стосовно дорослого населення АР Крим і Севастополя за основними соціально-демографічними показниками (вік, стать, тип поселення, національність). Опитування проводилися соціологічною службою Центру Разумкова:

- 21 лютого - 14 березня 2011р. (опитано 2 020 респондентів віком від 18 років в АР Крим і Севастополі, теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%);
- 7-20 травня 2009р. (опитано 2 016 респондентів віком від 18 років в АР Крим і Севастополі, теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%);
- 18 жовтня - 9 листопада 2008р. (опитано 6 891 респондент віком від 18 років в АР Крим і Севастополі, теоретична похибка вибірки не перевищує 1,2%).

Результати останнього за часом опитування в Криму порівнюються з результатами всеукраїнського опитування, яке проводилося соціологічною службою Центру Разумкова 2-10 березня 2011р. за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками (регіон проживання, вік, стать, тип поселення). Похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Якщо не зазначено інше, дані, що наводяться в цьому тексті, стосуються результатів кримського (березень 2011р.) і всеукраїнського (березень 2011р.) опитувань.

² Різниця у частоті називання цих проблем жителями Криму і жителями України становить понад 10%.

перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України.

Частка тих, хто називає проблему неможливості навчання рідною мовою, знизилася серед представників російськомовного населення з 15,9% до 3,8%, тоді як серед тих, хто розмовляє кримськотатарською мовою, ця частка статистично значимо не змінилась і зараз становить 8,2%. Так само значимість проблеми міжнаціональних відносин знизилася для росіян та українців (наприклад, для росіян – з 17,3% до 3,1%), тоді як її значимість для кримських татар не змінилась (під час останнього опитування її назвали 14,7%).

Порівняно з жовтнем 2008р., для кримчан найбільш помітно зросла значимість наступних проблем: незадовільна робота по впорядкуванню населених пунктів, занепад курортної галузі, погані умови роботи на виробництві, погана демографічна ситуація, високий рівень безробіття, проблеми з водопостачанням, якістю води, велика заборгованість із зарплат і пенсій. Отже, **за зменшення гостроти сприйняття кримчанами політичних проблем і проблем міжнаціональних відносин спостерігається зростання гостроти сприйняття соціально-економічних проблем і проблем розвитку інфраструктури населених пунктів півострова.**

Кримські татари частіше, ніж загалом жителі півострова (50,3% і 7,1%, відповідно) вказують на проблеми забезпечення представників депортованих народів роботою, житлом, виділення їм земельних ділянок; недостатнє представництво депортованих народів в органах влади АР Крим і в місцевих органах влади (41,8% і 6,9%, відповідно), масову трудову міграцію (23,4% і 14,4%, відповідно), відсутність можливостей для розвитку національної культури (17,4% і 8,9%, відповідно), напружені міжнаціональні відносини (14,7% і 4,6%, відповідно).

Рідше, порівняно із населенням Криму загалом, кримські татари вказують на першочергову значимість для них проблем низької заробітної плати та пенсій (42,9% і 61,3%, відповідно), високого рівня безробіття (31% і 44,8%), занепаду курортної галузі (26,6% і 42,3%), байдужості представників влади до проблем простих громадян (19,7% і 32,1%), проблем, пов'язаних із базуванням у Криму ВМС України (0,5% і 5,6%).

Можна констатувати **відсутність бажання представників етнічних росіян та українців бачити гостроту тих проблем, які кримські татари відносять до найважливіших**, насамперед проблем забезпечення представників депортованих народів роботою, житлом, виділення їм земельних ділянок, недостатнього представництва депортованих народів в органах влади АР Крим і в місцевих органах влади.

Із зростанням віку респондентів зростає значимість таких соціальних проблем, як високі ціни на основні товари масового споживання, низька заробітна плата та пенсії, втрачені заощадження в Ощадбанку, інших банках, низький рівень медичного обслуговування, погана робота житлово-комунального господарства.

Узагальнюючи наведене, можна констатувати наступне.

- **Найбільш актуальними для свого регіону проблемами більшість жителів АР Крим вважають високі ціни на основні товари масового**

споживання, низьку заробітну плату та пенсії, занепад промисловості та сільського господарства. Для кримчан значно більш значимими, ніж для громадян України загалом, є проблеми занепаду промисловості та сільського господарства, курортної галузі, незадовільного впорядкування населених пунктів, поганих умов роботи на виробництві, незаконного розпродажу оздоровниць, великої кількості бездомних, водопостачання, якості води, розпаявання землі.

- **Порівняно з жовтнем 2008р., найбільш помітно знизилася значимість проблем, пов'язаних з базуванням у Криму ЧФ РФ, неможливістю навчання рідною мовою, міжнаціональними відносинами. Всі ці проблеми мають істотну “політичну складову” і зниження сприйняття їх значимості, швидше за все, викликане зміною влади в Україні в результаті президентських виборів і зміною ставлення до неї жителів Криму.**

- **За зменшення гостроти сприйняття кримчанами політичних проблем і проблем міжнаціональних відносин спостерігається зростання гостроти сприйняття соціально-економічних проблем і проблем розвитку інфраструктури населених пунктів півострова.**

- **Актуальність проблем навчання рідною мовою, міжнаціональних відносин знизилася для російськомовного населення півострова, тоді як для кримських татар залишилася на тому ж рівні, що й у 2008р. Кримські татари частіше, ніж загалом жителі півострова, вказують на проблеми забезпечення представників депортованих народів роботою, житлом, виділення їм земельних ділянок; недостатнє представництво депортованих народів в органах влади АР Крим і в місцевих органах влади, масову трудову міграцію, відсутність можливостей для розвитку національної культури, напружені міжнаціональні відносини.**

- **Результати дослідження свідчать про відсутність бажання представників етнічних росіян та українців бачити гостроту тих проблем, які кримські татари відносять до найважливіших, насамперед проблем забезпечення представників депортованих народів роботою, житлом, виділення їм земельних ділянок, недостатнього представництва депортованих народів в органах влади АР Крим і в місцевих органах влади. Невизнання однією спільнотою проблем, які інша спільнота вважає першочерговими для себе, значною мірою є свідченням невинності легітимності вимог іншої спільноти. Така ситуація є потенційно небезпечною для розвитку взаємовідносин цих спільнот, створює підґрунтя для конфлікту.**

Проблема корупції. На високу значимість проблеми використання представниками влади свого становища в корисливих цілях, проблеми корупції вказують 29% опитаних кримчан.

Про те, в яких сферах корупція, на думку жителів Криму, є найбільш поширеною, можна судити з наступних даних: 67,7% опитаних повідомили, що їм відомо про випадки корупції у сфері медичного обслуговування, 60,9% – у відносинах громадян з представниками ДАІ, 59,8% – в освіті, 59,3% – у сфері земельних питань, 57,8% – у відносинах громадян з житлово-комунальними службами, 54,1% – у відносинах громадян з органами влади, 49,9% – у їх відносинах з представниками міліції (крім ДАІ), 49,6% – у судовій системі, 43,9% – у співпраці

державних органів з представниками приватного бізнесу (діаграма “*Чи відомо Вам особисто про випадки корупції в наведених сферах?*”). Досить мало з-поміж них знають про факти корупції під час отримання українського громадянства (4,4%).

При цьому, стосовно більшості зазначених сфер спостерігається помітне зростання, порівняно з жовтнем 2008р. Лише у двох сферах поінформованість про випадки корупції знизилася: у сфері земельних питань (62,7% до 59,3%) і під час отримання українського громадянства (з 15,2% до 4,4%).

Представники кримськотатарської спільноти більше, ніж загалом жителі Криму, обізнані про випадки корупції під час вирішення земельних питань, у відносинах громадян з органами влади, представниками ДАІ і міліції, під час отримання українського громадянства, у співпраці державних органів або установ з представниками приватного бізнесу, в судовій системі. Це непрямым чином може свідчити про те, що представникам кримськотатарської спільноти частіше, ніж представникам інших етнічних спільнот, доводиться стикатися з необхідністю вирішення проблем шляхом дачі хабара.

Отже, як і в Україні загалом, поширенням явищем у Криму є корупція в органах влади та побутова корупція. Результати дослідження дозволяють припускати, що представникам кримськотатарської спільноти частіше, ніж представникам інших етнічних спільнот доводиться стикатися з необхідністю вирішення їх проблем шляхом дачі хабара.

Порушення у сфері земельного законодавства, з якими найчастіше стикалися жителі Криму, – самовільне захоплення земельних ділянок (47,8%, діаграма “*З якими порушеннями земельного законодавства у Криму Ви стикалися...?*”). Понад 20% опитаних також називають корупцію у виділенні земельних ділянок; неможливість для місцевих жителів отримати земельну ділянку під забудову від органів місцевого самоврядування; високу вартість послуг організацій з оформлення землі у приватну власність і геодезичних робіт; виділення земельних ділянок у приватну власність на землях прибережної смуги, що робить неможливим доступ до прибережної смуги жителів Криму.

Якщо етнічні українці та росіяни частіше, ніж кримські татари, вказують на те, що особисто стикалися з самовільним захопленням земельних ділянок, то кримські татари – з тим, що місцеві жителі не можуть отримати земельну ділянку під забудову від органів місцевого самоврядування, із силовими конфліктами на основі спірного володіння однією і тією ж ділянкою землі, з корупцією у виділенні земельних ділянок, з високою вартістю послуг організацій з оформлення землі у приватну власність і геодезичних робіт.

Кримських татар частіше, ніж етнічних росіян та українців, турбує проблема корупції у виділенні земельних ділянок, висока вартість послуг організацій з оформлення землі у приватну власність і геодезичних робіт, і меншою мірою – проблеми самовільних захоплень земельних ділянок.

У відмінності бачення земельних проблем росіянами та українцями, з одного боку, і кримськими татарами – з іншого, проглядаються стереотипи етнічного протистояння – представники слов'янської спільноти півострова схильні

звинувачувати кримських татар у самовільному захопленні земель, а кримські татари – владу в дискримінації кримських татар під час вирішення земельних питань.

Задоволеність якістю життя в різних сферах. Рівень задоволеності якістю життя за жодним аспектом як у Криму, так і в Україні загалом не досягає 4 балів за п'ятибальною шкалою (таблиця “*Наскільки Ви задоволені якістю свого життя в наведених сферах?*”). Найбільшою мірою жителі Криму (як і загалом жителі України), висловлюють задоволеність якістю життя у сферах, пов'язаних із особистим життям, своїм найближчим соціальним оточенням (відносини в сім'ї, вірогідність отримання допомоги від близьких людей у важкій ситуації). Стосовно макросоціальних сфер, то тут представлена відносно висока задоволеність рівнем і доступністю послуг зв'язку та доступністю необхідної інформації.

Найнижче (від 2 до 2,5 бала) оцінюється задоволеність рівнем доходу, рівнем житлово-комунальних послуг, пенсійною системою, станом і безпекою довкілля, вірогідністю отримання допомоги від суспільства та держави у важкій ситуації, податковою системою.

Слід зазначити, що рівень задоволеності якістю життя в цілому та понад половиною життєвих сфер у Криму є вищим за середньоукраїнський рівень і в жодній сфері не є нижчим. Це дозволяє характеризувати рівень соціального самопочуття кримчан як відносно високий.

Найбільшою мірою задоволеність кримчан перевищує задоволеність жителів України відносинами між владою і громадянами (2,6 і 2,0 бала, відповідно) та державною системою в цілому (2,8 і 2,2 бала, відповідно). Хоча, як можна бачити, у Криму задоволеність цими сферами все одно є низькою. Така різниця в оцінках між Кримом та Україною може бути свідченням того, що рівень невдоволення владою у Криму є нижчим, ніж загалом у країні.

Кримські татари меншою мірою, ніж етнічні українці та росіяни, задоволені життям у цілому, державною системою в цілому та податковою системою, але більшою мірою – вірогідністю отримання допомоги від близьких людей у важкій ситуації. Із віком респондентів знижується рівень задоволеності здоров'ям, рівнем і доступністю медичних послуг.

Відчуття захищеності від різного роду загроз у Криму є низьким, а за такими показниками, як захищеність від терористичних актів, воєнної агресії, епідемічних захворювань, спроб відчуження власності та особливо зіткнень на міжнаціональному та релігійному ґрунті є нижчим, ніж загалом по Україні (діаграма “*Чи відчуваєте Ви себе захищеним від...?*”).

Жителі Севастополя рідше, ніж загалом жителі Криму, відчувають себе захищеними від епідемічних захворювань, спроб відчуження власності, терористичних актів, крупних стихійних лих.

На основі викладеного можна констатувати наступне.

- Найбільшою мірою жителі Криму (як і загалом жителі України), висловлюють задоволеність якістю життя у сферах, пов'язаних із особистим життям, своїм найближчим соціальним оточенням. В оцінці макросоціальних сфер представлена

відносно висока задоволеність рівнем і доступністю послуг зв'язку та доступністю необхідної інформації.

- Найнижче оцінюється задоволеність рівнем доходу, рівнем житлово-комунальних послуг, пенсійною системою, станом і безпекою довкілля, вірогідністю отримання допомоги від суспільства та держави у важкій ситуації, податковою системою.

- Рівень задоволеності якістю життя в цілому та понад половиною життєвих сфер у Криму є вищим за середньоукраїнський рівень і в жодній сфері не є нижчим.

- Кримські татари меншою мірою, ніж етнічні українці та росіяни, задоволені життям у цілому, державною системою в цілому та податковою системою, але більшою мірою – вірогідністю отримання допомоги від близьких людей у важкій ситуації.

- Відчуття захищеності від різного роду загроз у Криму є низьким, а за такими показниками, як захищеність від терористичних актів, військової агресії, епідемічних захворювань, спроб відчуження їх власності та особливо зіткнень на міжнаціональному та релігійному ґрунті є нижчим, ніж загалом по Україні.

Самооцінка рівня добробуту. Якщо порівнювати самооцінки добробуту із загальноукраїнськими показниками, то відмінності в березні 2011р. були незначними (таблиця “Яким є в цілому матеріальне становище Вашої родини?”). Ці відмінності були істотними наприкінці 2008р., коли у Криму була вищою, порівняно з середньою по країні, частка людей з низькими доходами, і нижчою – з середніми та високими доходами. Порівняно з тим періодом, у Криму дещо знизилася частка найбіднішого населення (тих, кому грошей не вистачає навіть на харчування – з 25,8% до 21%), тоді як загалом в Україні вона зросла (з 12,6% до 20,7%). Загалом по країні спостерігалось істотне зниження частки людей із середнім та високим рівнями доходів, тоді як у Криму ця тенденція не проявилася.

Однозначно трактувати відмінні тенденції у Криму та Україні важко. Було б поспішним робити припущення, що це було спричинене тим, що економічна ситуація в Україні та у Криму в цей період розвивалася по-різному, – оскільки самооцінки рівня добробуту залежать і від інших чинників. Зокрема, як показують результати опитувань у різних регіонах, досить часто самооцінки добробуту жителів тих регіонів, які переважно підтримують політичні сили, що перебувають при владі, виявляються вищими, ніж самооцінки добробуту в “опозиційно налаштованих” регіонах. Отже, особливості динаміки самооцінок добробуту між 2008р. і 2011р. могли бути значною мірою зумовлені чинником “зміни влади”.

До того ж, як показують результати дослідження, кримчани істотно частіше зазначають, що в них зовсім немає заощаджень (65,9% порівняно з 48% загалом по Україні, діаграма “Якщо Ви втратите джерело доходу, то на який час Вам вистачить Ваших заощаджень?”). Молоді люди віком до 29 років, попри більш високі самооцінки рівня добробуту, найчастіше (72,4%) відповідають, що не мають заощаджень.

Оцінюючи середній рівень доходу на одного члена родини в Україні, кримчани оцінюють його вище (3 736 грн.), ніж жителі України в цілому (3 046 грн., таблиця “Який дохід на одного члена родини в Україні можна назвати середнім?”), що може бути непрямим підтвердженням більш високого рівня доходів

у Криму, порівняно з Україною. Однак, сама лише інформація про рівень доходів мало що може дати для визначення рівня добробуту, якщо не враховувати рівень цін у різних регіонах.

Відповідаючи на питання: “Скільки грошей необхідно сьогодні родині з розрахунку на одну особу щомісячно, щоб жити нормально?”, в середньому опитані в Криму називають суму 3 769 грн., що вище показника загальноукраїнського опитування (3 306 грн., таблиця “Скільки грошей необхідно...?”). Також вищими є вимоги кримчан стосовно мінімального розміру зарплати (3 918 грн. у Криму і 2 905 грн. в Україні загалом, таблиця “Якою на сьогодні повинна бути мінімальна зарплата в Україні?”).

Самооцінка добробуту покращується із зменшенням віку опитаних та із зростанням рівня освіти. Чоловіки вище оцінюють свій добробут, порівняно з жінками. Частка людей з високими доходами (тих, хто зазначили, що “живуть забезпечено” або “можуть дозволити собі все, що хочуть”) є дещо вищою серед кримських татар, порівняно з населенням Криму в цілому (13,1% і 5,6%, відповідно). Натомість серед етнічних українців є вищою, ніж по масиву опитаних у цілому (70,3% і 64,5%, відповідно) частка представників бідних прошарків (тих, кому не вистачає на харчування або вистачає лише на харчі та найнеобхідніші речі).

Отже

- Порівняно з 2008р., у Криму дещо знизилася частка найбіднішого населення (якщо судити за самооцінками респондентів).

- Жителі Криму вище, ніж загалом жителі України, оцінюють рівень свого доходу. Разом з тим, кримчани істотно частіше, ніж жителі України загалом, зазначають, що в них зовсім немає заощаджень.

- Частка людей з високими доходами є дещо вищою серед кримських татар, порівняно з населенням Криму в цілому.

Структура доходів. У структурі джерел доходів кримчан переважають заробітня плата та пенсія (разом з іншими соціальними виплатами). У структурі доходів кримських татар вищою, ніж у середньому по Криму, є частка доходів від власного бізнесу (9,9% і 3,3%, відповідно) і нижчою – від пенсій та інших соціальних виплат (14,3% і 25,7%, таблиця “З чого в середньому складається середньомісячний дохід Вашої родини?”).

Частка зарплати за основним місцем роботи у структурі доходів є найвищою серед тих респондентів, яким “у цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку вже викликає труднощі” (в середньому 72,6%), тоді як частка доходів від постійного власного бізнесу найвища серед тих, хто відповів, що живе забезпечено (19,9%), частка пенсії та інших соціальних виплат – серед тих, хто “ледве зводить кінці з кінцями” (41,9%).

Найбільшу частку у структурі доходів кримських родин (у середньому 40,4%) становлять доходи, що отримуються з бюджетних джерел (зарплати в бюджетних організаціях, пенсії та інші соціальні виплати, таблиця “З яких галузей отримує доходи Ваша родина?”). Доходи від послуг (фінансових, транспортних, торгівлі, за винятком обслуговування відпочиваючих) становлять 25,8%. Доходи від роботи в галузях промисловості та енергетики – 15,8%, від сільського господарства – 8,8%, від туризму та обслуговування відпочиваючих – 5,2%, доходи, що отримуються від ЧФ РФ (зарплати, виплачувані ЧФ РФ, доходи від обслуговування ЧФ РФ тощо) – 2,9%.

Частка доходів від ЧФ РФ у структурі доходів родин є дещо вищою в Севастополі (в середньому 12,3%), а частка доходів від туризму та обслуговування відпочиваючих – у курортних районах і містах (9,8%). Цілком очікувано, що в сільськогосподарських районах вища, ніж в інших районах, частка доходів, що отримуються від сільського господарства (20,3%), а в промислових районах і в Севастополі – від промисловості та енергетики (20,4% і 22%, відповідно). В цілому, в усіх типах районів переважають доходи з бюджетних джерел, так само як усюди другим за значимістю джерелом доходів є доходи від сфери послуг.

Відрізняється за джерелами структура доходів кримськотатарських сімей – тут більшу частку (21,8%), ніж загалом у Криму (8,8%), становлять доходи від сільського господарства та меншу (26,2% і 40,4%, відповідно) – з бюджетних джерел.

Структура витрат. У структурі витрат кримчан найбільші частки становлять витрати на придбання продуктів харчування (в середньому 37%), а також на квартплату та оплату комунальних послуг (30,7%, таблиця “Яким чином у відсотках у середньому розподіляються середньомісячні витрати Вашої родини?”).

Загалом у структурі витрат сімей з відносно високими доходами (представники яких відповіли, що живуть забезпечено) нижчою є частка витрат на квартплату та комунальні послуги, на продукти, зате вищими є витрати на побутову техніку й інші предмети тривалого вжитку, на транспорт, розваги, задоволення та відпочинок, заощадження та накопичення. Із зростанням рівня добробуту спостерігається тенденція зростання частки витрат на одяг. У представників найбільшої групи (хто зазначив, що ледве зводять кінці з кінцями) вищою є частка витрат на ліки та медичне обслуговування.

За структурою витрат вирізняються респонденти старшої вікової групи (60 і більше років). Вони в середньому менше витрачають на одяг, транспорт, розваги, задоволення та відпочинок, освіту та помітно більше – на лікування й медичне обслуговування.

Можна констатувати наступне.

- У структурі джерел доходів кримчан переважають заробітня плата та пенсія (разом з іншими соціальними виплатами).

- У структурі доходів кримських татар вищою, ніж у середньому по Криму, є частка доходів від власного бізнесу та нижчою – від пенсій та інших соціальних виплат.

- Найбільшу частку у структурі доходів кримських родин становлять доходи, що отримуються з бюджетних джерел.

- У структурі доходів кримськотатарських сімей значно більшу частку, ніж загалом у Криму, становлять доходи від сільського господарства та меншу – доходи з бюджетних джерел.

- У структурі витрат кримчан найбільші частки становлять витрати на придбання продуктів харчування, а також на квартплату та оплату комунальних послуг.

Зайнятість і джерела доходів. Серед осіб працездатного віку³ 68,9% опитаних у Криму відповіли, що вони мають роботу (ця частка вища, ніж у середньому по Україні – 64,2%). Роботу також мають 13,3% осіб

пенсійного віку (загалом серед осіб віком від 18 років – 52,9%, діаграма “Чи маєте Ви зараз роботу?”).

Структура зайнятості істотно не відрізняється від загальноукраїнської⁴. 38,5% усіх опитаних (51,2% осіб працездатного віку) мають єдине постійне місце роботи. 7,9% усіх опитаних (8,8% осіб працездатного віку) змушені, поряд з основною роботою, займатися підробітком, або працювати на двох роботах позмінно (таблиця “Вид зайнятості респондентів”). 3,8% усіх опитаних і 5% осіб працездатного віку є підприємцями. 6,6% і 8,4%, відповідно, працюють нерегулярно, “від випадку до випадку”.

Частка підприємців є значно вищою серед кримських татар – 13% (серед українців – 2%, серед росіян – 3,1%). Нижчою серед кримських татар є частка пенсіонерів (17,5%, 29,7% і 26,2%, відповідно). Серед кримськотатарських жінок вищою є частка домогосподарок (18,4%, 8,9% і 7,7%, відповідно).

Частка підприємців вища серед чоловіків, ніж серед жінок (5,7% і 2,2%, відповідно), так само як вища частка тих, хто має постійне місце роботи (42,9% і 34,8%, відповідно).

21% опитаних тією чи іншою мірою пов’язані з обслуговуванням курортників (діаграма “Чи займаєтесь Ви якимись видами діяльності, пов’язаними з обслуговуванням відпочиваючих?”). Щоправда, лише 3,6% займаються цим постійно, а 17,4% – лише в курортний сезон. У курортних районах і містах 5,7% займаються обслуговуванням курортників постійно, 32% – лише в курортний сезон; у Севастополі – 6% і 21,7%, відповідно; у промислових районах – 2,7% і 15,7%, відповідно. Найрідше – в сільськогосподарських районах – 1,9% і 8,4%, відповідно.

Для 67,9% тих, хто займається обслуговуванням відпочиваючих, це є додатковою діяльністю, і лише для 27,9% – основною (діаграма “Обслуговування відпочиваючих для Вас є...”). Найчастіше ця діяльність пов’язана зі здачею житлового приміщення в оренду (44,2% тих, хто обслуговує відпочиваючих). 15,4% є приватними таксистами, 14,5% – працюють у сфері обслуговування готельно-ресторанного бізнесу, 10,5% – задіяні у сфері роздрібного продажу на території міста, 8,7% – займаються торгівлею на пляжах, 7,9% – у сфері обслуговування на пляжах, 4,5% заробляють проведенням екскурсій, 2,5% працюють аніматорами (таблиця “Якими видами діяльності, пов’язаними з обслуговуванням курортників...?”).

Володіння земельними ділянками. Частка тих, хто володіє землею, у Криму практично не відрізняється від загальноукраїнських показників (не володіють землею у Криму 49,8%, в Україні загалом – 47,9%, таблиця “Чи маєте Ви у приватній власності земельну ділянку?”). Однак, кримчани рідше, ніж загалом жителі країни, володіють землею сільськогосподарського призначення (6,6% і 14,1%, відповідно), дачними ділянками (6,9% і 9,7%, відповідно), і частіше – присадибними ділянками (31,8% і 25,8%).

Оскільки кримські татари значно частіше, ніж етнічні українці та росіяни, є сільськими жителями (53%, 34,2% і 27%, відповідно), то й частка власників землі серед них найвища (зазначили, що не мають землі у приватній власності, серед представників цих етнічних груп 21,7%, 55,2% і 51,2%, відповідно). Вищою є частка кримських татар, які володіють ділянками сільськогосподарського призначення і присадибними ділянками.

³ Серед чоловіків віком до 59 років і серед жінок віком до 54 років.

⁴ Хоча за окремими категоріями спостерігаються статистично значимі відмінності, вони не перевищують 4,5%.

Якщо загалом по Україні серед тих, хто має земельну ділянку, лише 21,5% зазначають, що вони її купили, то у Криму – 41,6% (діаграма “*Яким чином Ви отримали цю ділянку?*”). І відповідно, менше тих, хто її отримав від держави чи у спадок. Отже, ринок землі функціонує в Криму значно активніше, ніж загалом в Україні. Певною мірою це пов'язане з тим, що в Криму меншою, ніж в Україні, є частка тих, хто володіє землями сільськогосподарського призначення (6,6% і 14,1%, відповідно). А як показують результати кримського опитування, ці землі найрідше (через особливості українського законодавства) були куплені (у 15% випадків), найчастіше (у 73,7% випадків) вони були отримані від держави. Присадибні та дачні ділянки найчастіше купувалися (у 42,9% і 46,4%, відповідно).

Задоволеність роботою. Оцінюючи рівень задоволеності своєю роботою за 10-бальною шкалою, в середньому респонденти оцінюють його у 5,07 бала, що дещо нижче, ніж в Україні загалом (5,95 бала). Та обставина, що задоволеність роботою зростає зі зростанням самооцінки рівня добробуту (від 5,1 бала серед тих, хто “*ледве зводить кінці з кінцями*” до 6,5 бала серед тих, хто “*в цілому живе забезпечено*”), свідчить, що значною мірою задоволеність роботою визначається рівнем її оплати (таблиця “*Наскільки Ви задоволені своєю роботою?*”).

Рівень задоволеності роботою зростає зі зростанням рівня освіти (від 5,3 бала серед респондентів з неповною середньою освітою до 6,1 бала серед респондентів з вищою або незакінченою вищою освітою). Рівень задоволеності роботою серед представників найстаршої вікової групи є помітно нижчим (4,9 бала), ніж в інших вікових групах (від 5,7 до 5,9 бала). Статистично значимо не відрізняється рівень задоволеності роботою в гендерних та етнічних групах.

3-поміж тих, хто має сьогодні роботу, 67,4% бояться її втратити. 11,8% не бояться лише тому, що їх робота їм не подобається, 12,8% – оскільки вважають, що легко зможуть знайти іншу, і лише 0,5% не мають побоювань, оскільки впевнені в тому, що їх захистить профспілка (діаграма “*Чи боїтеся Ви втратити роботу?*”). Чим вищим є рівень освіти респондентів, тим частіше вони бояться втратити роботу (частка таких зростає з 56,8% серед респондентів з неповною середньою освітою до 72,5% серед тих, хто має вищу або незакінчену вищу освіту).

Ціннісні орієнтації та запити громадян у сфері трудової діяльності. Майже половина (48,7%) кримчан орієнтовані на пошук високооплачуваної роботи (обирають варіант відповіді “*готовий на будь-яку роботу, аби мати гроші, чим більше, тим краще*”). Ця позиція виражена частіше, ніж загалом в Україні (42,7%, діаграма “*Яку з наведених відповідей стосовно роботи Ви б обрали?*”). Дещо частіше, ніж в Україні загалом, жителі Криму обирають варіант “*мати цікаву роботу, навіть за не дуже великі гроші*”, 18,3% і 14,4%, відповідно. Рідше, ніж в Україні загалом, проявляється орієнтація на “*помірну зарплату і спокійну, навіть нудну роботу*” (11,6% і 19,2%, відповідно). Отже, для кримчан характерна більш активна, ніж загалом в Україні, позиція в економічній сфері, більш виражена установка на самоствердження у сфері трудової діяльності (або шляхом досягнення більш високого рівня матеріального добробуту, або шляхом самореалізації як професіонала і творчої особистості).

Стратегії розвитку трудової поведінки та адаптації до змін на ринку праці. Якщо зарплата не дозволяє задовольняти потреби сім'ї, найчастіше жителі Криму орієнтуються на пошуки додаткової або іншої роботи (сумарна частка тих, хто обрав ці варіанти відповідей, – 47,1%), що дещо менше, ніж по Україні в цілому (51%, діаграма “*Які дії Ви схильні зробити в першу чергу...?*”). Зате у Криму дещо вища частка тих, хто орієнтований на заснування власного бізнесу (7,3% і 3,4%, відповідно). 16,6% кримчан орієнтовані на пасивне пристосування до ситуації (зниження потреб). Лише 8,3% орієнтовані на протестні форми активності (вимагати у керівництва підвищення зарплати, вимагати допомоги від держави, вдатися до політичних форм протесту).

1,6% відповіли, що готові здобувати гроші, порушуючи закон, і цей показник навряд чи можна вважати низьким (особливо зважаючи на те, що частина схильних до такої поведінки могли не наважитися обрати варіант відповіді, що відкрито суперечить соціальним нормам).

Оцінюючи, яка сума місячної зарплати була б достатньою для зміни роботи (навіть якщо ця робота подобається), в середньому респонденти називають 5 193 грн. (таблиця “*Яка пропозиція заробітної плати змусила б Вас змінити роботу, ...?*”). Ця сума є меншою ніж в Україні загалом (5 654 грн.). Якщо розглядати це як непрямий показник рівня запитів у сфері оплати праці, то найвищі запити – у представників вікових груп від 40 до 59 років (ті, кому 40-49 років, у середньому називають суму 5 459 грн.; 50-59 років – 5 486 грн.), найменш вибагливими є ті, кому 60 і більше років (3 759 грн.). Серед представників груп, виокремлених за рівнем освіти, очікувано найвищими є запити респондентів з вищою або незакінченою вищою освітою (6 114 грн.). Запити чоловіків є вищими (5 563 грн.), ніж жінок (4 786 грн.). Запити кримських татар (5 601 грн.) перевищують запити українців (4 811 грн.) і росіян (5 055 грн.).

Готовність до навчання іншій спеціальності в ситуації, коли не влаштовує зарплата або зовсім немає роботи, є найвищою у представників наймолодшої вікової групи (точно погодилися б 35,4% респондентів віком до 30 років, які за станом здоров'я можуть працювати), і з віком знижується – серед осіб передпенсійного віку (50-54-річних жінок і 55-59-річних чоловіків) ця частка становить лише 19,9% (діаграма “*Якби Ви не мали роботи...чи погодилися б Ви перенавчатися на іншу спеціальність?*”). Загалом серед тих опитаних, які за віком і станом здоров'я можуть працювати, 27,6% точно погодилися б змінити спеціальність, 37,8 – можливо погодилися б (загалом по Україні – 34,3% і 39,4%, відповідно).

Точно погодилися б на переїзд за ситуації, якби вони не мали роботи, або не влаштовувала зарплата, а в іншому регіоні України запропонували б роботу та зарплату, які їх влаштовували б, 15,1% тих, хто за віком і станом здоров'я може працювати, 28,2% – можливо погодилися б (по Україні загалом 23,6% і 31,8%, відповідно, діаграма “*Якби Ви не мали роботи...чи погодилися б Ви на переїзд?*”). Готовність до переїзду є вищою у представників наймолодшої вікової групи (точно погодилися б 24,7% респондентів віком до 30 років, які можуть працювати).

Бажання поїхати працювати за кордон виражена у кримчан більшою мірою, ніж в Україні загалом (37,2% і 32,5%, відповідно, таблиця “*Чи хотіли б Ви поїхати працювати за кордон?*”). Найчастіше ті кримчани,

які висловлюють бажання поїхати працювати за кордон, обумовлюють це легальним характером влаштування (26,5% усіх опитаних). Однак, слід зазначити, що серед кримських татар відносно високою є частка тих, хто хотів би поїхати працювати за кордон, навіть якщо це буде нелегальна робота (22,4%, тоді як серед опитаних у Криму загалом – 10,7%).

Найчастіше бажання поїхати працювати за кордон висловлюють молоді люди віком до 29 років. У цій віковій групі 21,2% готові працювати за кордоном нелегально, і 42,2% – на легальній основі, тоді як лише 26,5% відповідають, що не збираються їхати працювати за кордон. Частка бажаючих працювати за кордоном зростає із зростанням освітнього рівня. Частка тих, хто готовий працювати за кордоном лише легально, зростає з 12,9% серед осіб з неповною середньою освітою до 32,2% серед тих, хто має вищу або незакінчену вищу; частка тих, хто готовий працювати нелегально, зростає з 3,9% до 10,6%. Бажання працювати за кордоном частіше висловлюють чоловіки (29,9% – легально і 12,9% – нелегально), ніж жінки (23,7% і 9%, відповідно).

Узагальнююче викладене, можна зробити такі висновки.

- Структура зайнятості у Криму істотно не відрізняється від загальноукраїнської.

- Частка підприємців є значно вищою серед кримських татар, порівняно з іншими великими етнічними групами. Нижчою серед кримських татар є частка пенсіонерів. Серед кримськотатарських жінок вищою є частка домогосподарок.

- Близько п'ятої частини дорослого населення тією чи іншою мірою пов'язані з обслуговуванням курортників. Щоправда, переважна більшість з них займається цим лише в курортний сезон. Для двох третин тих, хто займається обслуговуванням відпочиваючих, це є додатковою діяльністю. Найчастіше вона пов'язана зі здачею житлового приміщення в оренду.

- Ринок землі функціонує в Криму значно активніше, ніж загалом в Україні. Певною мірою це пов'язане з тим, що у Криму у структурі земельної власності меншою мірою представлена власність на землі сільськогосподарського призначення, на продаж яких в Україні діє мораторій.

- Рівень задоволеності роботою в Криму є дещо нижчим, ніж в Україні загалом.

- Для кримчан характерна більш активна, ніж загалом в Україні, позиція в економічній сфері, більш виражена установка на самоствердження у сфері трудової діяльності (або шляхом досягнення більш високого рівня матеріального добробуту, або шляхом самореалізації як професіонала і творчої особистості).

- Якщо зарплата не дозволяє задовольняти потреби сім'ї, найчастіше жителі Криму орієнтуються на пошуки додаткової або іншої роботи. У Криму є дещо вищою, порівняно з Україною загалом, частка орієнтованих на заснування власного бізнесу.

- Молоді люди найчастіше висловлюють готовність до навчання іншим спеціальностям, переїзду для пошуку роботи в межах України та готовність до роботи за кордоном.

Оцінка діяльності органів влади у сфері забезпечення соціально-економічного розвитку Криму. Найчастіше відповідальність за економічні та політичні проблеми Криму жителі півострова покладають на Президента України (31%), щоправда, вже

меншою мірою, ніж наприкінці 2008р. (38,7%). Загалом знизилася частка тих, хто покладає відповідальність на загальноукраїнські органи влади (з 59,6% до 54,1%), і зросла частка тих, хто покладає відповідальність на кримські органи влади (з 24% до 36,5%, діаграма *“Хто несе найбільшу відповідальність за економічні та політичні проблеми в Криму?”*). Кримські татари схильні частіше покладати відповідальність на Президента України (40%), ніж жителі Криму загалом.

Після виборів ставлення кримчан до центральної української влади покращилося. Якщо у травні 2009р. лише 4,2% опитаних вважали, що політика центральної української влади у Криму проводиться в інтересах усього населення Криму, то в березні 2011р. – 34,4% (діаграма *“У чиїх інтересах проводиться політика центральної української влади в Криму?”*). Знизилася число тих, хто вважає, що ця політика здійснюється в інтересах олігархічних кланів (з 38,8% до 28,4%). Також менше стало респондентів, які вважають, що політика центральної влади у Криму здійснюється в інтересах України в цілому (з 18% до 2,5%).

Кримські татари істотно рідше схильні вважати, що політика центральної української влади в Криму проводиться в інтересах усього населення Криму (17,4%), і частіше – що в інтересах олігархічних кланів (45,7%) та російського бізнесу (6,5%, загалом у Криму таку відповідь дають 1%).

Рівень підтримки центральних органів влади у Криму є вищим, ніж в Україні загалом. Так, Президента України повністю підтримують 24% кримчан і лише 15,2% жителів України, Уряд України – 15,7% і 7,1%, відповідно, Верховну Раду України – 16,1% і 6%, відповідно (діаграма *“Чи підтримуєте Ви діяльність наведених органів влади і державних інститутів?”*).

Також покращилося ставлення до кримської влади. Якщо у травні 2009р. лише 8,7% опитаних вважали, що політика місцевої влади у Криму проводиться в інтересах усього населення Криму, то в березні 2011р. – 37,6% (діаграма *“У чиїх інтересах проводиться політика місцевої влади в Криму?”*). Знизилася частка тих, хто вважає, що ця політика здійснюється в інтересах олігархічних кланів (з 46,5% до 29,8%), а також України в цілому (5,6% до 2%).

Кримські татари істотно рідше схильні вважати, що політика місцевої влади проводиться в інтересах усього населення Криму (22,4%), і частіше – що в інтересах олігархічних кланів (49,7%), російського бізнесу (4,9% , загалом у Криму – 1,7%).

42,4% опитаних у Криму вважають, що Меджліс повною мірою захищає інтереси кримськотатарського народу, 20,1% – що захищає їх деякою мірою, 8% – що майже або зовсім не захищає (діаграма *“Наскільки Меджліс захищає інтереси кримськотатарського народу?”*). Найбільш скептично оцінюють Меджліс кримські татари – серед них лише 25% вважають, що він повною мірою захищає їх інтереси, 39,7% – деякою мірою і 18,5% – що майже або зовсім не захищає. Очевидно, значна частина кримських татар вважають, що дії Меджлісу могли б бути більш ефективними.

Отже, можна констатувати наступне.

- Порівняно з 2008р., серед кримчан знизилася частка тих, хто покладає відповідальність за економічні та політичні проблеми Криму на загальноукраїнські органи влади, і зросла частка тих, хто покладає відповідальність на кримські органи влади.

- Після президентських виборів ставлення кримчан до центральної української і кримської влади покращилося. Рівень підтримки центральних органів влади у Криму є вищим, ніж в Україні загалом.

- Кримські татари значно скептичніше оцінюють діяльність як центральної української, так і кримської влади, переважно вважаючи, що їх представники діють в інтересах олігархічних кланів.

- Значна частина кримських татар також скептично оцінюють і діяльність Меджлісу, вважаючи, що він недостатньо ефективно захищає їх інтереси.

2. БАЧЕННЯ КРИМЧАНАМИ ШЛЯХІВ РОЗВИТКУ КРИМУ

Розробка програм розвитку регіонів обов'язково має передбачати їх громадське обговорення. Це необхідно для того, щоб максимально враховувати потреби різних груп населення. Якщо розроблені плани суперечитимуть цим інтересам, це значно утруднить (а за певних обставин – унеможливить) їх реалізацію. Соціологічні опитування фактично є складовою таких обговорень. Опитування, проведене соціологічною службою Центру Разумкова, було спрямоване на вивчення думок різних груп населення Криму стосовно того, яким чином повинна розвиватись Автономія.

Ставлення до статусу Криму. Відповідаючи на питання, якому статусу Криму в майбутньому вони віддали б перевагу, відносна більшість опитаних виступають за те, щоб Крим зберіг свій нинішній статус автономної республіки у складі України, але з ширшими правами та повноваженнями (44,7%, таблиця “Якому з наведених варіантів майбутнього Криму Ви надасте перевагу? Чи хотіли б Ви...?”).

Ставлення жителів Криму до цієї проблеми істотно змінилося після президентських виборів і зміни влади в Україні. У травні 2009р. відносна більшість (32,3%) кримчан хотіли б, щоб Крим вийшов зі складу України і приєднався до Росії. Зараз таку позицію поділяють на 7,9% менше респондентів (24,4%). Менше стало й тих, хто підтримує ідею російської національної автономії у складі України (їх число зменшилося з 19,5% до 2,3%). Натомість частка прихильників більш широкої автономії у складі України зросла на 30,9%. Дещо більше стало як тих, хто виступає за вихід Криму зі складу України і приєднання до Туреччини (1,1% і 2,4%, відповідно), так і тих, хто виступає за створення в Криму кримськотатарської національної автономії у складі України (1,1% і 3,5%)⁵.

Отже, прихід до влади в Україні політичних сил, яких на виборах підтримали більшість кримчан, кардинально змінив їх ставлення до проблеми статусу Криму. Це дозволяє стверджувати, що позиції жителів півострова в цьому питанні є нестійкими та можуть істотно змінюватися залежно від розвитку внутрішньополітичної ситуації в Україні.

Більшість кримських татар, на відміну від представників слов'янської спільноти, не підтримують

політичні сили, які прийшли до влади в результаті президентських виборів. Їх ставлення до статусу Криму змінилося протилежним чином. Якщо у травні 2009р. лише 4,3% кримських татар виступали за те, щоб Крим вийшов зі складу України і приєднався до Туреччини, то в березні 2011р. – 20,7%. З 10,3% до 33,2% зросла частка кримських татар, які підтримали б створення у Криму кримськотатарської національної автономії у складі України. Також з 10,3% до 27,7% зросла частка кримських татар, які виступають за те, щоб Крим зберіг свій нинішній статус автономної республіки у складі України, але з ширшими правами та повноваженнями.

Слід також зазначити, що найбільшою мірою зменшилося число респондентів, які виступають за приєднання Криму до Росії, серед молоді віком до 29 років (з 32,7% до 17%), тоді як, наприклад, серед представників найстаршої вікової групи (60 років і старші) вона залишилася такою ж високою (37,2% і 36,3%, відповідно).

Можна зробити такі висновки.

- Прихід до влади в Україні політичних сил, яких на виборах підтримали більшість кримчан, кардинально змінив ставлення до проблеми статусу Криму. Серед представників слов'янської спільноти півострова менше стало прихильників ідей приєднання Криму до Росії та російської національної автономії у складі України, тоді як частка прихильників більш широкої автономії у складі України зросла, порівняно з 2009р., на 31%.

- Водночас, серед кримських татар, більшість яких не підтримують політичні сили, які прийшли до влади в результаті президентських виборів, порівняно з 2009р., істотно зросла підтримка ідей приєднання Криму до Туреччини та створення у Криму кримськотатарської національної автономії у складі України.

- Такі швидкі зміни у громадській думці дозволяють стверджувати, що позиції жителів півострова в цьому питанні є нестійкими та можуть істотно змінюватися, залежно від розвитку внутрішньополітичної ситуації в Україні.

Громадська думка про пріоритетність розвитку галузей економіки в Криму. Відносна більшість (41,2%) кримчан вважають, що пріоритетною галуззю для розвитку економіки Криму має бути туризм і рекреаційний комплекс, друга за важливістю галузь – сільське господарство (27,2%), третя – виробництво промислових споживчих товарів (13,1%, таблиця “Які галузі повинні бути основними для економіки Криму?”).

Найчастіше туризм і рекреаційний комплекс називають пріоритетною галуззю жителі курортних районів і міст Криму (58,7%), у Севастополі і промислових районах її називають відносна більшість (45,2% і 37,3%, відповідно) опитаних, а в сільськогосподарських районах найчастіше пріоритетним вважають розвиток сільського господарства (38,7%).

Чим молодші респонденти, тим вищим є число тих, хто вважає, що туризм і рекреаційний комплекс мають бути пріоритетною галуззю (їх частка зростає з 33,5% серед респондентів віком понад 60 років до 50,9% серед молоді віком до

⁵ При цьому зменшилося число кримських татар, які виступають за те, щоб Крим вийшов зі складу України і став незалежною державою (з 11,4% до 3,3%), вийшов з складу України і приєднався до Росії (з 10,8% до 3,8%), став російською національною автономією у складі України (7,6% до 0%), зберіг свій нинішній статус автономної республіки у складі України з існуючими правами та повноваженнями (з 8,6% до 1,6%), і тих, хто вагається з відповіддю (з 36,2% до 9,2%).

29 років). Підтримка пріоритетності сільськогосподарської галузі зростає із зростанням віку опитаних (35,2% і 21,7%, відповідно).

65,8% жителів Криму погодилися з тим, що *“необхідно повністю сконцентрувати зусилля на розвитку рекреаційної (туристичної) сфери і пов'язаних з нею галузей (виробництво продуктів харчування, транспортну галузь, побутові, інформаційні послуги). Усі інші галузі, діяльність яких може перешкоджати її розвитку (завдавати збитку екології тощо), повинні перепрофілюватися або поступово зупинятися”* (таблиця *“Існують різні підходи до визначення пріоритетних сфер... Який з наведених підходів Ви вважаєте більш правильним?”*). Лише 8,4% вважають, що в Криму необхідно розвивати всі існуючі галузі економіки, навіть якщо їх розвиток і діяльність завдаватиме шкоди рекреаційній сфері (12,7% вважають обидва підходи неправильними, 13,1% – ухилилися від відповіді). Дещо рідше позицію стосовно повної концентрації зусиль на розвитку рекреаційної сфери поділяють у курортних районах і містах (57,9%), а найчастіше – у промислових районах (72,8%) і Севастополі (71,5%).

Громадськість готова змиритись із закриттям екологічно шкідливих підприємств, але переважно за умов, якщо негативні наслідки цього (зростання безробіття, зменшення доходів від експорту та податкових надходжень до бюджету) будуть помірними та тимчасовими (36%, діаграма *“Чи повинна держава йти на закриття в Криму підприємств, які є екологічно шкідливими...?”*). Водночас 29,9% підтримують закриття екологічно шкідливих підприємств навіть без висунення подібних умов (найчастіше цю позицію підтримують жителі Севастополя – 40,2%); лише 9,5% виступають категорично проти цього.

Приблизно рівне число кримчан ставляться позитивно (37,1%) та негативно (35,4%) до можливості видобутку енергоносіїв на шельфі Чорного та Азовського морів, а також збільшення транзиту енергоносіїв акваторією Чорного моря (діаграма *“Як Ви ставитеся до можливості видобутку енергоносіїв на шельфі Чорного та Азовського морів...?”*). Досить відмінними є ставлення до цієї проблеми жителів Севастополя і промислових районів АР Крим. Якщо перші частіше ставляться негативно до видобутку енергоносіїв на шельфі Чорного та Азовського морів і збільшення транзиту енергоносіїв акваторією Чорного моря (35,8% і 44,8%, відповідно), то другі – частіше позитивно (40,1% і 25%, відповідно).

Ставлення до шляхів вирішення земельного питання. Понад дві третини (68,9%) кримчан вважають, що той земельний фонд, який на цей час залишається в державній власності, повинен і надалі залишатися в руках держави (таблиця *“З яким із суджень щодо вирішення земельного питання в Криму Ви згодні більшою мірою?”*). Лише 13,5% дотримуються протилежної точки зору – вся земля, за невеликими винятками, повинна бути не лише об'єктом приватної власності, але й об'єктом вільної купівлі-продажу.

Однак, позиція кримських татар істотно відрізняється від позиції етнічних росіян та українців. Якщо серед росіян 74,1%, а серед українців – 75,2% поділяють першу точку зору, то серед кримських татар – лише 24,5%, відносна їх більшість (36,4%) вважають, що земля, яка перебуває в державній власності, повинна стати об'єктом вільної купівлі-продажу.

Пріоритетні зовнішньоекономічні партнери в розвитку Криму. Дві третини (66,7%) кримчан вважають Росію першим за важливістю партнером в економічному розвитку Криму (таблиця *“Які країни можуть бути пріоритетними партнерами в економічному розвитку Криму?”*). 49% другим за важливістю партнером називають “інші країни СНД”. Однак, якщо Росію першим за важливістю партнером називають 72,7% етнічних росіян і 68,4% етнічних українців, то серед кримських татар – лише 18,6%. Натомість відносна більшість (44,3%) кримських татар називають Туреччину, а 27,9% – країни-члени ЄС.

Чим молодші респонденти, тим рідше вони називають Росію найважливішим зовнішньоекономічним партнером (їх число знижується від 79,6% у найстаршій віковій групі до 48,7% в наймолодшій), і тим частіше – країни ЄС.

Чинники, що заважають успішному економічному розвитку Криму. Серед чинників, які заважають економічному розвитку Криму, як кримчани, так і жителі України загалом найчастіше називають високий рівень корупції (відповідно 35,3% і 30,7% зазначають, що цей чинник є найважливішим, таблиця *“Які з наведених чинників найбільше заважають успішному економічному розвитку Криму?”*). На другому місці – відсутність зрозумілої і підкріпленої ресурсами стратегії розвитку (17,3% і 17,6%, відповідно). Третій за частотою називання у Криму чинник – неврегульованість і низький рівень захисту прав власності та виконання зобов'язань (10,3%, в Україні загалом його називають дещо рідше – 5,8%).

Високий рівень корупції як найважливіший чинник, що заважає економічному розвитку Криму особливо часто називають кримські татари (49,7%). Чим вищий освітній рівень респондентів, тим частіше вони називають відсутність зрозумілої і підкріпленої ресурсами стратегії розвитку. Їх частка зростає від 10,7% серед тих, хто має неповну середню освіту, до 23% серед респондентів з вищою або незакінченою вищою освітою, переважно за рахунок скорочення частки тих, хто вважає такою причиною корупцію (40,6% і 29,7%, відповідно).

Отже

- Відносна більшість кримчан вважають, що пріоритетною галуззю для розвитку економіки Криму має бути туризм і рекреаційний комплекс. Водночас, у сільськогосподарських районах Криму найчастіше пріоритетним вважають розвиток сільського господарства.

- Громадськість готова змиритися із закриттям екологічно шкідливих підприємств, але переважно за умов, якщо негативні наслідки цього будуть помірними та тимчасовими.

- Приблизно рівне число кримчан ставляться позитивно та негативно до можливості видобутку енергоносіїв на шельфі Чорного та Азовського морів, а також збільшення транзиту енергоносіїв акваторією Чорного моря.

- Понад дві третини кримчан вважають, що той земельний фонд, який на цей час залишається в державній власності, повинен і надалі залишатися в руках держави.

- Кримські татари, на відміну від більшості населення півострова, частіше виступають за

дозвіл на купівлю-продаж землі, очевидно, сподіваючись, що в результаті цього вони отримають більші можливості, ніж зараз, для набуття у власність земельних ділянок.

- Дві третини кримчан вважають Росію першим за важливістю партнером в економічному розвитку Криму. Однак, кримські татари такими партнерами найчастіше бачать Туреччину і країни ЄС.

- Серед чинників, які заважають економічному розвитку Криму, як кримчани, так і жителі України загалом найчастіше називають високий рівень корупції. Особливо часто корупцію називають кримські татари, що можна розглядати як непряме свідчення того, що представники цієї етнічної групи найбільше потерпають від неї.

Громадська думка про Стратегію економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011-2020рр. 22 грудня 2010р. Верховна Рада АР Крим затвердила Стратегію економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр. Однак, 63,1% кримчан зовсім не чули про цю подію, а 26,9% лише чули про неї, але зі змістом Стратегії не ознайомлені. Лише 1,4% добре ознайомлені з її змістом, 1,8% – ознайомлені з основними положеннями, а 6,5% – “щось знають про неї” (діаграма “22 грудня 2010р. Верховна Рада АР Крим затвердила Стратегію...?”). Найменше знають про Стратегію кримські татари – 73,7% не чули, що вона була прийнята, а хоча б якоюсь мірою ознайомлені з її змістом лише 3,8% з-поміж них. Наведені дані свідчать про те, що Стратегія економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011-2020рр. ухвалювалася без належного громадського обговорення.

Питання, хто найбільше виграє від реалізації цієї Стратегії, ставилося всім респондентам, незалежно від того, чи ознайомлені вони з її змістом, і значна їх частина давала відповідь, виходячи насамперед не зі змісту Стратегії, а із загальних уявлень про те, чиї інтереси захищає влада (як загальноукраїнська, так і кримська). Тому найчастіше висловлювалася точка зору, що від реалізації цієї Стратегії найбільше виграють фінансово-промислові групи, що контролюють галузі кримської економіки, які у Стратегії визначені як пріоритетні (10% усіх опитаних, таблиця “Хто найбільше виграє від реалізації Стратегії...?”)⁶.

Найчастіше цю точку зору поділяють ті, хто вважає, що політика місцевої влади в Криму проводиться насамперед в інтересах олігархічних кланів (17,6%). Чим вищим є освітній рівень респондентів, тим частіше вони вважають, що у виграші залишаться фінансово-промислові групи (їх частка зростає з 4,6% серед тих, хто має неповну середню освіту, до 14,9% серед респондентів з вищою або незакінченою вищою освітою).

Найчастіше в цьому також переконані жителі курортних районів і міст Криму (19,8%). 15,2% респондентів у курортних районах і містах вважають, що найбільше виграють кримінальні угруповання, 9,2% – що кримська республіканська та районна влада, 8,7% – що українська центральна влада.

Серед тих респондентів, які тією чи іншою мірою ознайомлені зі Стратегією, точка зору, що від реалізації Стратегії найбільшою мірою виграють

фінансово-промислові групи, також є однією з переважачих (23,5%), але стільки ж серед них вважають, що виграє все населення Криму. 17,9% з-поміж них обрали варіант відповіді “населення тих регіонів Криму, де зосереджена туристична галузь”, 14,8% – “український (в т.ч. кримський) бізнес”, 10,7% – “кримська республіканська та районні влади”⁷.

Як найбільші ризики для реалізації стратегій і програм соціально-економічного розвитку Криму називаються корупція в органах влади та органах місцевого самоврядування (36,7%), брак фінансових ресурсів (31,1%), низька ефективність органів влади, слабкий кадровий потенціал (23,2%, таблиця “Які з наведених ризиків для реалізації стратегій і програм...є найбільшими?”). Корупцію в органах влади та органах місцевого самоврядування найчастіше називають жителі курортних районів і міст Криму (43,9%), так само, як і низьку ефективність органів влади, слабкий кадровий потенціал (31,7%). Брак фінансових ресурсів найчастіше відзначають жителі Севастополя (43,3%).

Більшість (61,8%) респондентів ухилилися від відповіді стосовно результатів виконання попередніх державних програм соціально-економічного розвитку Автономії з точки зору їх впливу на якість їх життя, ще 17,5% відповіли, що нічого не знають про такі програми (діаграма “До ухвалення Стратегії економічного та соціального розвитку АРК існували ...?”). І лише 2,8% вважають, що ці програми сприяли значному покращенню якості життя, 5,1% – що сприяли деякому покращенню, тоді як 7,8% вважають, що вони не вплинули на якість життя, а 5% – що їх вплив був негативним. Частіше точку зору, що ці програми ніяк не вплинули на якість їх життя, поділяють кримські татари (15,1%), а також жителі курортних районів і міст (13,1%). Серед останніх також найменше тих, хто вважає, що подібні програми хоч якоюсь мірою сприяли покращенню їх життя (2,8%). Отже, негативний досвід виконання попередніх державних програм розвитку соціально-економічного розвитку Автономії значною мірою зумовлює песимістичні настрої стосовно реалізації подібних програм у майбутньому.

Також можна констатувати наступне.

- Рівень поінформованості жителів Криму про нещодавно прийняту Стратегію економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011-2020рр. є вкрай низьким, що свідчить про те, що ця Стратегія ухвалювалася без належного громадського обговорення.

- Найчастіше кримчани висловлюють ту точку зору, що від реалізації цієї Стратегії найбільше виграють фінансово-промислові групи, які контролюють галузі кримської економіки, визначені у Стратегії як пріоритетні.

- Жителі курортних районів і міст Криму найбільш скептично оцінюють соціальні наслідки реалізації цієї Стратегії.

- Як найбільші ризики для реалізації стратегій і програм соціально-економічного розвитку Криму жителі Криму називають корупцію в органах влади та органах місцевого самоврядування, брак фінансових ресурсів, низьку ефективність органів влади, її слабкий кадровий потенціал.

⁶ Очевидно, що ті, хто зі змістом Стратегії не ознайомлені, не знають, які галузі в ній визначені пріоритетними, але ключовими словами в їх відповіді були “фінансово-промислові групи”.

⁷ Серед респондентів, які не ознайомлені зі Стратегією, 74,1% ухилилися від відповіді на це питання, але ті, хто все ж таки відповідав, частіше за інші обрали варіант відповіді “фінансово-промислові групи, що контролюють ті галузі кримської економіки, які у Стратегії визначені як пріоритетні” (8,5%).

Які з наведених проблем Ви вважаєте найбільш важливими, актуальними для Криму?*
% опитаних

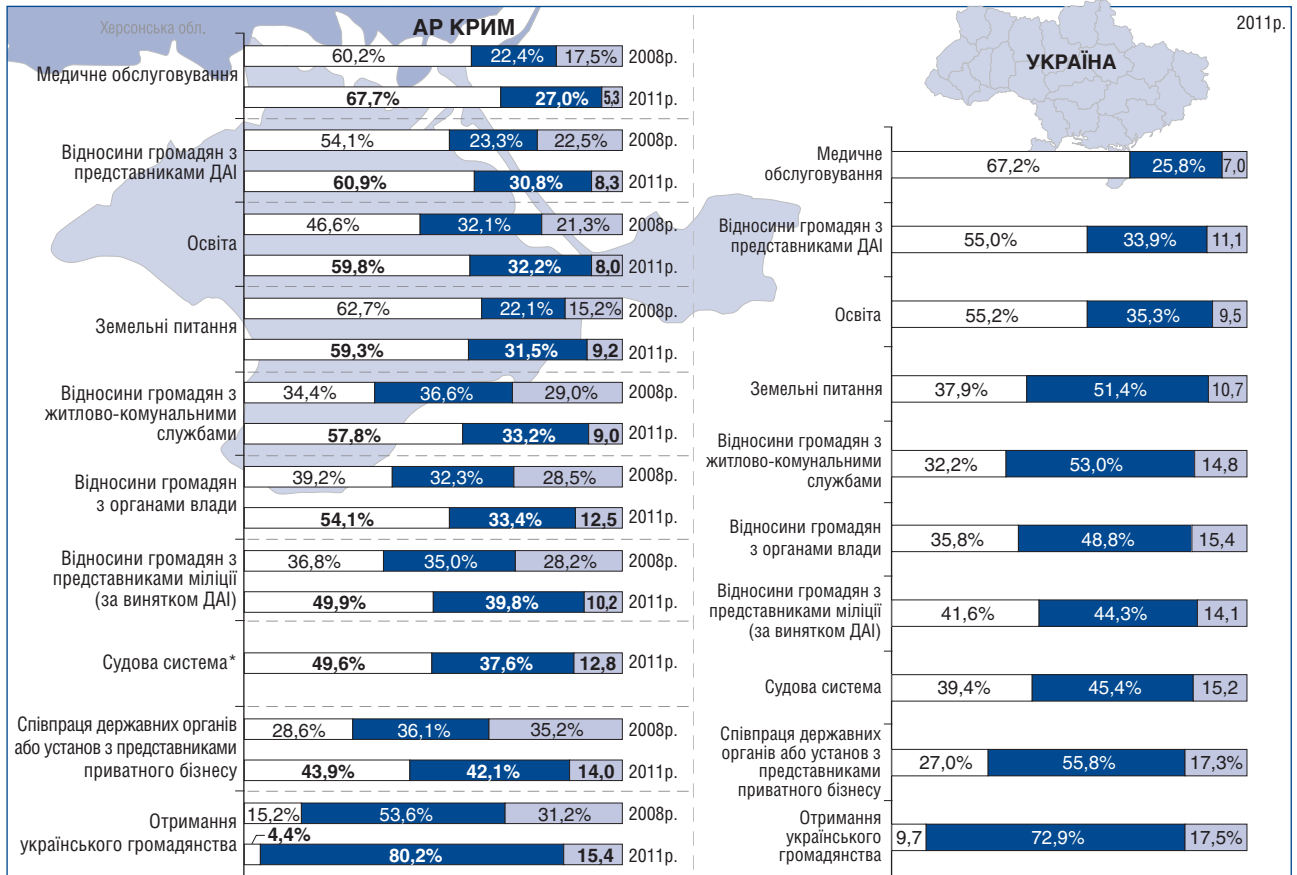
	АР КРИМ		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим, 2011р.)			ВІК (АР Крим, 2011р.)					УКРАЇНА
	2008р.	2011р.	Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	2011р.
Високі ціни на основні товари масового споживання	65,4	61,3	64,6	62,4	42,9	58,3	60,7	59,2	61,4	65,9	73,6
Низька заробітна плата та пенсії	66,8	60,5	61,3	61,8	43,5	56,6	57,2	59,0	61,0	67,3	72,4
Занепад промисловості та сільського господарства	53,7	59,4	64,4	58,8	54,9	52,7	61,3	63,6	65,2	57,5	43,5
Незадовільна робота по впорядкуванню населених пунктів (стан доріг, парків тощо)	22,1	47,2	47,7	45,6	51,4	39,6	50,4	51,9	52,7	44,8	25,9
Високий рівень безробіття	33,5	44,8	48,2	46,0	31,0	45,3	44,0	47,3	45,8	42,5	56,8
Занепад курортної галузі	28,1	42,3	42,1	44,7	26,6	38,8	41,1	43,1	44,7	44,4	5,4
Низький рівень медичного обслуговування	34,9	39,3	43,6	36,6	42,1	31,2	34,3	41,3	41,7	47,3	38,8
Боротьба за земельні ділянки в курортній зоні**	34,0	33,7	31,5	34,3	40,8	34,5	34,4	31,9	34,1	33,3	8,1
Масовий алкоголізм і наркоманія	31,1	33,7	41,1	31,3	28,8	31,8	30,8	35,3	37,8	33,2	30,3
Байдужість представників влади до проблем простих громадян	38,4	32,1	29,7	34,5	19,7	32,2	36,1	31,0	31,3	30,5	33,8
Використання представниками влади свого становища в корисливих цілях, корупція	34,9	29,0	27,7	29,4	27,7	27,5	29,6	31,0	28,3	28,9	27,1
Погана демографічна ситуація (висока смертність і низька народжуваність)	17,3	28,6	31,5	27,8	28,8	28,2	26,1	27,0	32,7	28,7	20,5
Проблеми з водопостачанням, якістю води	19,1	28,5	30,1	28,0	31,5	26,7	30,2	30,4	25,6	30,1	16,7
Високий рівень злочинності	21,3	27,8	31,7	25,4	31,5	25,4	27,9	31,6	26,7	28,1	21,8
Погана робота житлово-комунального господарства	22,4	27,1	29,7	26,6	20,7	20,8	24,3	24,6	34,1	31,6	30,3
Втрачені заощадження в Ощадбанку, інших банках	17,8	24,7	29,7	23,0	19,0	16,7	20,2	23,8	25,9	35,2	24,3
Велика кількість бездомних	20,7	24,1	29,3	21,7	23,9	23,9	22,9	24,1	25,0	24,8	11,6
Погані умови роботи на виробництві	11,9	23,8	25,8	22,8	25,5	21,9	23,2	28,4	26,1	21,2	8,2
Погана екологічна ситуація	28,9	23,7	27,0	23,2	21,2	23,4	24,0	23,3	25,6	22,6	21,2
Незаконний розпродаж оздоровниць (санаторіїв, пансіонатів тощо)	20,4	21,6	21,9	21,3	17,4	14,6	22,6	25,8	26,4	21,1	6,5
Проблеми розпаювання землі	21,5	20,2	21,3	19,6	18,5	21,2	23,5	20,9	20,1	16,7	8,4
Погана організація роботи у сфері надання послуг населенню	21,4	18,8	18,4	19,5	13,7	18,0	16,4	23,6	17,7	18,7	11,7
Велика заборгованість по зарплаті та пенсіях	8,3	17,7	18,6	16,4	20,7	17,4	19,1	16,3	18,3	17,7	11,0
Відсутність контролю громадян за діяльністю органів влади	16,0	16,5	16,2	16,8	11,4	11,9	21,7	18,4	15,5	16,5	23,1
Неефективна діяльність місцевих*** органів влади та місцевого самоврядування	-	15,9	13,7	16,5	12,5	12,1	19,6	17,5	16,3	15,4	18,9
Масова трудова міграція	14,7	14,4	15,1	12,5	23,4	13,1	14,4	16,9	16,6	12,4	15,1
Незадовільна робота правоохоронних органів	19,9	14,1	15,3	13,7	15,8	10,2	15,0	17,2	14,9	14,6	20,5
Відсутність стратегії розвитку АР Крим і цілеспрямованих дій з її реалізації	-	12,4	10,8	13,5	10,9	13,6	14,4	11,8	13,1	9,6	12,6
Погане транспортне забезпечення	6,2	12,2	11,9	12,8	7,6	12,3	13,5	10,0	14,2	11,4	10,5
Великомасштабне придбання власності в Криму іноземними громадянами	20,7	12,0	13,7	10,9	14,7	13,6	10,9	11,7	12,5	11,0	5,4
Проблеми взаємовідносин влади Криму з центральними органами влади України	16,5	11,5	12,1	11,8	6,6	9,3	11,7	11,5	11,7	13,2	4,5
Відсутність можливостей для розвитку національної культури	8,4	8,9	9,8	7,1	17,4	8,7	10,0	9,5	8,2	8,5	5,3
Проблеми, пов'язані з базуванням у Криму та Севастополі ЧФ РФ	26,2	8,2	10,0	7,2	7,6	7,6	8,5	7,8	9,5	8,1	-
Проблеми забезпечення представників депортованих народів роботою, житлом, виділення їм земельних ділянок	12,0	7,1	4,5	1,7	50,3	6,8	7,3	6,0	8,2	7,3	-
Недостатнє представництво депортованих народів в органах влади АР Крим і в місцевих органах влади	8,7	6,9	4,3	2,7	41,8	6,8	6,8	7,2	7,3	6,3	-
Проблеми, пов'язані з базуванням у Криму і Севастополі ВМС України	9,8	5,6	7,2	5,7	0,5	4,4	5,6	6,6	7,1	4,9	-
Напружені відносини між віруючими різних віросповідань, церков	7,4	5,1	6,1	4,5	7,6	4,2	5,6	4,9	6,3	4,7	3,5
Напружені міжнаціональні відносини	16,4	4,6	4,3	3,1	14,7	5,5	5,9	3,4	3,8	4,1	2,0
Неможливість навчання рідною мовою	15,5	4,5	4,5	3,8	8,2	3,0	5,9	5,7	5,7	3,3	3,0
Утиски свободи слова	6,8	3,4	4,5	2,8	5,4	2,8	4,1	4,3	4,1	2,4	3,4
Інші проблеми	3,6	0,4	0,4	0,5	0,0	0,8	0	0,6	0,3	0,2	2,8
Жодних проблем	0,4	0,1	0,2	0,2	0,0	0,2	0	0,3	0,3	0	0,1
Важко відповісти	0,5	0,4	0,4	0,3	0,0	0,6	0	0,6	0,5	0,2	0,8

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

** У загальноукраїнському опитуванні варіант відповіді був "боротьба за високорентабельні земельні ділянки".

*** У кримському опитуванні варіант відповіді був "неефективна діяльність кримських органів влади та місцевого самоврядування".

Чи відомо Вам особисто про випадки корупції в наведених сферах? % опитаних

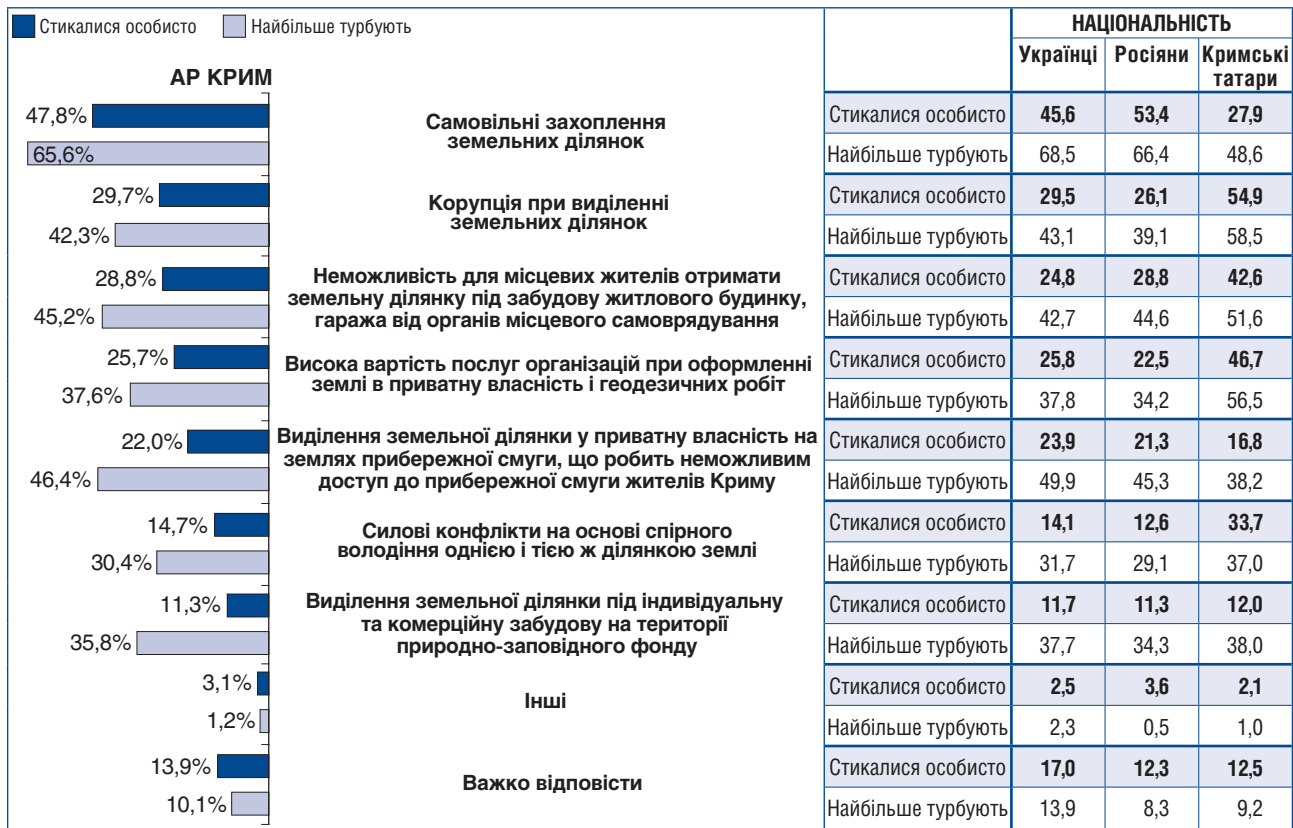

* В анкеті 2008р. цього варіанту відповіді не пропонувалося.

Відомо Не відомо Важко відповісти

		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим, 2011р.)		
		Українці	Росіяни	Кримські татари
Медичне обслуговування	Відомо	69,1	67,4	75,0
	Не відомо	24,9	28,1	20,1
	Важко відповісти	6,1	4,6	4,9
Відносини громадян з представниками ДАІ	Відомо	60,0	60,0	73,8
	Не відомо	29,5	32,3	20,8
	Важко відповісти	10,5	7,6	5,5
Освіта	Відомо	59,7	61,2	59,8
	Не відомо	31,3	31,3	33,2
	Важко відповісти	9,0	7,4	7,1
Земельні питання	Відомо	58,6	57,5	79,3
	Не відомо	30,7	33,9	14,1
	Важко відповісти	10,7	8,5	6,5
Відносини громадян з житлово-комунальними службами	Відомо	58,1	58,3	62,0
	Не відомо	32,5	33,4	27,7
	Важко відповісти	9,4	8,3	10,3
Відносини громадян з органами влади	Відомо	53,7	54,2	63,0
	Не відомо	31,2	34,3	28,3
	Важко відповісти	15,1	11,5	8,7
Відносини громадян з представниками міліції (за винятком ДАІ)	Відомо	50,1	49,3	61,1
	Не відомо	37,2	42,3	29,2
	Важко відповісти	12,7	8,4	9,7
Судова система	Відомо	49,6	48,3	65,2
	Не відомо	35,5	39,7	26,1
	Важко відповісти	14,9	12,0	8,7
Співпраця державних органів або установ з представниками приватного бізнесу	Відомо	42,7	44,4	56,0
	Не відомо	42,5	42,9	31,0
	Важко відповісти	14,9	12,7	13,0
Отримання українського громадянства	Відомо	4,7	3,5	10,9
	Не відомо	77,5	82,3	80,4
	Важко відповісти	17,8	14,2	8,7

3 якими порушеннями земельного законодавства в Криму Ви стикалися особисто, а які – найбільше Вас турбують?*
% опитаних

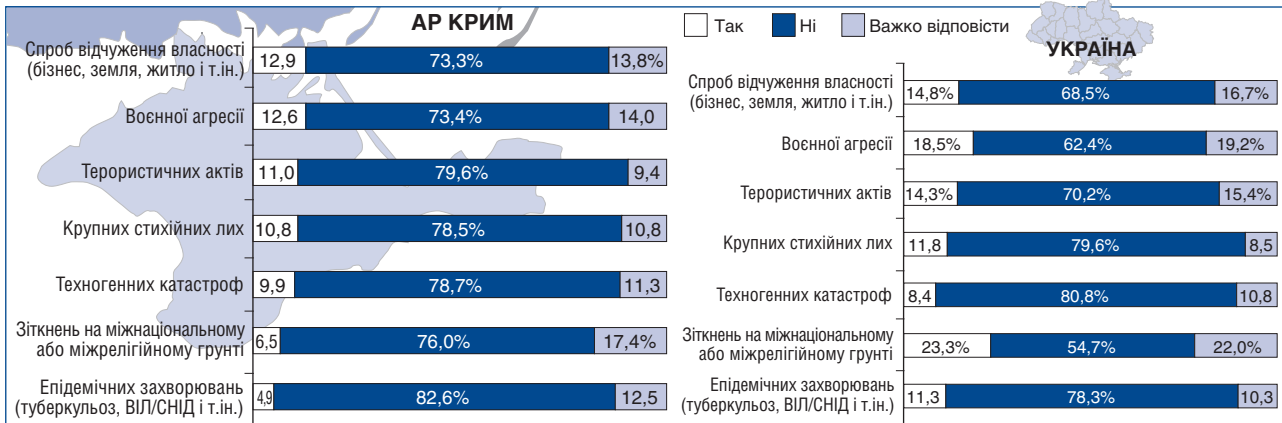

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Наскільки Ви задоволені якістю свого життя в наведених сферах?*
середній бал

	АР КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим)			ВІК (АР Крим)					УКРАЇНА
		Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	
Відносини в сім'ї	3,9	3,9	3,9	4,1	3,9	3,9	3,9	3,9	3,8	3,9
Вірогідність отримання допомоги від близьких людей у важкій ситуації	3,8	3,8	3,8	4,1	3,9	3,8	3,9	3,8	3,8	3,4
Доступність необхідної інформації	3,8	3,8	3,8	3,8	3,8	3,7	3,9	3,7	3,7	3,4
Рівень і доступність послуг зв'язку	3,7	3,7	3,8	3,7	3,8	3,7	3,8	3,7	3,7	3,5
Рівень освіти	3,4	3,3	3,4	3,3	3,4	3,5	3,6	3,5	3,0	3,4
Здоров'я	3,4	3,4	3,4	3,4	3,8	3,6	3,4	3,3	2,9	3,1
Житлові умови	3,3	3,3	3,4	3,4	3,3	3,2	3,4	3,4	3,4	3,2
Культурне життя	3,3	3,3	3,3	3,2	3,3	3,2	3,4	3,2	3,2	2,8
Робота	3,0	3,1	3,0	3,0	2,9	3,0	3,2	3,1	3,0	2,8
Задоволеність життям у цілому	3,0	3,1	3,1	2,7	3,1	3,0	3,1	3,1	3,0	2,8
Рівень і доступність інших послуг	2,9	2,9	2,9	2,8	2,9	2,8	3,0	2,9	2,8	2,9
Рівень і доступність освіти в країні	2,9	2,9	2,8	2,9	2,9	2,8	2,9	2,9	2,8	2,7
Відносини в суспільстві	2,9	2,9	2,9	2,7	3,0	2,9	2,9	2,9	2,8	2,7
Матеріальний рівень життя в цілому	2,8	2,8	2,7	3,0	2,8	2,7	2,9	2,8	2,6	2,5
Державна система в цілому	2,8	2,8	2,9	2,5	2,8	2,7	2,8	2,9	2,8	2,2
Рівень безпеки	2,7	2,8	2,7	2,7	2,7	2,7	2,7	2,8	2,8	2,6
Рівень і доступність медичних послуг	2,7	2,7	2,6	2,8	2,9	2,7	2,7	2,6	2,4	2,4
Якість товарів	2,6	2,6	2,6	2,3	2,7	2,5	2,7	2,5	2,5	2,5
Відносини між владою і громадянами	2,6	2,6	2,6	2,4	2,6	2,5	2,5	2,6	2,6	2,0
Рівень доходу	2,5	2,6	2,5	2,4	2,4	2,6	2,6	2,5	2,4	2,2
Рівень житлово-комунальних послуг	2,4	2,4	2,5	2,5	2,6	2,5	2,5	2,4	2,3	2,2
Пенсійна система	2,3	2,3	2,3	2,2	2,3	2,3	2,3	2,4	2,3	1,8
Стан і безпека навколишнього середовища	2,2	2,1	2,2	1,9	2,2	2,1	2,2	2,2	2,2	2,2
Вірогідність отримання допомоги від суспільства у важкій ситуації	2,2	2,3	2,2	2,2	2,2	2,1	2,2	2,2	2,3	1,9
Податкова система	2,2	2,2	2,2	1,7	2,1	2,1	2,1	2,3	2,2	1,9
Вірогідність отримання допомоги від держави у важкій ситуації	2,0	2,1	2,0	2,0	2,0	2,0	2,1	2,1	2,1	1,8

* За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де "1" означає "зовсім не задоволений", а "5" – "цілком задоволений".

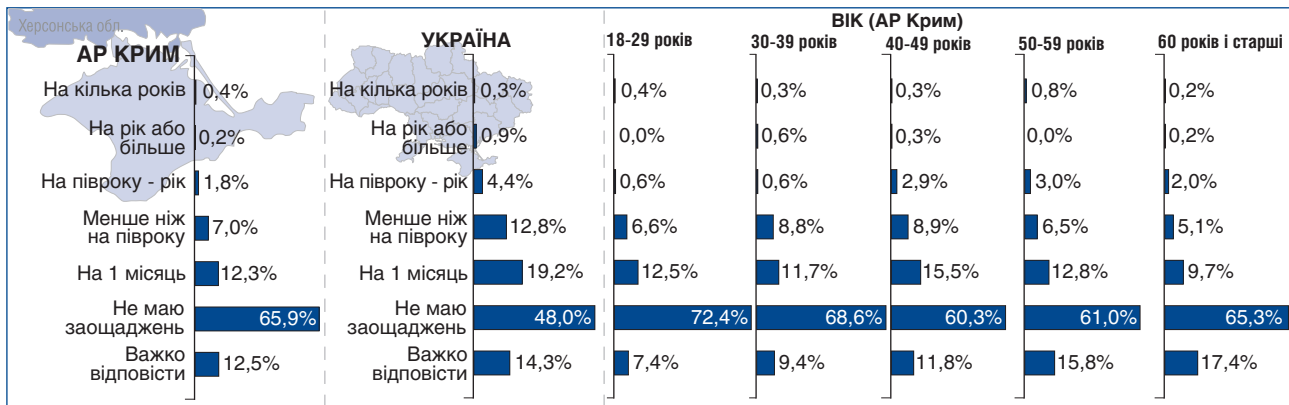
Чи відчуваєте Ви себе захищеним від...?
% опитаних

		РЕГІОНИ (АР Крим)			
		Сільсько-господарські	Промислові	Курортні	Севастополь
Спроб відчуження власності (бізнес, земля, житло і т.ін.)	Так	14,1	13,9	14,5	7,1
	Ні	71,2	73,3	67,1	85,5
	Важко відповісти	14,7	12,8	18,4	7,4
Воєнної агресії	Так	10,4	12,4	18,4	10,5
	Ні	74,0	74,8	63,7	82,6
	Важко відповісти	15,6	12,8	17,9	6,8
Терористичних актів	Так	9,4	12,1	18,3	4,5
	Ні	81,9	79,3	67,0	89,8
	Важко відповісти	8,7	8,5	14,7	5,7
Крупних стихійних лих	Так	9,9	9,7	19,8	3,1
	Ні	78,2	78,2	68,7	91,2
	Важко відповісти	11,9	12,1	11,5	5,7
Техногенних катастроф	Так	7,6	10,1	15,9	7,7
	Ні	79,1	78,9	69,9	88,3
	Важко відповісти	13,3	11,0	14,3	4,0
Зіткнень на міжнародному або міжрелігійному ґрунті	Так	5,7	4,9	12,0	3,4
	Ні	75,5	79,8	63,0	88,6
	Важко відповісти	18,8	15,3	25,1	8,0
Епідемічних захворювань (туберкульоз, ВІЛ/СНІД і т.ін.)	Так	5,7	4,7	6,7	1,4
	Ні	79,7	83,6	77,9	93,7
	Важко відповісти	14,6	11,7	15,4	4,8

Яким є в цілому матеріальне становище Вашої родини?
% опитаних

	АР КРИМ		АР КРИМ, 2011р.												УКРАЇНА		
			НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІК					ОСВІТА			СТАТЬ			
	2008р.	2011р.	Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Чоловіки	Жінки	2008р.	2011р.
Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	25,8	21,0	23,0	20,5	17,4	11,2	14,4	15,5	23,1	37,5	42,5	20,9	10,4	16,0	25,2	12,6	20,7
Вистачає на харчування і на придбання необхідних недорогих речей	36,4	43,5	47,3	42,5	38,0	46,0	45,3	42,8	43,5	40,7	45,4	45,6	38,5	43,9	43,3	33,2	39,6
У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку вже викликає труднощі	30,6	28,4	23,4	30,3	29,9	33,9	30,6	33,6	28,0	18,1	8,2	27,0	41,2	32,2	25,1	41,4	33,6
Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	4,7	5,1	3,1	5,4	9,8	5,7	7,6	6,0	4,6	2,4	2,1	4,1	8,6	5,7	4,6	10,6	3,4
Ми можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо	0,6	0,5	0,2	0,3	3,3	1,1	0,6	0,9	0,0	0,0	0,0	0,7	0,5	0,4	0,5	0,9	0,2
Важко відповісти / не відповіли	1,9	1,4	3,0	1,0	1,6	2,1	1,5	1,2	0,8	1,2	1,8	1,7	0,8	1,7	1,2	1,3	2,4

Якщо Ви втратите джерело доходу, на який час Вам вистачить Ваших заощаджень?
% опитаних

Який дохід на одного члена родини в Україні можна назвати середнім? середня сума, грн.		Скільки грошей необхідно сьогодні родині з розрахунку на одну особу щомісячно, щоб жити нормально? середня сума, грн.		Якою на сьогодні повинна бути мінімальна зарплата в Україні? середня сума, грн.	
АР Крим	3 736	АР Крим	3 769	АР Крим	3 918
Україна	3 046	Україна	3 306	Україна	2 905

З чого в середньому складається середньомісячний дохід Вашої родини?
середні відсотки

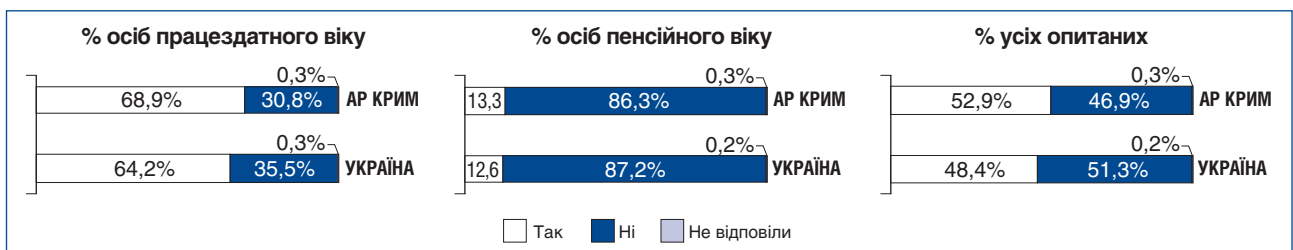
	АР КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим)			ВІК (АР Крим)				
		Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші
Зарплата за основним місцем роботи членів родини	58,9	56,2	61,3	58,7	75,9	75,6	76,0	64,2	15,8
Пенсія та інші соціальні виплати	25,7	28,7	25,0	14,3	7,0	7,0	6,9	21,3	72,4
Зарплата на додатковому місці роботи членів родини	4,0	4,1	3,7	5,3	4,5	4,9	4,5	3,6	2,7
Постійний власний бізнес	3,3	2,3	2,6	9,9	4,2	3,1	4,6	3,6	1,3
Сезонна робота на когось	2,1	2,1	2,0	2,4	2,1	2,6	1,6	1,9	2,2
Допомога з боку рідних і близьких	2,1	2,7	1,8	2,5	3,2	2,1	2,1	1,2	1,7
Власна земельна ділянка	1,8	2,1	1,4	3,9	1,9	1,7	1,9	2,3	1,4
Сезонна робота на себе, свій сезонний бізнес	1,6	1,4	1,5	2,9	0,8	1,8	2,0	1,4	1,9
Державні субсидії	0,3	0,3	0,3	0,1	0,3	0,6	0,1	0,2	0,3
Дивіденди від цінних паперів, доходи по депозиту і від інших фінансових операцій	0,2	0,1	0,3	0,0	0,1	0,2	0,2	0,0	0,5
Інше	0,1	0,0	0,2	0,0	0,0	0,3	0,0	0,3	0,0
	МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ (АР Крим)				УКРАЇНА				
	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування і на придбання необхідних недорогих речей	В цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, вже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі					
Зарплата за основним місцем роботи членів родини	40,4	59,7	72,6	54,7	53,8				
Пенсія та інші соціальні виплати	41,9	27,1	14,9	9,8	29,4				
Зарплата на додатковому місці роботи членів родини	4,7	4,2	2,6	6,9	3,7				
Постійний власний бізнес	2,0	1,9	2,4	19,9	2,0				
Сезонна робота на когось	3,4	1,9	1,2	3,2	2,3				
Допомога з боку рідних і близьких	4,0	2,1	0,8	0,4	3,6				
Власна земельна ділянка	2,0	1,7	1,8	2,6	3,2				
Сезонна робота на себе, свій сезонний бізнес	0,6	1,2	2,9	1,0	0,9				
Державні субсидії	0,2	0,2	0,5	0,4	0,5				
Дивіденди від цінних паперів, доходи по депозиту і від інших фінансових операцій	0,6	0,0	0,2	0,1	0,2				
Інше	0,3	0,0	0,0	1,1	0,4				

З яких галузей отримує доходи Ваша родина? Яким чином вони розподіляються у відсотковому відношенні? середній відсоток

	АР КРИМ	РЕГІОНИ				НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІК				
		Сільсько-господарські	Промислові	Курортні	Севастополь	Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші
Доходи, що отримуються з бюджетних джерел (зарплати в бюджетних організаціях, пенсії та інші соціальні виплати)	40,4	39,9	40,1	47,0	33,7	45,1	39,4	26,2	25,9	27,6	25,2	35,5	77,2
Послуги (фінансові, транспортні, торгівля тощо), за винятком обслуговування відпочиваючих	25,8	22,6	29,2	28,9	24,9	22,2	28,0	20,9	33,8	32,0	34,3	25,8	8,2
Промисловість і енергетика	15,8	13,2	20,4	11,1	22,0	14,7	16,5	21,8	20,0	18,9	19,4	19,1	4,9
Сільське господарство	8,8	20,3	1,9	2,2	0,7	9,6	6,5	21,8	9,3	11,4	9,3	11,1	4,7
Туризм, обслуговування відпочиваючих	5,2	2,4	5,3	9,8	5,8	6,0	4,9	7,6	6,9	4,7	5,7	5,6	3,5
Доходи, що отримуються від ЧФ Росії (зарплати, виплачувані ЧФ РФ, доходи від обслуговування ЧФ РФ тощо)	2,9	0,8	1,7	0,2	12,3	1,9	3,8	0,6	2,9	4,3	4,2	2,5	1,2
Інше	1,0	0,8	1,5	0,9	0,8	0,5	1,1	1,1	1,3	1,1	1,8	0,5	0,4

Яким чином у відсотках у середньому розподіляються середньомісячні витрати Вашої родини? середній відсоток

	АР КРИМ	ВІК (АР Крим)					МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ (АР Крим)				УКРАЇНА
		18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування і на придбання необхідних недорогих речей	В цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, вже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Продукти	37,0	37,1	38,2	37,4	36,8	36,1	37,3	39,0	34,7	32,2	39,7
Квартира та комунальні послуги	30,7	30,0	29,6	30,3	30,4	32,4	32,2	30,7	31,1	24,0	25,9
Одяг і інші речі, необхідні для життя	10,2	11,3	11,5	10,7	9,9	8,1	8,9	9,7	11,5	12,3	10,6
Ліки та медобслуговування	5,9	3,7	4,0	4,1	6,1	10,3	8,0	5,7	4,7	4,8	8,8
Транспорт	4,2	5,1	4,6	4,2	4,3	2,9	3,7	4,2	3,9	5,8	4,0
Освіта	3,2	3,5	3,2	4,6	3,4	1,9	2,4	2,9	4,6	3,3	2,3
Побутова техніка та інші предмети тривалого вжитку	3,0	3,1	3,2	3,4	3,1	2,5	2,1	2,6	3,5	6,8	2,8
Розваги, задоволення, відпочинок	3,0	3,5	3,8	2,8	2,8	2,1	2,8	2,6	3,2	4,6	2,1
Матеріальна допомога іншим людям (у т.ч. рідним і близьким)	1,7	1,5	1,2	1,6	2,2	2,0	1,7	1,6	1,7	3,1	1,8
Заощадження, накопичення	1,0	0,8	0,7	0,9	0,9	1,5	0,6	0,9	1,1	2,8	1,8
Інше	0,2	0,4	0,1	0,1	0,1	0,1	0,3	0,1	0,0	0,4	0,3

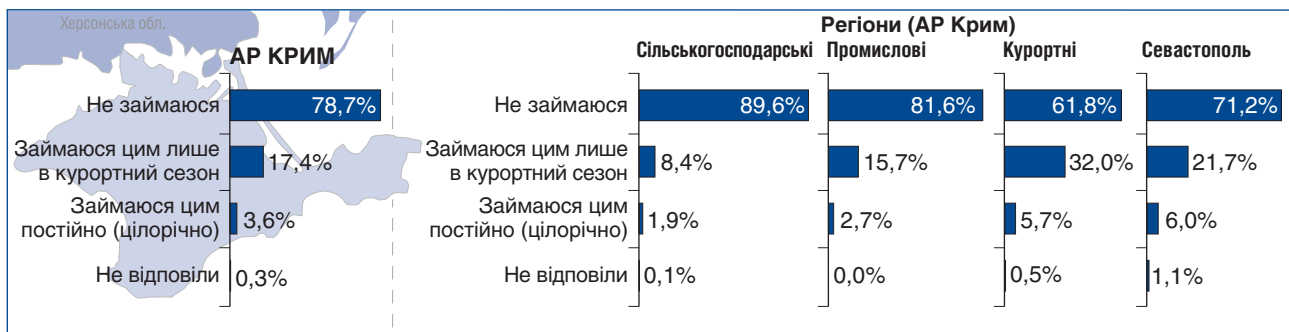
Чи маєте Ви зараз роботу?

**Вид зайнятості респондентів*,
% опитаних**

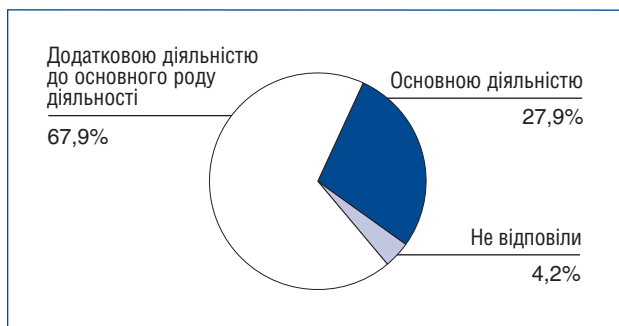
	АР КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим)			УКРАЇНА
		Українці	Росіяни	Кримські татари	
Працюють на постійному місці роботи	38,5	34,4	43,1	29,5	34,0
Пенсіонер	26,8	29,7	26,2	17,5	30,1
Не працюють, живуть не за свій рахунок	7,9	8,2	7,4	7,6	5,8
Працюють від випадку до випадку	6,6	6,8	5,7	8,7	7,1
Ведуть домашнє господарство і не шукають роботу	5,7	5,3	5,5	10,9	5,7
Студент/учень	5,4	8,8	3,1	11,4	5,0
Працюють на постійному місці роботи і займаються підробітками	4,4	3,9	4,2	7,1	6,4
Підприємець, власник бізнесу	3,8	2,0	3,1	13,0	3,8
Працюють на двох роботах позмінно	3,5	3,9	3,7	1,6	2,8
Інше	1,4	2,7	1,0	0,5	4,3

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

**Чи займаєтеся Ви якимись видами діяльності, пов'язаними з обслуговуванням відпочиваючих (курортників)?
% опитаних**

**Обслуговування відпочиваючих для Вас є...,
% тих, хто займається обслуговуванням відпочиваючих постійно або в сезон**

Якими видами діяльності, пов'язаними з обслуговуванням курортників, Ви займаєтеся?*
% тих, хто займається обслуговуванням відпочиваючих постійно або в сезон

Здача житлового приміщення в оренду	44,2
Приватне таксі	15,4
Сфера обслуговування готельно-ресторанного бізнесу (офіціант, бармен і т.ін.)	14,5
Сфера роздрібного продажу на території міста	10,5
Торгівля на пляжі	8,7
Сфера обслуговування на пляжі	7,9
Проведення екскурсій	4,5
Працюють аніматором	2,5
Велотаксі, гужове візництво	0,3
Обмін валют	0,2
Інше	2,1
Не займаються	0,3

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

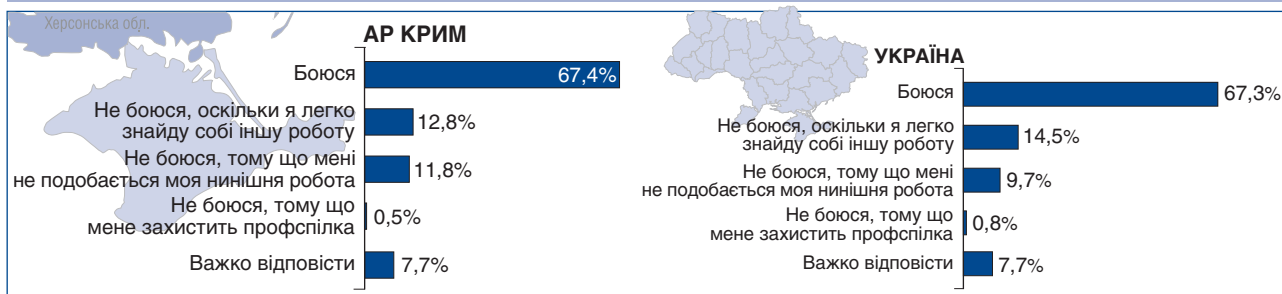
**Чи маєте Ви у приватній власності земельну ділянку?
% опитаних**

	АР КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим)			УКРАЇНА
		Українці	Росіяни	Кримські татари	
Не мають землі у приватній власності	49,8	55,2	51,2	21,7	47,9
Присадибна ділянка	31,8	26,6	33,5	44,6	25,8
Дачна ділянка	6,9	6,1	7,1	7,1	9,7
Мають ділянку сільськогосподарського призначення	6,6	7,2	4,5	16,8	14,1
Ділянка під забудову житла	2,1	1,8	1,6	4,3	1,2
Ділянка під забудову гаража	1,6	1,8	1,6	0,0	0,6
Не відповіли	1,2	1,4	0,6	5,4	0,6

**Яким чином Ви отримали цю ділянку?
% тих, хто має ділянку**

	АР КРИМ	Залежно від виду ділянки (АР Крим)			УКРАЇНА
		Ділянка сільськогосподарського призначення	Присадибна ділянка	Дачна ділянка	
Купили	41,6	15,0	42,9	46,4	21,5
Отримали від держави	33,7	73,7	28,3	28,6	39,4
Отримали у спадок або подарунок	22,8	10,6	27,6	21,4	42,0
Інше	1,3	0,8	1,6	1,4	5,6
Не відповіли	1,9	2,3	0,9	2,9	2,4

Чи боїтеся Ви втратити роботу? % опитаних

Наскільки Ви задоволені своєю роботою?*

середній бал

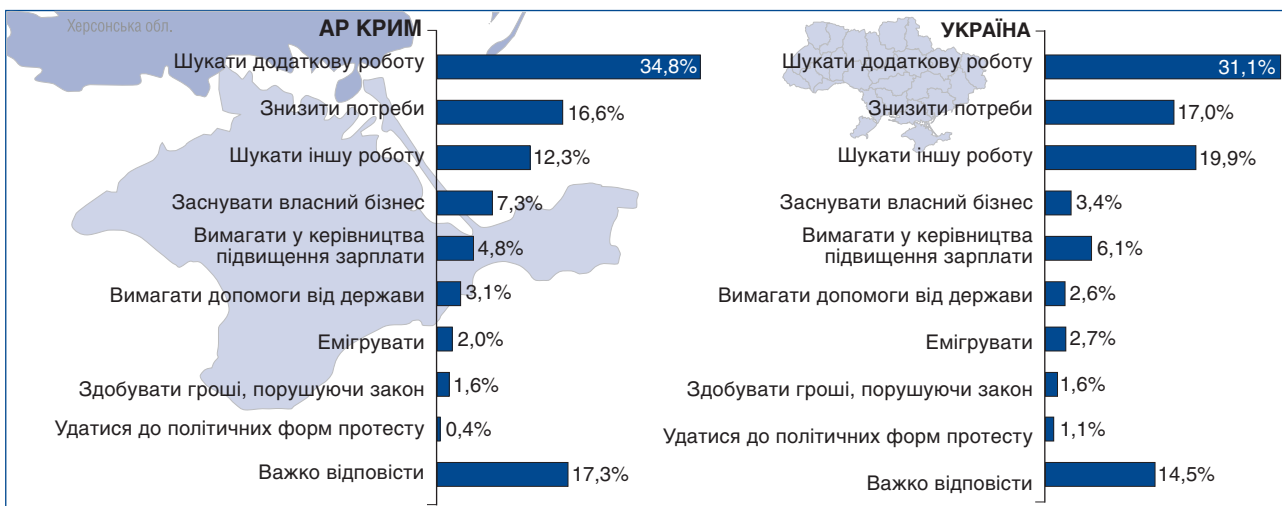
АР КРИМ	АР Крим																		УКРАЇНА	
	ОСВІТА			МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ				ВІК					ТИП ПОСЕЛЕННЯ		СТАТЬ		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			
	Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування і на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, вже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Місто	Село	Чоловіки	Жінки	Українці	Росіяни		Кримські татари
5.07	5.31	5.50	6.07	5.10	5.02	6.39	6.53	5.69	5.64	5.74	5.91	4.92	5.86	5.35	5.69	5.72	5.81	5.62	5.90	5.95

* За 10-бальною шкалою від 1 до 10, де "1" означає, що роботою зовсім не задоволений, а "10" – цілком задоволений.

Яку з наведених відповідей стосовно роботи Ви б обрали? % опитаних

	АР КРИМ	ОСВІТА (АР Крим)			ВІК (АР Крим)					УКРАЇНА
		Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	
Готовий на будь-яку роботу, аби мати гроші, чим більше, тим краще	48,7	27,9	51,6	53,2	58,6	57,9	61,0	47,1	25,2	42,7
Мати цікаву роботу, навіть за не дуже великі гроші	18,3	20,0	17,0	20,3	21,4	14,6	16,6	18,0	19,3	14,4
Мати помірну зарплату і спокійну, навіть нудну роботу	11,6	9,3	11,3	13,3	7,6	10,5	12,9	16,9	11,2	19,2
Не працювати взагалі (жити за чужий рахунок)	3,7	5,4	4,2	1,6	4,9	4,4	2,0	2,5	4,3	4,1
Важко відповісти	17,7	37,5	15,9	11,5	7,4	12,6	7,4	15,5	40,2	19,8

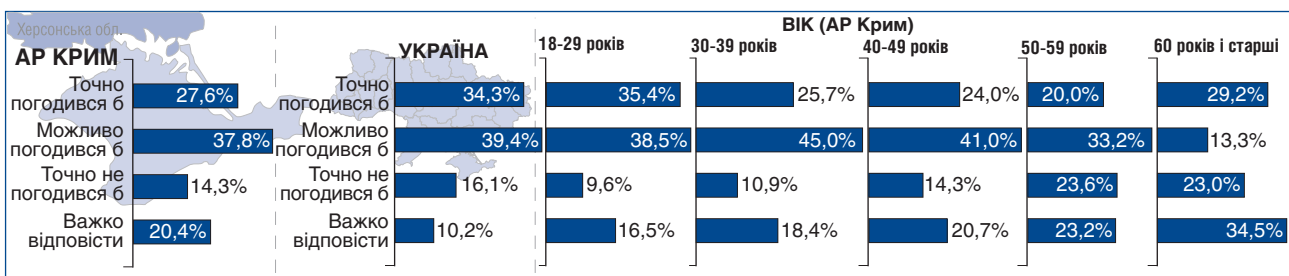
Які дії Ви схильні зробити в першу чергу в тому випадку, якщо Ваша зарплата не дозволяє задовольняти потреби Вашої родини? % опитаних

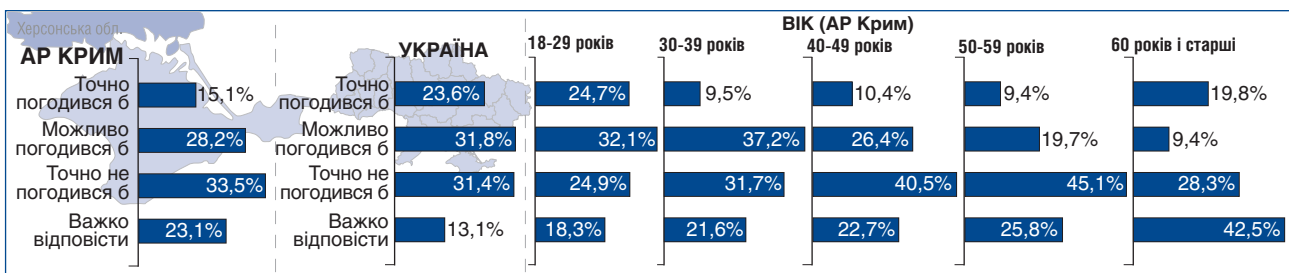
Яка пропозиція заробітної плати ("чистими") змусила б Вас змінити роботу, навіть якщо Ваша нинішня робота дуже подобається?
середня сума, грн.

АР КРИМ	АР Крим																УКРАЇНА	
	ОСВІТА			ВІК				СТАТЬ		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ					
	Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки	Українці	Росіяни	Кримські татари	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування і на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, вже викликає труднощі		Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
5 193	5 025	4 669	6 114	5 296	4 836	5 459	5 486	3 759	5 563	4 786	4 811	5 055	5 608	5 290	4 514	4 662	10 457	5 654

Якби Ви не мали роботи, або Вас не влаштовувала зарплата, і Вам запропонували б роботу і зарплату, які Вас влаштовували б, але для цього Вам довелося б перенавчатися на зовсім іншу спеціальність, погодилися б Ви на таку зміну?
% тих, хто за віком і станом здоров'я може працювати

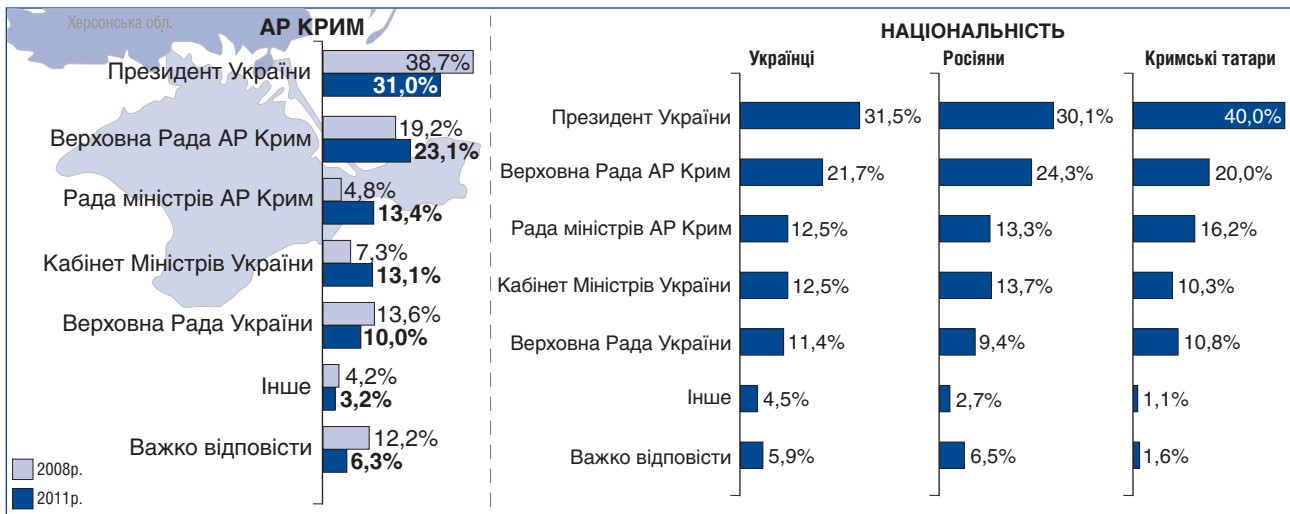
Якби Ви не мали роботи, або Вас не влаштовувала зарплата, а в іншому регіоні Вам запропонували б роботу і зарплату, які Вас влаштовували б, погодилися б Ви на переїзд, за умови вирішення проблеми з житлом?
% тих, хто за віком і станом здоров'я може працювати

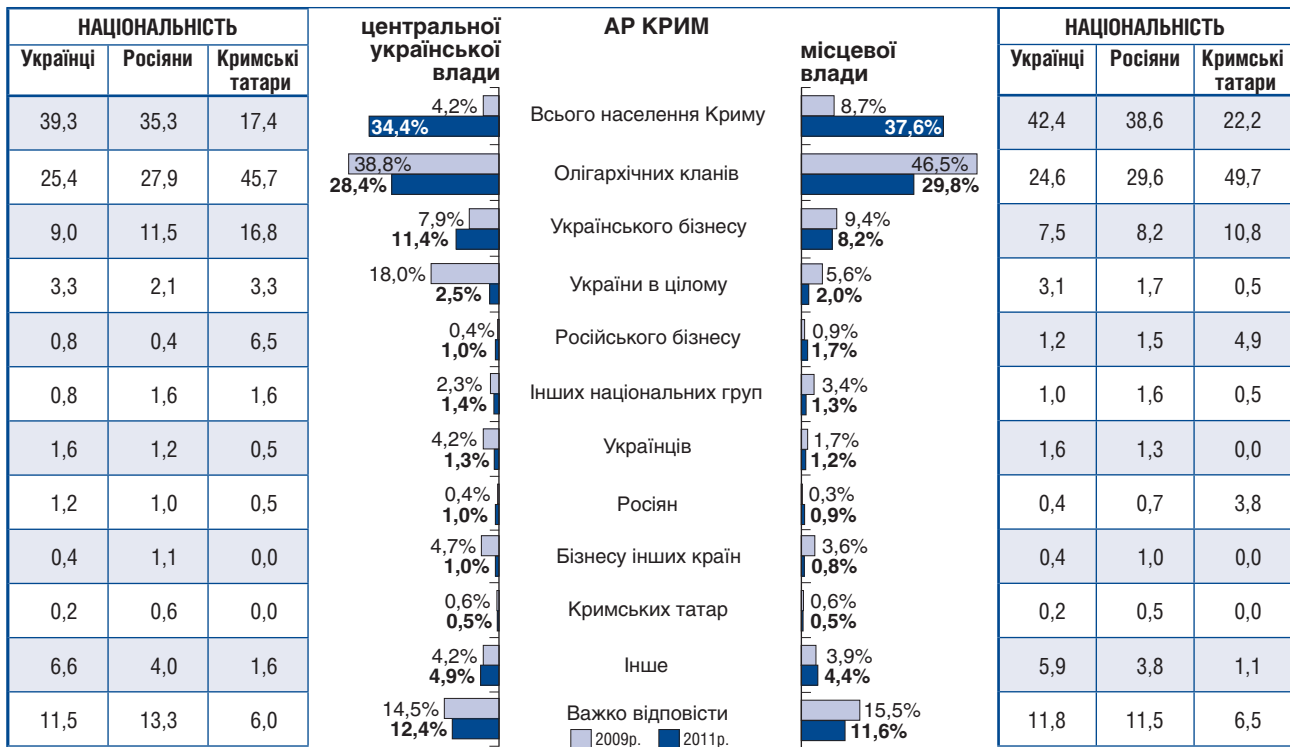
Чи хотіли б Ви поїхати працювати за кордон?
% опитаних

	АР КРИМ	АР Крим													УКРАЇНА
		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІК (АР Крим)					ОСВІТА			СТАТЬ		
		Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Чоловіки	Жінки	
Ні	51,8	51,8	51,7	49,2	26,5	44,6	46,3	64,9	75,2	71,8	48,8	48,0	46,8	55,9	58,5
Так, але якщо це буде легальна робота	26,5	24,1	29,1	22,4	42,2	38,1	29,6	15,8	9,3	12,9	27,2	32,2	29,9	23,7	23,2
Так, навіть якщо це буде нелегальна робота	10,7	9,4	9,8	22,4	21,2	8,8	13,2	7,4	3,0	3,9	12,5	10,6	12,9	9,0	9,3
Важко відповісти	10,9	14,7	9,4	6,0	10,2	8,5	10,9	12,0	12,4	11,4	11,5	9,2	10,3	11,4	9,2

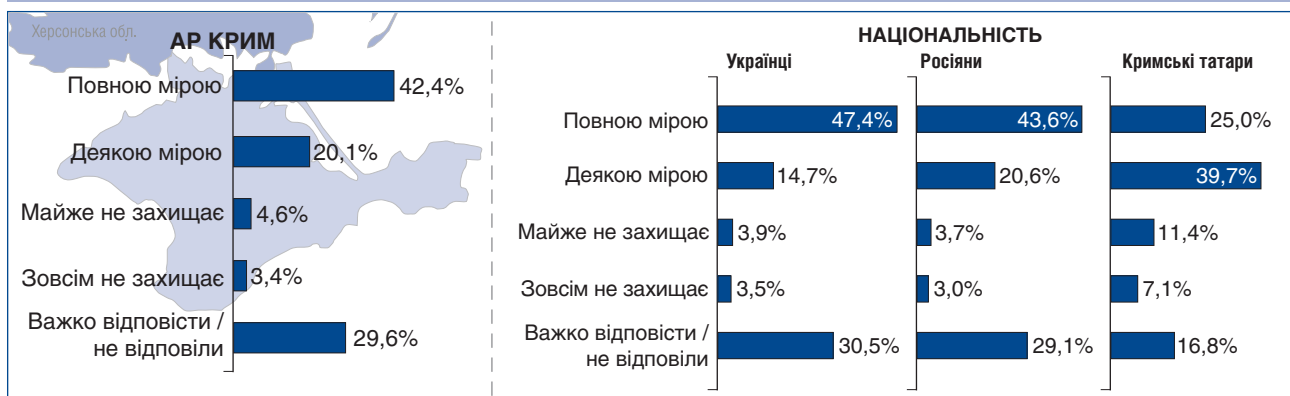
Хто несе найбільшу відповідальність за економічні та політичні проблеми в Криму? % опитаних

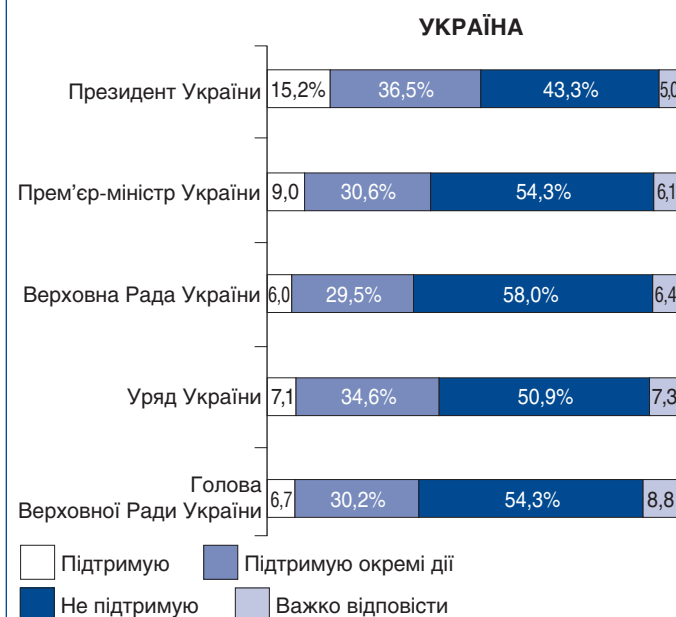
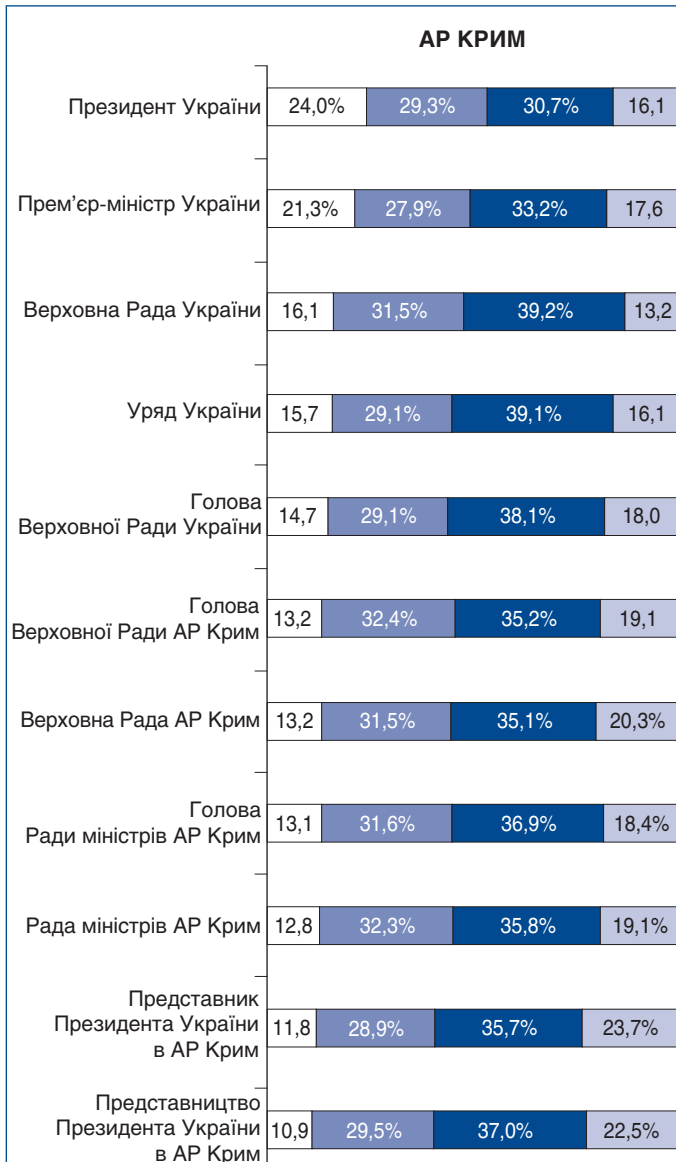
У чиїх інтересах проводиться політика центральної української та місцевої влади в Криму? % опитаних

Наскільки Меджліс захищає інтереси кримськотатарського народу? % опитаних

Чи підтримуєте Ви діяльність наведених органів влади і державних інститутів?
% опитаних

		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим)		
		Українці	Росіяни	Кримські татари
Президент України	Підтримую	24,1	25,6	9,2
	Підтримую окремі дії	29,0	32,5	10,9
	Не підтримую	26,4	27,3	67,4
	Важко відповісти	20,5	14,6	12,5
Прем'єр-міністр України	Підтримую	19,8	23,6	8,2
	Підтримую окремі дії	32,5	27,6	13,1
	Не підтримую	26,2	31,7	64,5
	Важко відповісти	21,5	17,1	14,2
Верховна Рада України	Підтримую	13,5	17,2	7,0
	Підтримую окремі дії	33,9	32,8	21,6
	Не підтримую	31,9	38,9	62,7
	Важко відповісти	20,7	11,1	8,6
Уряд України	Підтримую	14,5	16,2	8,2
	Підтримую окремі дії	31,5	30,4	15,3
	Не підтримую	32,5	39,0	63,9
	Важко відповісти	21,5	14,4	12,6
Голова Верховної Ради України	Підтримую	13,3	15,4	7,7
	Підтримую окремі дії	34,2	28,7	15,8
	Не підтримую	30,9	38,2	62,8
	Важко відповісти	21,5	17,6	13,7
Голова Верховної Ради АР Крим	Підтримую	13,3	13,9	5,4
	Підтримую окремі дії	32,5	31,3	34,8
	Не підтримую	29,2	37,2	42,4
	Важко відповісти	25,0	17,6	17,4
Верховна Рада АР Крим	Підтримую	12,7	14,1	7,1
	Підтримую окремі дії	31,7	32,0	26,8
	Не підтримую	30,9	35,5	47,0
	Важко відповісти	24,7	18,5	19,1
Голова Ради міністрів АР Крим	Підтримую	12,7	13,9	6,0
	Підтримую окремі дії	33,1	30,2	32,1
	Не підтримую	32,1	38,6	41,8
	Важко відповісти	22,1	17,3	20,1
Рада міністрів АР Крим	Підтримую	13,9	12,6	8,7
	Підтримую окремі дії	30,5	33,0	31,1
	Не підтримую	31,3	37,3	41,5
	Важко відповісти	24,4	17,1	18,6
Представник Президента України в АР Крим	Підтримую	10,2	12,5	6,0
	Підтримую окремі дії	34,8	27,8	17,4
	Не підтримую	28,1	35,4	59,8
	Важко відповісти	27,0	24,3	16,8
Представництво Президента України в АР Крим	Підтримую	10,9	10,6	7,1
	Підтримую окремі дії	31,8	30,6	16,3
	Не підтримую	32,8	35,5	59,8
	Важко відповісти	24,4	23,3	16,8

Якому з наведених варіантів майбутнього Криму Ви надаєте перевагу? Чи хотіли б Ви, щоб Крим...?
 % опитаних

	КРИМ		(АР Крим, 2011р.)																	УКРАЇНА					
			НАЦІОНАЛЬНІСТЬ						ВІК						ОСВІТА										
	2009р.	2011р.	Українці		Росіяни		Кримські татари		18-29 років		30-39 років		40-49 років		50-59 років		60 років і старші		Неповна середня		Середня або середня спеціальна		Вища або незакінчена вища		2011р.
			2009р.	2011р.	2009р.	2011р.	2009р.	2011р.	2009р.	2011р.	2009р.	2011р.	2009р.	2011р.	2009р.	2011р.	2009р.	2011р.	2009р.	2011р.	2009р.	2011р.			
Зберіг свій нинішній статус автономної республіки у складі України, але з ширшими правами та повноваженнями	13,8	44,7	19,1	50,9	11,0	46,6	10,3	27,7	14,0	45,9	13,8	50,1	17,4	46,7	12,7	48,2	11,5	35,7	10,3	39,1	14,4	44,1	13,8	48,7	13,8
Вийшов зі складу України й приєднався до Росії	32,3	24,4	29,0	20,7	36,7	27,5	10,8	3,8	32,6	17,0	31,6	20,5	27,1	25,2	31,9	20,7	37,2	36,3	37,1	31,9	31,7	24,7	32,4	19,9	1,6
Зберіг свій нинішній статус автономної республіки у складі України з існуючими правами та повноваженнями	7,4	7,1	11,7	9,4	5,2	7,2	8,6	1,6	5,6	7,9	8,3	4,1	8,3	7,2	6,8	7,4	8,1	8,4	3,6	5,4	6,8	6,4	10,1	9,2	48,8
Вийшов зі складу України й став незалежною державою	6,0	6,0	5,8	3,7	5,2	7,2	11,4	3,3	6,1	10,8	5,7	5,3	6,4	5,4	5,6	4,6	6,0	3,1	5,8	3,9	7,6	5,6	3,2	7,9	1,1
Став кримсько- татарською національною автономією у складі України	1,1	3,5	0,2	1,0	0,1	0,4	10,3	33,2	0,8	4,7	0,9	3,8	0,8	2,9	1,4	3,5	1,3	2,4	0,9	3,2	1,1	3,8	1,0	3,1	1,8
Вийшов зі складу України й приєднався до Туреччини	1,1	2,4	0,4	0,4	0,9	0,7	4,3	20,7	2,1	2,1	0,6	4,4	0,8	1,4	0,6	3,3	1,1	1,4	0,9	1,8	1,0	3,0	1,6	1,6	0,4
Став російською національною автономією у складі України	19,5	2,3	19,7	2,5	22,4	2,5	7,6	0,0	16,9	2,3	20,4	2,6	23,5	1,4	22,0	2,2	16,9	2,7	21,9	1,4	18,9	2,5	19,7	2,2	1,4
Став однієї з областей України, як це було до 1991р.	2,2	1,1	3,8	2,0	2,1	0,6	0,5	0,5	3,1	1,3	1,7	1,8	1,4	0,6	1,7	0,3	2,8	1,4	0,9	1,1	2,3	1,4	2,4	0,7	17,3
Важко відповісти	16,6	8,5	10,3	9,4	16,4	7,3	36,2	9,2	18,8	8,0	17,0	7,4	14,3	9,2	17,3	9,8	15,1	8,6	18,6	12,2	16,2	8,5	15,8	6,7	13,8

Існують різні підходи до визначення пріоритетних сфер, що їх необхідно розвивати в Криму. Який з наведених підходів Ви вважаєте більш правильним?
 % опитаних

	КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІК					РЕГІОНИ			
		Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Сільсько-господарські	Промислові	Курортні	Севастополь
Необхідно повністю сконцентрувати зусилля на розвитку рекреаційної (туристичної) сфери і пов'язаних з нею галузей (виробництво продуктів харчування, транспортну галузь, побутові, інформаційні послуги). Всі інші галузі, діяльність яких може перешкоджати її розвитку (завдавати збитку екології тощо), повинні перепрофілюватися або поступово зупинятися	65,8	63,1	67,0	67,9	70,1	63,8	69,3	65,4	61,1	63,5	72,8	57,9	71,5
У Криму необхідно розвивати всі існуючі галузі економіки, навіть якщо їх розвиток і діяльність завдаватиме збитку рекреаційній сфері	8,4	8,2	8,9	6,5	4,5	7,6	8,0	9,8	11,8	9,3	5,6	12,4	5,1
Обидва підходи є неправильними	12,7	11,5	12,6	16,3	13,4	18,2	12,0	10,1	10,4	14,6	8,5	14,3	11,7
Важко відповісти	13,1	17,2	11,5	9,3	12,0	10,4	10,7	14,7	16,7	12,6	13,1	15,4	11,7

Які з наведених чинників найбільше заважають успішному економічному розвитку Криму?
% опитаних

	НАЙВАЖЛИВИШИЙ								ДРУГИЙ ЗАВАЖЛИВІСТЮ		ТРЕТІЙ ЗА ВАЖЛИВІСТЮ	
	КРИМ	УКРАЇНА	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим)			ОСВІТА (АР Крим)			КРИМ	УКРАЇНА	КРИМ	УКРАЇНА
			Українці	Росіяни	Кримські татари	Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища				
Високий рівень корупції	35,3	30,7	36,4	32,9	49,7	40,6	36,9	29,7	19,7	18,0	11,3	10,7
Відсутність зрозумілої і підкрпленої ресурсами стратегії розвитку	17,3	17,6	13,3	20,6	6,0	10,7	16,2	23,0	6,6	9,4	5,0	10,0
Неврегульованість і низький рівень захисту прав власності та виконання зобов'язань	10,3	5,8	7,2	11,3	13,7	8,9	11,3	9,0	16,0	9,4	8,9	9,4
Низька кваліфікація працівників апарату державного управління	6,2	6,7	5,7	6,9	1,6	5,0	6,4	6,3	10,9	9,5	7,7	9,0
Обмеженість фінансового потенціалу	5,8	9,2	4,5	6,0	10,4	6,0	5,2	6,8	3,9	9,7	9,4	9,1
Високий рівень соціальних і міжнаціональних суперечностей, який підвищує інвестиційні ризики та перешкоджає інвестиціям	3,8	2,1	4,5	3,3	4,4	5,0	3,7	3,2	5,4	3,9	14,3	5,6
Високий рівень криміналізації економічної діяльності	3,7	6,3	3,9	3,4	5,5	3,9	3,8	3,6	11,0	13,3	6,0	8,2
Обмеженість людського потенціалу (недостатній рівень освіти, економічної активності населення)	3,6	2,4	6,3	2,6	2,7	3,6	3,5	3,8	0,9	2,8	5,1	6,5
Обмеженість природних ресурсів	3,3	2,4	3,1	3,2	2,2	3,2	2,9	4,0	7,0	3,6	9,3	4,0
Низький рівень ділової етики сфери бізнесу	2,8	2,1	3,1	2,8	2,2	2,5	2,2	4,1	5,6	4,0	7,7	6,6
Інший	0,8	0,6	0,4	1,2	0,0	0,7	0,7	1,3	2,6	0,5	2,8	0,7
Важко відповісти / не відповіли	7,1	14,1	11,6	5,8	1,6	9,9	7,2	5,2	10,4	15,8	12,5	20,1

Які галузі повинні бути основними для економіки Криму?
% опитаних

	НАЙВАЖЛИВІША															ДРУГА ЗАВАЖЛИВІСТЮ	ТРЕТЯ ЗА ВАЖЛИВІСТЮ	
	КРИМ	РЕГІОНИ				ВІК					НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ОСВІТА				КРИМ
		Сільсько- господарські	Промислові	Курортні	Севастополь	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українці	Росіяни	Кримські татари	Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища		
Туризм і рекреаційний комплекс	41,2	32,0	37,3	58,7	45,2	50,9	42,5	39,3	39,8	33,5	31,1	45,8	40,4	30,5	41,6	45,6	16,9	13,1
Сільське господарство	27,2	38,7	22,2	17,2	19,9	21,7	24,9	24,9	27,1	35,2	30,7	24,0	34,4	39,4	28,2	18,7	30,6	12,6
Виробництво промислових споживчих товарів	13,1	13,5	15,7	6,7	16,5	9,6	13,2	14,0	15,4	13,8	16,2	12,1	13,7	9,7	12,6	15,9	16,5	13,4
Риболовецький комплекс і рибне господарство	5,9	3,9	10,6	6,0	4,3	5,1	4,4	7,2	6,0	6,7	6,7	6,0	3,3	6,8	5,5	6,3	11,8	11,5
Альтернативна енергетика (сонячна, вітрова тощо)	4,5	3,2	3,4	5,3	8,0	5,7	7,0	4,9	2,7	2,6	3,3	5,0	5,5	3,9	4,1	5,8	6,0	14,6
Транспортний комплекс із забезпечення міжнародних перевезень, в т.ч. транзитних	2,1	2,0	2,0	2,5	2,0	1,5	1,5	3,2	2,7	2,0	2,2	2,1	2,2	2,2	2,4	1,4	6,6	13,3
Добувна (нафта, газ та ін.) і хімічна галузі	1,7	1,3	3,1	1,6	0,9	1,5	1,5	2,3	1,4	1,6	1,8	1,7	0,0	1,4	1,7	1,8	3,3	9,0
Машинобудування	0,8	0,5	1,3	0,2	1,4	0,2	1,2	1,1	0,8	0,8	0,8	0,8	0,5	1,4	0,8	0,4	3,6	5,2
Інша	0,1	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	0,4	0,2	0,0	0,0	0,7	0,1	0,0	0,2	0,7
Важко відповісти	3,4	4,6	4,4	1,8	1,8	3,8	3,8	3,1	3,8	3,4	7,0	2,5	0,0	4,0	3,0	4,1	4,5	6,6

Чи повинна держава йти на закриття в Криму підприємств, які є екологічно шкідливими, якщо це буде пов'язано із загрозою зростання безробіття, зменшення доходів від експорту та податкових надходжень до бюджету?
% опитаних

	АР КРИМ			НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ОСВІТА			РЕГІОНИ		
	Так	Лише за умови, що такі втрати будуть помірними і тимчасовими	Важко відповісти	Українці	Росіяни	Кримські татари	Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Сільсько-господарські	Промислові	Курортні
Так	29,9%	36,0%	9,5%	26,8	30,4	38,0	33,6	27,9	32,6	31,7	21,2	27,6
Ні			24,6%	7,6	10,8	6,0	10,4	8,9	10,1	8,4	11,7	8,7
Лише за умови, що такі втрати будуть помірними і тимчасовими				34,8	37,1	33,2	26,4	38,0	36,6	33,2	38,5	37,5
Важко відповісти				30,8	21,7	22,8	29,6	25,2	20,7	26,7	28,6	26,2

Як Ви ставитеся до можливості видобутку енергоносіїв на шельфі Чорного та Азовського морів, а також збільшення транзиту енергоносіїв акваторією Чорного моря?
% опитаних

	АР КРИМ			РЕГІОНИ			
	Негативно	Скоріше негативно	Скоріше позитивно	Сільськогосподарські	Промислові	Курортні	Севастополь
Негативно	18,9%			18,0%	14,2%	22,3%	22,4%
Скоріше негативно	16,5%			15,5%	10,8%	19,8%	22,4%
Скоріше позитивно	13,9%			13,2%	18,0%	14,0%	9,9%
Позитивно	23,2%			22,9%	22,1%	22,3%	25,9%
Важко відповісти	27,5%			30,4%	34,9%	21,6%	19,4%

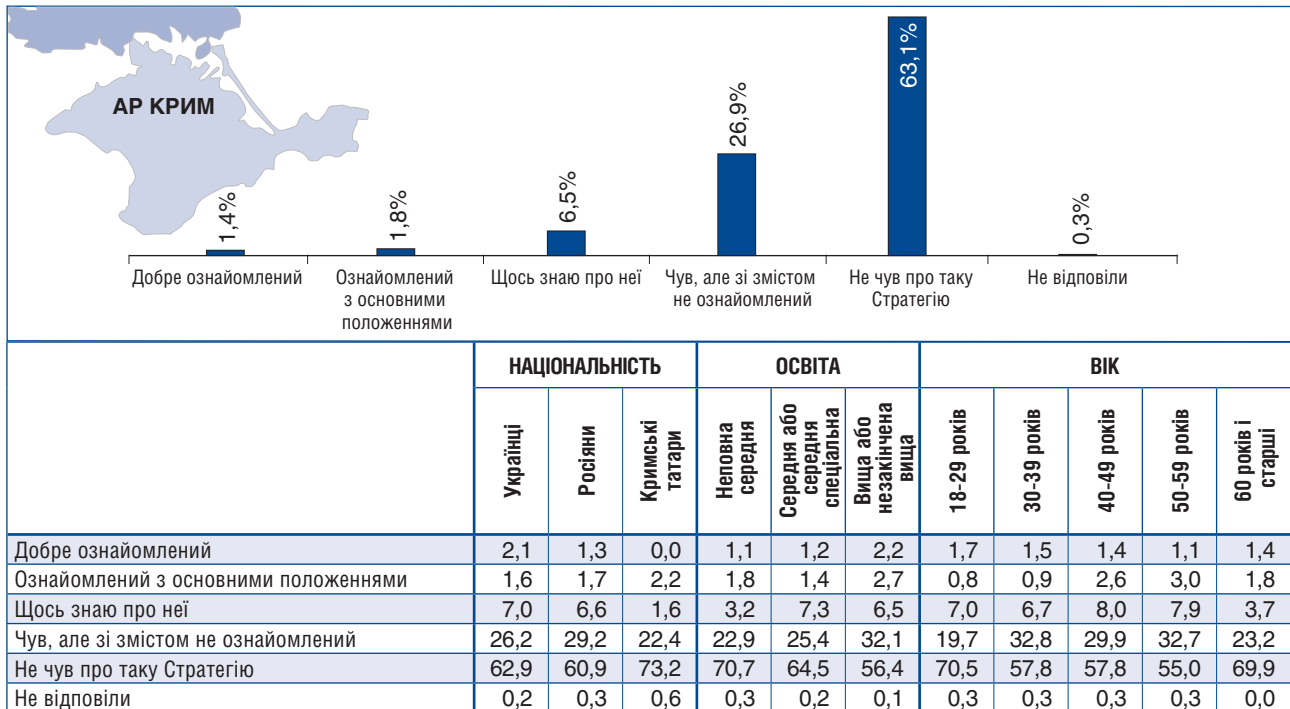
З яким із суджень щодо вирішення земельного питання в Криму Ви згодні більшою мірою?
% опитаних

	КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІК					РЕГІОНИ		
		Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Сільсько-господарські	Промислові	Курортні
Той земельний фонд, який в цей час залишається в державній власності, повинен і надалі залишатися в руках держави	68,9	75,2	74,1	24,5	66,7	66,9	71,0	66,8	72,8	63,0	72,7	71,8
Уся земля, за невеликими винятками, повинна бути не лише об'єктом приватної власності, але й об'єктом вільної купівлі-продажу	13,5	10,4	11,1	36,4	14,9	14,7	15,5	14,7	9,1	15,9	16,7	8,3
Важко відповісти	17,6	14,4	14,8	39,1	18,4	18,4	13,5	18,5	18,1	21,1	10,6	19,9

Які країни можуть бути пріоритетними партнерами в економічному розвитку Криму?
% опитаних

	НАЙВАЖЛИВИША									ДРУГА ЗА ВАЖЛИВІСТЮ	ТРЕТЯ ЗА ВАЖЛИВІСТЮ
	КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІК						
		Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	КРИМ	КРИМ
Росія	66,7	68,4	72,7	18,6	48,7	62,4	73,9	70,0	79,6	13,7	5,5
Інші країни - члени ЄС	16,6	17,2	15,6	27,9	30,5	20,0	10,9	12,8	7,7	8,4	11,1
Туреччина	5,0	1,0	1,2	44,3	4,9	7,1	4,0	5,2	4,3	6,1	6,7
Інші країни СНД	4,1	4,7	3,4	3,8	4,2	5,9	4,6	3,3	3,1	49,0	12,7
Сусідні країни Центральної і Східної Європи	2,4	1,2	3,2	1,1	6,4	1,2	1,4	1,4	0,8	12,8	27,4
США	0,8	0,6	0,8	1,6	1,3	0,6	0,9	0,5	0,6	1,5	5,6
Німеччина	0,3	0,2	0,4	0,0	0,2	0,0	0,6	0,3	0,2	1,3	3,1
Китай	0,3	0,2	0,3	0,0	0,6	0,0	0,3	0,3	0,0	0,4	3,0
Японія	0,1	0,2	0,1	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	0,2	0,8	2,7
Скандинавські країни	0,1	0,2	0,0	0,5	0,0	0,0	0,0	0,3	0,2	0,3	2,2
Канада	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,9
Інша	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7
Важко відповісти	3,6	6,1	2,3	2,2	3,2	2,5	3,4	5,9	3,3	5,6	17,4

22 грудня 2010р. Верховна Рада АР Крим затвердила Стратегію економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр. Чи чули Ви про цю подію? Якщо чули, то наскільки Ви ознайомлені з цим документом?
% опитаних

Хто найбільше виграє від реалізації Стратегії економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр.?*
% опитаних

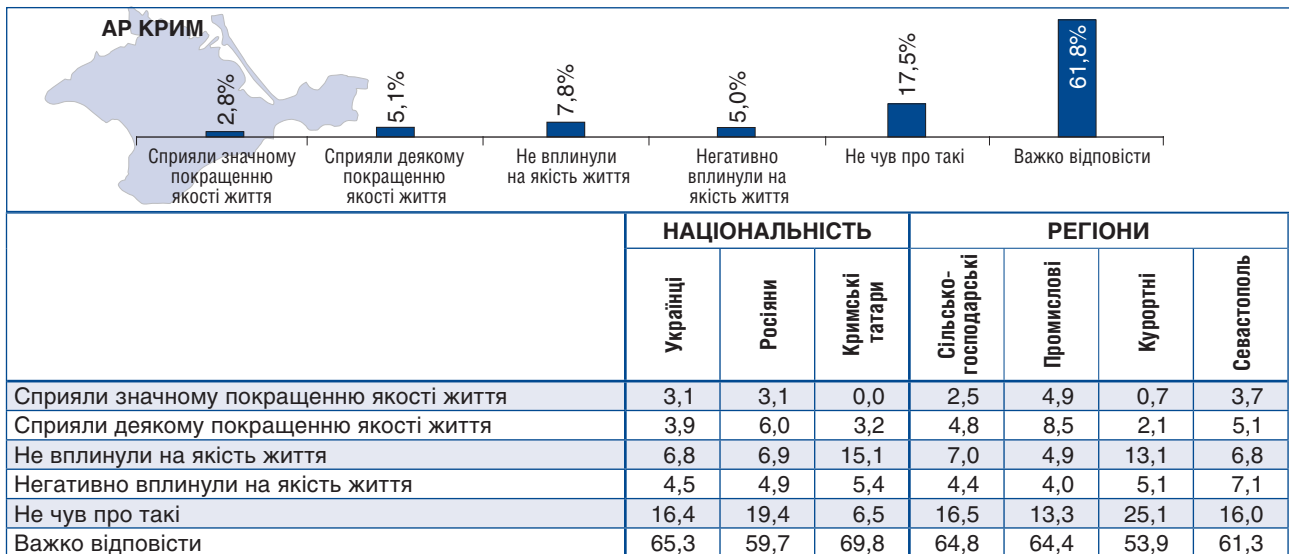
	КРИМ	% ознайомих**	% не ознайомих***	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ОСВІТА			РЕГІОНИ			
				Українці	Росіяни	Кримські татари	Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Сільськогосподарські	Промислові	Курортні	Севастополь
Фінансово-промислові групи, що контролюють ті галузі кримської економіки, які у Стратегії визначені як пріоритетні	10,0	23,5	8,5	9,4	10,9	3,8	4,6	8,9	14,9	7,4	5,8	19,8	9,1
Кримська республіканська та районні влади	5,8	10,7	5,2	5,5	6,6	3,3	5,4	5,6	6,3	6,5	3,4	9,2	3,1
Українська центральна влада	5,7	6,1	5,7	4,9	6,5	2,7	6,1	5,2	6,7	6,2	4,0	8,7	3,1
Усе населення Криму	3,9	23,5	1,9	3,5	4,3	1,6	3,6	3,7	4,7	4,4	4,9	1,6	4,6
Кримінальні угруповання	3,7	6,1	3,5	3,1	4,3	3,3	1,4	4,1	3,9	1,0	0,2	15,2	0,3
Населення тих регіонів Криму, де зосереджена туристична галузь	3,3	17,9	1,8	2,7	3,8	1,6	1,1	3,5	4,0	2,5	6,5	1,8	2,8
Український (в т.ч. кримський) бізнес	2,9	14,8	1,6	3,5	2,5	2,7	2,9	3,0	2,9	3,2	2,2	2,5	3,7
Російський бізнес	1,8	4,6	1,5	1,4	1,9	3,8	2,5	1,5	2,2	1,4	1,8	1,8	3,1
Бізнес інших країн	0,8	3,6	0,5	0,6	0,9	0,5	0,7	0,9	0,7	1,1	0,4	0,7	0,6
Інші	1,8	0,0	2,0	1,8	0,4	8,7	2,1	2,0	1,1	1,9	1,8	1,6	1,7
Ніхто не виграє	4,7	5,6	4,6	4,5	3,7	3,3	3,2	5,1	4,5	4,2	3,8	8,0	2,6
Важко відповісти	67,3	4,6	74,1	68,1	67,2	75,5	73,9	67,7	63,1	70,1	70,6	54,9	72,4

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

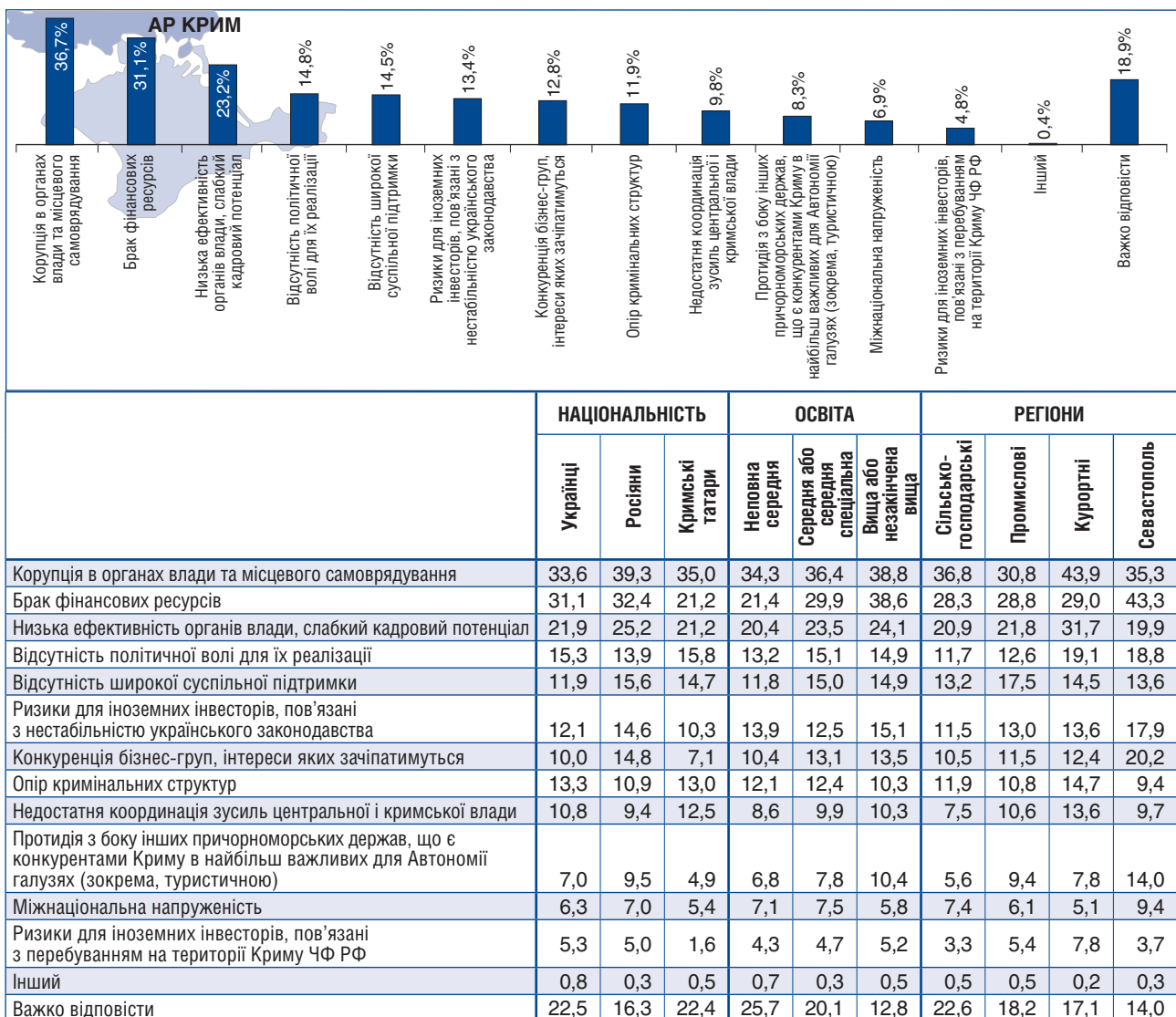
** Ті, хто відповідаючи на питання "Наскільки Ви ознайомлені зі Стратегією економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр.?", обрали варіанти відповіді "добре ознайомлений", "ознайомлений з основними положеннями", "щось знаю про неї".

*** Ті, хто відповідаючи на питання "Наскільки Ви ознайомлені зі Стратегією економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр.?", обрали варіанти відповіді "чув, але зі змістом не ознайомлений", "не чув про таку Стратегію".

До ухвалення Стратегії економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр. існували цілий ряд державних програм соціально-економічного розвитку Автономії. Як би Ви могли охарактеризувати їх результати з погляду впливу на якість Вашого життя?
% опитаних

Які з наведених ризиків для реалізації стратегій і програм соціально-економічного розвитку Криму є найбільшими? *
% опитаних

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

ПРОБЛЕМИ КРИМУ ТА СТРАТЕГІЯ ЇХ ПОДОЛАННЯ: ЕКСПЕРТНІ ОЦІНКИ

У межах виконання першого етапу проекту соціологічною службою Центру Разумкова в АР Крим було проведено експертне опитування, під час якого експертам пропонувалось оцінити актуальність проблем соціально-економічного розвитку Криму, діяльність органів влади різного рівня та органів місцевого самоврядування в різних сферах економічного та суспільного життя Автономії, вирізнити основні галузі перспективного розвитку Криму тощо¹. Нижче наводиться стислий опис результатів експертного опитування, кількісні дані узагальнені в таблицях і діаграмах.

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМ

Найбільш важливими проблемами Криму експерти вважають, насамперед, **проблеми соціально-економічного характеру**:

- **занепад промисловості та сільського господарства, низькі заробітні плати та пенсії** (ці проблеми відзначили понад три чверті опитаних);
- **високі ціни на товари масового споживання, високий рівень безробіття, занепад курортної галузі, погана робота житлово-комунального господарства, низький рівень медичного обслуговування (50-70%)**.

Другу позицію за важливістю після соціально-економічних проблем посіла проблема **корупції і зловживання владою в корисливих цілях** – її вважають найбільш актуальною 47% експертів.

Третю – **земельні проблеми**: боротьба за ділянки в курортній зоні, проблеми розпаювання (понад 40% експертів).

Четверту – **проблеми, пов'язані з діяльністю органів влади та самоврядування**: відсутність стратегії розвитку АРК та цілеспрямованих дій з її реалізації, незадовільну роботу правоохоронних органів, проблеми взаємин центральної і регіональної влад, байдужість влади до проблем простих громадян, неефективність діяльності кримської влади і самоврядування (понад третини опитаних).

Значно менш актуальними, на фоні наведених вище, експерти визнали проблеми, пов'язані з міжнаціональними та міжконфесійними відносинами, питаннями гуманітарної політики, фактором базування в Севастополі флотів України та Росії – їх відзначили менше 13% опитаних.

Водночас, більшість (67%) експертів вважають, що в регіоні у відносинах між різними національними групами існують “певні проблеми”, кожен п'ятий – визначив їх як “гострі”. Але при цьому більшість (71%) експертів заперечують можливість виникнення в Криму найближчим часом гострого міжнаціонального конфлікту; припускають таку можливість лише 7% опитаних.

ОЦІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ ВЛАДИ

Експерти скоріше негативно оцінюють результати діяльності влади Криму в більшості сфер. Так, у сферах економіки, соціальної політики, внутрішньої політики, освіти та культури частка негативних оцінок перевищує частку позитивних². Зокрема, стосовно економіки та соціальної політики негативні оцінки обрали 68-75% експертів.

Виняток становить лише сфера міжнаціональних відносин, де частіше експерти оцінюють діяльність влади позитивно (50% проти 41%).

Політика центральної влади України стосовно Криму в усіх сферах оцінюється кримськими експертами критично. Середні оцінки в жодній із сфер не перевищують 2,5 бала за п'ятибальною шкалою. Найнижче оцінюється політика в аграрній, інвестиційній та фінансовій сферах, дещо вище – гуманітарна політика (в т.ч. у сферах міжнаціональних і міжконфесійних відносин) та у сфері безпеки (в т.ч. військової і правоохоронної).

ЧИННИКИ, ЩО ПЕРЕШКОДЖАЮТЬ РОЗВИТКУ КРИМУ

Чинниками, що найбільшою мірою заважають успішному економічному розвитку Криму, експерти вважають насамперед:

¹ Опитування проведене з 28 лютого по 15 березня 2011р. Опитані експерти (101 особа), які представляють основні цільові групи: представники органів державного управління та органів місцевого самоврядування Криму; малого, середнього та великого бізнесу; вищих навчальних закладів, державних і недержавних наукових і дослідницьких установ; політичних партій і громадських організацій.

² Негативно – сума відповідей “негативно” і “скоріше негативно”; позитивно – сума відповідей “позитивно” і “скоріше позитивно”.

- відсутність зрозумілої і підкріпленої ресурсами стратегії розвитку (38%);
- високий рівень корупції (24%).

Відповідаючи на питання про те, який із чинників, що перешкоджають успішному економічному розвитку Криму, є другим за значимістю найчастіше (22%) експерти називають обмеженість фінансового потенціалу.

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ: СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ, ЗАЙНЯТИСТЬ, ДОХОДИ, ДОБРОБУТ

Експертам пропонувалось оцінити поширеність у Криму певних явищ у сфері соціально-трудова відносин – як позитивних, так і негативних. Експерти визначили

як “дуже поширені” явища:

- безробіття серед сільського населення (69%);
- безробіття серед молоді (57%);

як поширені “певною мірою”:

- практику виплати заробітної плати “в конвертах” (52%);
- трудову міграцію за кордон (50%);
- практику укладання колективних трудових угод між найманими працівниками і працедавцями (41%);
- тривале безробіття (понад один рік) – 36%;

як “окремі випадки” (або відсутність такого явища):

- практику громадських робіт (43%).

Обсяг тіньових доходів жителів Криму експерти оцінили по-різному. На думку 31% опитаних, у “тіні” знаходиться понад 50% доходів кримчан. 29% – вважають, що 31-40%; 27% – що 41-50%. Таким чином, 86% експертів погоджуються з тим, що тіньові доходи населення складають не менше 30% їх загальних доходів.

Експертам пропонувалось визначити розмір суми в розрахунку на одного члена сім’ї, необхідну для того, щоб жити у Криму “нормально”. Середня сума, названа в експертних оцінках, склала 4 464 грн.

Середній рівень мінімальної заробітної плати в Україні, на думку кримських експертів, має становити 4 727 грн.

26% експертів вважають, що першочергову відповідальність за матеріальний добробут громадян у Криму має нести насамперед керівництво України, 24% – упевнені, що про свій добробут мають дбати насамперед самі громадяни, 22% – покладають першочергову відповідальність на керівництво Криму.

Серед тих, хто має нести відповідальність у другу чергу, відносна більшість (39%) експертів назвали керівництво України, 24% – керівництво Криму, 14% – власників і керівництво підприємств.

Таким чином, оцінки експертів засвідчують досить високий рівень сподівань на центральну та регіональну владу в питаннях добробуту населення.

Водночас, експерти критично оцінили вплив попередніх програм соціально-економічного розвитку Автономії на якість життя її населення. Понад половина опитаних вважають, що реалізація цих програм не вплинула на якість життя в Автономії, майже 15% – оцінюють цей вплив як негативний. Лише 2% експертів вважають, що ці програми сприяли значному підвищенню якості життя, 9% – визнають наявність “певного позитивного впливу”.

Що стосується іноземних країн і міжнародних організацій, які впливають на соціально-економічну ситуацію у Криму, то, на думку експертів:

- сильний вплив справляють Україна (89%) та Росія (68%);
- помірний – Туреччина (50%), ЄС (49%);
- майже не впливають – Румунія (52%), НАТО (49%), США і ООН (по 41%), ГУАМ (40%), Китай (39%).

При цьому найбільш позитивно оцінюється вплив Росії (6,61 бала) та України (6,04), найбільш негативно – НАТО (2,35) і США (3,75).

АЛЬТЕРНАТИВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРИМУ

Більшість (64%) експертів вважають, що в питанні розвитку Криму

- необхідно повністю сконцентрувати зусилля на розвитку рекреаційної сфери і пов’язаних з нею галузей (зокрема, виробництві продуктів харчування, транспорту, інформаційних послуг), тоді як галузі, діяльність яких може зашкодити її розвитку, мають перепрофілюватися або поступово зупинитися. Водночас, майже 18% упевнені, що слід розвивати всі наявні галузі економіки, навіть якщо це буде шкодити рекреаційній сфері; майже стільки ж (17%) – вважають неправильними обидва підходи.
- Основними галузями економіки Криму має бути туризм і рекреаційна галузь (69%). Значно менше експертів віддають перевагу сільському господарству (14%).

Другою за значимістю галуззю понад половина (53%) експертів назвали сільське господарство; в цьому переліку другу позицію зі значним відривом посіли туризм і рекреаційний комплекс, а також транспортний комплекс із забезпеченням міжнародних перевезень.

Стосовно третьої за значимістю галузі думки експертів розділилися: 24% назвали альтернативну енергетику; 22% – виробництво промислових споживчих товарів; 17% – сільське господарство; 16% – транспортний комплекс із забезпечення міжнародних перевезень.

- **Проблему енергозабезпечення Криму слід вирішувати насамперед за рахунок розвитку альтернативних джерел енергії (45%).** Наступні місця в переліку – за енергозбереженням (22%) і збільшенням поставок енергії з південних областей України (18%). Другим за важливістю шляхом відносно більшість (36%) експертів також визнала розвиток альтернативних джерел, за яким у переліку – енергозбереження (31%).

Однак, відповіді експертів на інші питання засвідчують певну суперечливість в їх підходах стосовно вибору пріоритетів та усвідомлення пов'язаних із цим обмежень і ризиків.

Так, більшість (61%) експертів позитивно або скоріше позитивно ставляться до можливості видобутку енергоносіїв на шельфі Чорного та Азовського морів, а також збільшення транзиту енергоносіїв акваторією Чорного моря. Негативне ставлення засвідчили 30% опитаних.

Переважає більшість експертів згодні з твердженням, що неможливо повністю відмовитися від транзиту енергоносіїв акваторією Чорного моря.

Думку про те, що екологічні загрози від видобутку і транзиту енергоносіїв суттєво перебільшені, поділяють майже половина (49%) експертів, не поділяють – 18%. Майже так само розподілилися голоси тих, хто погоджується й не погоджується з тезою, що у випадку відмови від транзиту і видобутку енергоносіїв Україна втратить можливості енергозабезпечення з різних джерел (відповідно, 48% і 19%).

Більшість (53%) експертів не згодні з тим, що видобуток і транзит енергоносіїв будуть стимулювати розвиток туристичного та рекреаційного потенціалу Криму, відносна більшість (42%) – з тим, що видобуток і транзит енергоносіїв створюють загрозу екології Криму. Проте, високими є й частки згодних з цими твердженнями (відповідно, 27% і 32%).

На думку відносної більшості (48%) експертів, держава повинна йти на закриття екологічно шкідливих підприємств (якщо це буде пов'язано із загрозою збільшення безробіття, зменшення доходів від експорту та податкових надходжень до бюджету) лише за умов, що такі втрати будуть помірними і тимчасовими.

Третина експертів вважають, що на закриття таких підприємств треба йти безумовно, 9% – що на це не можна йти за жодних умов.

- **Весь земельний фонд, що перебуває наразі в державній власності, й надалі має залишатися в руках держави (57%);** водночас, 29% експертів погодилися з тезою, що вся земля, за дуже обмежених винятків, має не лише бути об'єктом приватної власності, але й об'єктом вільної купівлі-продажу.
- **Пріоритетним партнером в економічному розвитку Криму має бути Росія (69%),** друге місце в переліку посіли сусідні країни Центральної і Східної Європи (12%).

Другим за значенням партнером майже половина (47%) експертів визначили інші країни СНД, за якими розташувалися сусідні країни Центральної і Східної Європи (14%) та Росія (12%).

Третім – експерти вбачають сусідні країни Центральної і Східної Європи (18%) та країни СНД (без Росії) – 17%.

- **Провідну роль у реалізації стратегії економічного розвитку Криму має відігравати іноземний капітал (40%),** оскільки у країні необхідних фінансових ресурсів немає. Водночас, третина експертів вважають, що **цей капітал має відігравати другорядну роль,** оскільки іноземний інвестор зацікавлений лише в якнайшвидшому отриманні прибутків, а не в довгостроковому зміцненні потенціалу Криму; 28% експертів упевнені, що це питання має вирішуватися державою диференційовано, залежно від конкретної ситуації в окремих сферах економіки.
- **Для прискорення економічного розвитку Криму є виправданим запровадження податкових пільг (62%),** оскільки без цього неможливо забезпечити зацікавленість бізнесу в реалізації проектів розвитку, що ініціюються державою; водночас, 27% експертів вважають, що податкові пільги потрібні лише в окремих випадках у рамках спеціальних економічних зон; 5% – дотримуються думки, що пільги не є ефективними та лише породжують корупцію.

СТРАТЕГІЯ ЕКОНОМІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ АР КРИМ НА 2011-2020рр.: ПЕРСПЕКТИВИ ТА УМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ

22 грудня 2010р. Верховна Рада Криму затвердила Стратегію економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011-2010рр. **Більшість експертів засвідчили обізнаність із цим документом, проте її ступінь є різним.** Добре обізнані зі Стратегією лише 12% експертів, обізнані з її основними положеннями – майже 31%, дещо знають про неї – 18%. Майже третина – чули про Стратегію, однак, не знайомі з її змістом. Зовсім не чули про документ 9% опитаних.

Хто виграє від реалізації Стратегії? На думку експертів, від реалізації Стратегії розвитку АРК на 2011-2020рр. найбільше **виграють ФПГ, які контролюють пріоритетні, з точки зору Стратегії, галузі кримської економіки, а також кримська республіканська та районна влади** – так вважають, відповідно, 46 і 42% експертів.

На наступному місці серед тих, хто виграє, на думку експертів – жителі районів Криму, де зосереджена туристична галузь (24%).

Варіант відповіді, за яким від реалізації Стратегії виграють усі кримчани, обрали 18% експертів, центральна влада України – 17%. Усі інші варіанти обрали менше 6% експертів.

Ризики для реалізації Стратегії. Найбільшими ризиками більшість (56%) експертів вважають **брак фінансових ресурсів;** майже половина (49%) – **корупцію в органах влади та органах місцевого самоврядування.**

Наступними в переліку перешкод (їх відзначили понад 20% експертів) є: ризики для іноземних інвесторів, пов'язані з нестабільністю українського законодавства; низька ефективність органів влади, слабкий кадровий потенціал; конкуренція бізнес-груп, інтереси яких будуть зачеплені; відсутність широкої громадської підтримки.

Джерела фінансування. Найважливішим джерелом фінансових ресурсів для реалізації Стратегії більшість (59%) експертів назвали **трансферти з Державного бюджету України**; значно менше вбачають таким джерелом кошти бюджету АРК (16%) або кошти приватних інвесторів (10%).

Друге за важливістю джерело для більшості експертів – кошти кримського бюджету (51%), за яким названі трансферти з державного бюджету (13%) та кошти приватних інвесторів (10%).

Третім за важливістю джерелом частіше називають кошти місцевих бюджетів (28%), кошти приватних інвесторів (24%) та спеціальні публічні фонди розвитку (10%).

Управління реалізацією Стратегії. На думку відносної більшості (46%) експертів, за координацію дій різних учасників реалізації стратегії розвитку АРК мають відповідати **підрозділи центрального апарату Уряду Криму**. Майже третина (31%) – вважають, що слід утворити спеціальне агентство з питань розвитку, яке повинно мати напівдержавний статус (за участі держави і приватного сектору); 18% – підтримують створення державного агентства.

Взаємодія держави та бізнесу. Серед експертів існують різні позиції стосовно основного способу взаємодії держави та бізнесу у процесі реалізації Стратегії. На думку відносної більшості (45%) – держава має узгоджувати з бізнесом пріоритети в рамках формування програм розвитку та надавати пільги тим, хто бере участь у реалізації проектів розвитку.

Друга за значимістю група експертів (21%) – вважають, що пріоритетом має бути державно-приватне партнерство в реалізації ключових проектів розвитку, в т.ч. на засадах спільного фінансування.

По 12% експертів вважають, що держава має надавати окремі території і ресурси приватному бізнесу в концесію або зовсім не повинна втручатися в організацію економічної діяльності, обмежитися переважно інформаційно-консультативними функціями та наданням загальних державних послуг; 11% – упевнені, що держава має діяти насамперед через систему державних закупівель.

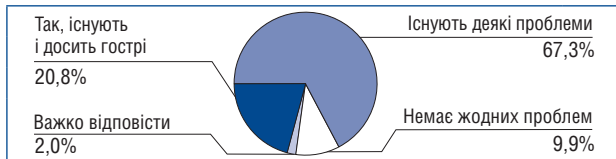
Таким чином, в експертному середовищі переважає точка зору, згідно з якою забезпечувати фінансування реалізації Стратегії розвитку Криму, координувати дії учасників, стимулювати приватний бізнес до участі у проектах розвитку за допомогою пільг має держава – в особі центральної і кримської влад.

Які з наведених проблем Ви вважаєте найбільш важливими, актуальними для Криму?*
% опитаних експертів

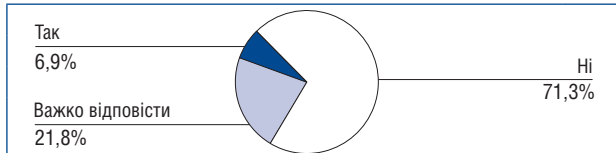
Занепад промисловості та сільського господарства	84,2
Низька заробітна плата та пенсії	77,2
Високі ціни на основні товари масового споживання	67,3
Високий рівень безробіття	64,4
Занепад курортної галузі	63,4
Погана робота житлово-комунального господарства	55,4
Низький рівень медичного обслуговування	49,5
Використання представниками влади свого положення в корисливих цілях, корупція	46,5
Боротьба за земельні ділянки в курортній зоні	46,5
Проблеми розпаювання землі	41,6
Відсутність стратегії розвитку АР Крим і цілеспрямованих дій з її реалізації	40,6
Масовий алкоголізм і наркоманія	39,6
Незадовільна робота правоохоронних органів	37,6
Незадовільна робота по впорядкуванню населених пунктів (стан доріг, парків тощо)	36,6
Проблеми взаємовідносин влади Криму з центральними органами влади України	36,6
Байдужість представників влади до проблем простих громадян	33,7
Неефективна діяльність кримських органів влади і місцевого самоврядування	32,7
Погана демографічна ситуація (висока смертність і низька народжуваність)	25,7
Відсутність контролю громадян за діяльністю органів влади	25,7
Незаконний розпродаж кримських здравниць	20,8
Проблеми з водопостачанням, якістю води	18,8
Високий рівень злочинності	17,8
Погана екологічна ситуація	15,8
Погане транспортне забезпечення	14,9
Великомасштабне придбання власності в Криму іноземними громадянами	13,9
Погана організація роботи у сфері надання послуг населенню	12,9
Напружені міжнаціональні відносини	12,9
Втрачені заощадження в Ощадбанку, інших банках	10,9
Проблеми, пов'язані з базуванням у Криму та Севастополі ВМС України	7,9
Велика кількість бездомних	6,9
Погані умови роботи на виробництві	5,9
Утиски свободи слова	5,0
Проблеми, пов'язані з базуванням у Криму та Севастополі ЧФ РФ	4,0
Напружені відносини між віруючими різних віросповідань, церков	4,0
Відсутність можливостей для розвитку національної культури	4,0
Масова трудова міграція	3,0
Недостатнє представництво депортованих народів в органах влади АР Крим і в місцевих органах влади	2,0
Неможливість навчання рідною мовою	2,0
Проблеми забезпечення представників депортованих народів роботою, житлом, виділення їм земельних ділянок	1,0
Велика заборгованість по зарплаті і пенсіях	0,0
Інші	4,0
Жодних проблем	0,0
Важко відповісти	0,0

* Експертам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

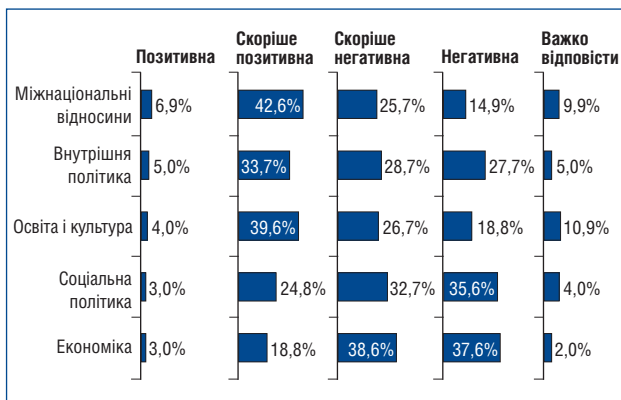
Чи існують у Вашому регіоні які-небудь проблеми у взаєминах різних національних груп?
% опитаних експертів

Чи може найближчим часом у Криму відбутися гострий міжнаціональний конфлікт?
% опитаних експертів

Оцінки результатів діяльності республіканської влади АР Крим у наведених сферах,
% опитаних експертів

Оцінка політики центральної влади України щодо Криму в наведених сферах,
% опитаних експертів

	Середній бал*	"1"	"2"	"3"	"4"	"5"	Важко відповісти
Сфера безпеки (в т.ч. військова і правоохоронна)	2,47	17,8	14,9	31,7	5,9	3,0	26,7
Гуманітарна (в т.ч. у сфері міжнаціональних, міжрелігійних відносин)	2,27	31,7	14,9	34,7	7,9	2,0	8,9
Науково-технічна	2,24	25,7	20,8	26,7	5,0	3,0	18,8
Інфраструктурна	2,23	28,7	26,7	25,7	8,9	2,0	7,9
Соціально-економічна	2,13	37,6	16,8	36,6	4,0	2,0	3,0
Розвиток рекреаційного потенціалу, туристична	2,10	40,6	17,8	30,7	6,9	2,0	2,0
Екологічна	2,09	36,6	21,8	27,7	4,0	3,0	6,9
Інвестиційна	2,02	42,6	23,8	17,8	8,9	3,0	4,0
Фінансова (в т.ч. міжбюджетні відносини)	2,02	41,6	19,8	26,7	6,9	1,0	4,0
Аграрна	1,86	43,6	31,7	15,8	4,0	2,0	3,0

* За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де "1" означає, що політика є дуже поганою, а "5" – дуже хорошою.

Які з наведених чинників найбільше заважають успішному економічному розвитку Криму?
% опитаних експертів

	Найважливіший	Другий за важливістю	Третій за важливістю
Відсутність зрозумілої і підкріпленої ресурсами стратегії розвитку	37,6	12,9	7,9
Високий рівень корупції	23,8	14,9	8,9
Обмеженість фінансового потенціалу	11,9	21,8	14,9
Низька кваліфікація працівників апарату державного управління	4,0	12,9	11,9
Низький рівень ділової етики сфери бізнесу	4,0	3,0	8,9
Високий рівень соціальних і міжнаціональних суперечностей, який підвищує інвестиційні ризики та перешкоджає інвестиціям	4,0	2,0	4,0
Неврегульованість і низький рівень захисту прав власності та виконання зобов'язань	2,0	7,9	12,9
Обмеженість людського потенціалу (недостатній рівень освіти, економічної активності населення)	2,0	8,9	10,9
Високий рівень криміналізації економічної діяльності	0,0	4,0	0,0
Обмеженість природних ресурсів	0,0	0,0	0,0
Інший	0,0	0,0	1,0
Важко відповісти	10,9	11,9	18,8

Яка частина доходів населення перебуває "в тіні"?
% опитаних експертів

До 10%	0,0
10-20%	0,0
21-30%	6,9
31-40%	28,7
41-50%	26,7
Понад 50%	30,7
Важко відповісти	6,9

Хто несе відповідальність за матеріальний добробут громадян у Криму?
% опитаних експертів

	У першу чергу	У другу чергу	В останню чергу
Керівництво України	25,7	38,6	10,9
Самі громадяни	23,8	5,0	12,9
Керівництво Криму	21,8	23,8	19,8
Власники та керівництво підприємств	16,8	13,9	21,8
Профспілки та представництва працівників	1,0	6,9	10,9
Інше	0,0	0,0	3,0
Важко відповісти	10,9	11,9	20,8

Якою на сьогодні має бути мінімальна зарплата в Україні?

Середня сума – 4 727 грн.

Скільки грошей необхідно сьогодні сім'ї в розрахунок на одну особу щомісяця, щоб жити нормально?

Середня сума – 4 464 грн.

Якою мірою поширені у Вашому регіоні наведені явища?
% опитаних експертів

	Дуже поширене	Деякою мірою поширене	Є окремі випадки / такого немає зовсім	Важко відповісти
Безробіття сільського населення	69,3	25,7	2,0	3,0
Безробіття серед молоді	57,4	38,6	3,0	1,0
Практика виплат заробітної плати "в конвертах"	36,6	51,5	5,9	5,9
Тривале безробіття (понад один рік)	25,7	35,6	16,8	21,8
Трудова міграція за кордон	14,9	49,5	26,7	8,9
Практика громадських робіт	8,9	6,9	42,6	41,6
Практика укладання колективних трудових угод між найманими працівниками та роботодавцями	8,9	40,6	27,7	22,8
Практика отримання допомоги по безробіттю особами, які фактично не мають на це права (є незареєстрованими підприємцями, зайняті в неофіційному секторі)	5,9	19,8	28,7	45,5

До ухвалення Стратегії економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр. існували цілий ряд державних програм соціально-економічного розвитку Автономії. Як би Ви могли охарактеризувати їх результати з погляду впливу на якість Вашого життя?
% опитаних експертів

Сприяли значному поліпшенню якості життя	2,0
Сприяли деякому поліпшенню якості життя	8,9
Не вплинули на якість життя	53,5
Негативно вплинули на якість життя	14,9
Не чув про такі	17,8
Важко відповісти	3,0

Наскільки сильно впливають наведені країни і міжнародні організації на соціально-економічну ситуацію в Криму?
% опитаних експертів

	Сильно впливає	Помірно впливає	Майже не впливає	Важко відповісти
Україна	89,1	5,9	1,0	4,0
Росія	68,3	26,7	3,0	2,0
Туреччина	20,8	49,5	14,9	14,9
ЄС	15,8	48,5	20,8	14,9
США	9,9	27,7	40,6	21,8
Китай	8,9	22,8	38,6	29,7
НАТО	7,9	25,7	48,5	17,8
СНД	4,0	53,5	22,8	19,8
Румунія	3,0	8,9	51,5	36,6
ОЧЕС	3,0	31,7	25,7	39,6
ГУАМ	2,0	15,8	39,6	42,6
ООН	1,0	34,7	40,6	23,8
ОБСЄ	0,0	35,6	36,6	27,7

Як Ви ставитеся до можливості видобутку енергоносіїв на шельфі Чорного та Азовського морів, а також збільшення транзиту енергоносіїв акваторією Чорного моря?
% опитаних експертів

Які галузі повинні бути основними для економіки Криму?
% опитаних експертів

	Найважливіша	Друга за важливістю	Третя за важливістю
Туризм і рекреаційний комплекс	69,3	14,9	3,0
Сільське господарство	13,9	52,5	16,8
Транспортний комплекс із забезпечення міжнародних перевезень, в т.ч. транзитних	2,0	11,9	15,8
Виробництво промислових споживчих товарів	2,0	3,0	21,8
Альтернативна енергетика (сонячна, вітрова та ін.)	1,0	2,0	23,8
Добувна (нафта, газ і ін.) і хімічна галузі	1,0	2,0	1,0
Машинобудування	0,0	0,0	0,0
Інші галузі	0,0	1,0	2,0
Важко відповісти	10,9	12,9	15,9

середній бал*

Росія	6,61
Україна	6,04
ОЧЕС	5,62
СНД	5,61
ГУАМ	5,30
ООН	5,22
ОБСЄ	5,02
ЄС	4,30
Китай	4,22
Румунія	4,11
Туреччина	3,93
США	3,75
НАТО	2,35

* За 11-бальною шкалою від 0 до 10, де "0" означає, що країна/організація дуже негативно впливає, "5" – нейтральний вплив або відсутність впливу, "10" – дуже позитивно впливає.

Який спосіб вирішення проблеми енергозабезпечення в Криму Ви вважаєте найкращим?
% опитаних експертів

	Найважливіший	Другий за важливістю
Розвиток альтернативних джерел енергії (сонячна, вітрова та ін.)	44,6	35,6
Вкладення коштів насамперед в енергозбереження, яке дозволить радикально зменшити обсяги енергоспоживання	21,8	30,7
Збільшення поставок електроенергії з південних областей України	17,8	6,9
Будівництво нових традиційних енергетичних потужностей в Криму (що працюють на газі, мазуті та ін.)	5,0	8,9
Будівництво в Криму атомної електростанції	0,0	4,0
Інший	0,0	1,0
Важко відповісти	10,9	12,9

Існують різні підходи до визначення пріоритетних сфер, що їх необхідно розвивати в Криму. Який з наведених підходів Ви вважаєте більш правильним?
% опитаних експертів

Необхідно повністю сконцентрувати зусилля на розвитку рекреаційної (туристичної) сфери і пов'язаних з нею галузей (виробництво продуктів харчування, транспортна галузь, побутові, інформаційні послуги). Всі інші галузі, діяльність яких може перешкоджати її розвитку (завдавати збитків екології тощо), повинні перепрофілюватись або поступово зупинятися	64,4
У Криму необхідно розвивати всі існуючі галузі економіки, навіть якщо їх розвиток і діяльність завдаватиме збитків рекреаційній сфері	17,8
Обидва підходи є неправильними	16,8
Важко відповісти	1,0

Чи згодні Ви з наведеними судженнями щодо можливості видобутку енергоносіїв на шельфі Чорного та Азовського морів, а також збільшення транзиту енергоносіїв акваторією Чорного моря?
% опитаних експертів

	Згоден	Не згоден	Важко відповісти
Неможливо повністю відмовитися від транзиту енергоносіїв акваторією Чорного моря	74,3	8,9	16,8
Екологічні загрози видобутку та танзиту енергоносіїв є істотно перебільшеними	48,5	17,8	33,7
У разі відмови від такого транзиту та видобутку енергоносіїв Україна втратить можливості енергопостачання з різних джерел	47,5	18,8	33,7
Видобуток і транзит енергоносіїв створюють загрозу екології Криму	31,7	41,6	26,7
Видобуток і транзит енергоносіїв будуть стримувати розвиток туристичного та рекреаційного потенціалу Криму	26,7	52,5	20,8

Які країни можуть бути пріоритетними партнерами в економічному розвитку Криму?
% опитаних експертів

	Найважливіший	Другий за важливістю	Третій за важливістю
Росія	69,3	11,9	4,0
Сусідні країни Центральної і Східної Європи	11,9	13,9	17,8
Інші країни СНД	1,0	46,5	16,8
Туреччина	1,0	5,9	5,0
Німеччина	1,0	2,0	5,9
Скандинавські країни	1,0	1,0	2,0
Японія	1,0	0,0	3,0
Китай	1,0	1,0	3,0
Інші країни - члени ЄС	0,0	4,0	3,0
США	0,0	0,0	0,0
Канада	0,0	0,0	0,0
Інші	0,0	0,0	6,9
Важко відповісти	12,9	13,9	32,7

22 грудня 2010р. Верховна Рада АР Крим затвердила Стратегію економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр. Чи чули Ви про цю подію? І якщо чули, то якою мірою Ви ознайомлені з цим документом?
% опитаних експертів

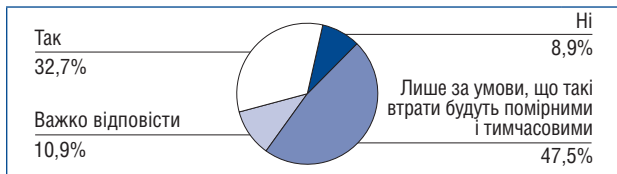

Які з наведених ризиків для реалізації стратегій і програм соціально-економічного розвитку Криму є найбільшими?*
% опитаних експертів

Недостатність фінансових ресурсів	56,4
Корупція в органах влади та місцевого самоврядування	48,5
Ризики для іноземних інвесторів, пов'язані з нестабільністю українського законодавства	43,6
Низька ефективність органів влади, слабкий кадровий потенціал	39,6
Конкуренція бізнес-груп, інтереси яких зачіпатимуться	37,6
Відсутність широкої суспільної підтримки	23,8
Недостатня координація зусиль центральної і кримської влад	17,8
Протидія з боку інших причорноморських держав, що є конкурентами Криму в найбільш важливих для Автономії галузях (зокрема, туристичній)	15,8
Відсутність політичної волі для їх реалізації	14,9
Міжнародна напруженість	4,0
Ризики для іноземних інвесторів, пов'язані з перебуванням на території Криму ЧФ РФ	4,0
Опір кримінальних структур	3,0
Інший	4,0
Важко відповісти	4,0

* Експертам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Чи повинна держава йти на закриття підприємств, які є екологічно шкідливими, якщо це буде пов'язано з загрозою збільшення безробіття, зменшення доходів від експорту та податкових надходжень до бюджету?
% опитаних експертів

З яким із суджень щодо вирішення земельного питання в Криму Ви згодні більшою мірою?
% опитаних експертів

Той земельний фонд, який на цей час залишається в державній власності, повинен і надалі залишатися в руках держави	57,4
Уся земля, за невеликими винятками, повинна бути не лише об'єктом приватної власності, а й об'єктом вільної купівлі-продажу	28,7
Важко відповісти	13,9

Чи потрібні податкові пільги для прискорення економічного розвитку Криму?
% опитаних експертів

Так, без цього неможливо забезпечити зацікавленість бізнесу в реалізації ініційованих державою проектів розвитку	62,4
Потрібні лише в окремих випадках у межах спеціальних економічних зон	26,7
Ні, податкові пільги неефективні і лише породжують корупцію	5,0
Інше	1,0
Важко відповісти	5,0

Яку роль має відігравати іноземний капітал у стратегії економічного розвитку Криму?
% опитаних експертів

Провідну роль, оскільки всередині країни немає необхідних фінансових ресурсів і сучасних технологій	39,6
Другорядну, оскільки іноземні інвестори зацікавлені лише в якнайшвидшому отриманні прибутків, а не в довгостроковому зміцненні економічного та технологічного потенціалу Криму	32,7
Це питання має вирішуватися державою диференційовано, залежно від конкретної ситуації в окремих сферах економіки	27,7
Важко відповісти	0,0

Хто найбільше виграє від реалізації Стратегії економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр.?
% опитаних експертів

Фінансово-промислові групи, які контролюють ті галузі кримської економіки, які у стратегії визначені як пріоритетні	45,5
Кримська республіканська і районна влади	41,6
Населення тих регіонів Криму, де зосереджена туристична галузь	23,8
Усе населення Криму	17,8
Українська центральна влада	16,8
Український (в т.ч. кримський) бізнес	5,9
Кримінальні угруповання	1,0
Російський бізнес	0,0
Бізнес інших країн	0,0
Інше	0,0
Ніхто не виграє	5,0
Важко відповісти	13,9

* Експертам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Які джерела фінансування повинні бути головними в реалізації стратегії розвитку Криму?
% опитаних експертів

	Найважливіше	Друге за важливістю	Третє за важливістю
Трансфери з Державного бюджету України	59,4	12,9	6,9
Кошти бюджету АР Крим	15,8	50,5	5,9
Кошти приватних інвесторів	9,9	9,9	23,8
Кредити міжнародних організацій	1,0	3,0	4,0
Випуск державних облігацій розвитку та їх розміщення серед приватних осіб в Україні	1,0	1,0	2,0
Спеціальні публічні фонди розвитку	1,0	0,0	9,9
Кошти місцевих бюджетів	0,0	5,0	27,7
Розміщення на міжнародних фінансових ринках цінних паперів емітентів з АР Крим	0,0	2,0	2,0
Інше	1,0	2,0	2,0
Важко відповісти	10,9	13,9	15,8

Які структури повинні бути відповідальними за координацію дій різних учасників реалізації стратегії розвитку Криму?
% опитаних експертів

Підрозділи центрального апарату Уряду АР Крим	45,5
Спеціально утворене агентство з питань розвитку, що має напівдержавний статус (за участю держави та приватного сектору)	30,7
Спеціально утворене державне агентство з питань розвитку	17,8
Приватна компанія, який на конкурсній основі делеговані на підставі договору з державою відповідні управлінські функції	1,0
Інші	2,0
Важко відповісти	3,0

Який повинен бути основний спосіб взаємодії держави та бізнесу в процесі реалізації стратегії розвитку Криму?
% опитаних експертів

Держава повинна погоджувати з бізнесом пріоритети в рамках складання програм розвитку та надавати пільги тим, хто бере участь у реалізації проектів розвитку	44,6
Пріоритетом має бути державно-приватне партнерство у здійсненні ключових проектів розвитку, в т.ч. на основі спільного фінансування	20,8
Держава повинна надавати окремі території і ресурси приватному бізнесу в концесію	11,9
Держава не повинна активно втручатися в організацію економічної діяльності та обмежуватися переважно інформаційно-консультаційними функціями і наданням загальних державних послуг	11,9
Держава повинна діяти в першу чергу через систему державних закупівель	10,9
Інше	0,0
Важко відповісти	0,0

КРИМ: БЕЗПЕКА ТА РОЗВИТОК*

ГАРАНТИЕЙ И ЗАЛОГОМ УСПЕХА СТРАТЕГИИ МОГУТ БЫТЬ ТОЛЬКО ДЕМОКРАТИЧЕСКОЕ УСТРОЙСТВО СТРАНЫ И ДЕЙСТВИЯ КРЫМСКИХ ВЛАСТЕЙ В СООТВЕТСТВИИ С ДЕМОКРАТИЧЕСКИМИ СТАНДАРТАМИ

Андрій СЕНЧЕНКО,
народний депутат України

Отрадно, что с момента основания автономии Крыма мнение крымчан о ее необходимости не изменилось, что подтверждают результаты представленного здесь исследования Центра Разумкова. Однако, остались не реализованными надежды, связанные с автономным статусом – в первую очередь, на обретение большей уверенности в завтрашнем дне и повышение уровня жизни.

С начала 1990-х годов, когда тоже обсуждалась некая стратегия развития, до утверждения Стратегии в 2010г. задачи и риски, стоящие перед Крымской автономией, в значительной степени трансформировались.

На первом этапе, с появлением оболочки “автономный статус”, стояла задача наполнить ее реальными полномочиями. Прежде всего – в сфере финансов и бюджетной системы. Затем – в кадровых и других ресурсах управления, ибо автономия не может считаться таковой, если все руководители назначаются “сверху” и все решения о собственности и земле принимаются в Центре. От решения этих и связанных с ними задач зависят качество управления и его векторы.

В бюджетной сфере наиболее удачной была модель 1994-1995гг., когда по вопросам формирования бюджета Крым имел договорные отношения с центральной властью. Действовал т.н. одноканальный принцип: Крым собирал и оставлял в своем бюджете примерно \$480-450 млн. (по тогдашнему курсу купюно-карбованца к доллару). С учетом покупательной способности того времени, эта сумма была намного больше, чем нынешний Крымский бюджет.

В кадровой сфере реализовать свои права Крыму, к сожалению, не удалось – вследствие серьезных противоречий с центральной властью. Постепенно все полномочия по формированию кадрового состава крымской власти перетянул на себя Киев, и эта т.н. “вертикаль” раздробилась на множество других “подвертикалей”, что в итоге превратило крымскую власть, скажем, “не совсем в крымскую”.

Собственность. В 1993г. мне приходилось возглавлять переговоры Крымского Правительства с Киевом на предмет раздела собственности между Центром и Автономией. В ответ на наши предложения – определить принцип раздела – было сказано: “Делить будем без принципа, по объектно”. Результат известен – по сути, вся собственность плавно перешла в Киев, а далее ее поделили между разного рода кланами либо ведомствами, что далеко не улучшило экономический климат в Крыму.

Земля. Что происходило и происходит все эти годы с крымской землей, мы знаем. Не удалось, к сожалению, реализовать систему функционального зонирования территории – по сути, это не было выгодно ни власти, ни бизнесу, ни, по большому счету, крымчанам, ибо каждый пытался получить хоть что-то для себя. Следствие – образование той “чересполосицы”, которая характеризует ситуацию в Крыму, прежде всего, в курортных местностях. По сути, сегодня основа развития курортного потенциала Крыма очень ограничена результатами процессов, произошедших в земельной сфере.

Несколько слов о рисках. В 1993-1994гг. основным риском был крымский сепаратизм. Именно этим в какой-то мере оправдывалось “перетягивание” полномочий в Киев. Источником рисков был также раздел Черноморского флота и связанные с ним проблемы, в т.ч. межнациональных отношений. Но я считаю, что в той ситуации Крыму многое удалось, возможно, благодаря не столько действиям власти, сколько способности крымчан найти ту формулу согласия, которая позволила снизить градус напряженности.

Сегодня эта формула согласия и взаимопонимания тоже работает, но это – не гарантия навсегда, хотя ею в Крыму нужно очень дорожить.

Актуальными проблемами и тогда, и сейчас были и остаются коррупция, правовой нигилизм и связанная с этим криминализация власти. Сейчас, думаю, коррупция – на первом месте; далее – криминализация власти; сепаратизм утратил первые позиции, о чем свидетельствуют и результаты опроса; достаточно сложным фактором нестабильности в Крыму был и остается Черноморский флот.

* Фахова дискусія відбулася 6 квітня 2011р. Тексти доповідей підготовлені за стенограмою дискусії, наводяться у скороченому вигляді, подаються в порядку виступів учасників під час дискусії, мовою, якою послуговувався доповідач.

Если говорить о Стратегии развития Крыма, рассчитанной на реализацию идеи Крымской автономии в течение десятилетия, то очень важно, чтобы, во-первых, начинания, идеи и пути решения проблем были поддержаны самими крымчанами. Во-вторых, меры по развитию Крыма не должны раздражать всю остальную страну. Да, можно повысить полномочия Автономии (и сейчас это делается, но по линии каких-то личных отношений). Но это может сопровождаться нарастанием негативного отношения к Крыму в других регионах. Важно объяснить, что от наполнения Автономии полномочиями выиграет вся страна, ибо это – повышение стабильности, экономической отдачи от ресурсов, которыми обладает Крым.

В-третьих, предпосылкой эффективного использования этих полномочий должна стать демонстрация властью Автономии абсолютного исполнения всех законов. Без этого мы становимся заложниками “добраго или злого царя” – местного или центрального. И гарантией, и залогом успеха могут быть только демократическое устройство страны и действия крымских властей в соответствии с демократическими стандартами.

Но, к сожалению, сегодняшняя крымская действительность не совсем укладывается в эту модель, что приводит, соответственно, к усилению рисков. На такой вывод наталкивают ход и результаты местных выборов в Крыму, когда некоторые избирательные комиссии в приморских поселках полностью были сформированы из людей, проживавших в других регионах страны и ставших жителями этих поселков за три дня до начала выборной компании. К числу методов, оправданных политическими целями, можно отнести и массовые посадки за решетку южнобережных мзров. При таком поведении власти нет гарантий использования ею в будущем “в мирных целях” и полученных административных возможностей, и крымского потенциала.

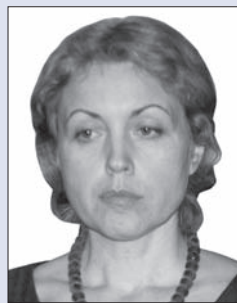
Хотел бы отметить еще один момент. Что характерно для крымской власти? Не зависимо от изменений в Правительстве и Парламенте, все хорошо знали дорогу из Симферополя в Ялту, и очень плохо – в Раздольненский, Черноморский, Советский, Первомайский и др. районы. А ведь это – аграрный потенциал Крыма. И сегодня их ландшафт не сильно отличается от ландшафта Чечни сразу после войны...

Поэтому власти необходимо заняться решением безусловно назревшей проблемы общегосударственной собственности в Крыму. Ее можно решить не за счет сосредоточения всех полномочий в Автономии, а путем выставления земли и объектов на публичную открытую приватизацию – это метод, который дает хоть какие-то гарантии.

Безусловно, решая эти проблемы, нужно обратить внимание на крымское село. Думаю, стоит попробовать взять три самых слабых в экономическом плане района, проанализировать ситуацию и понять, чем можно помочь. Параллельно – взять три самых сильных района и посмотреть, какие преграды

необходимо убрать, чтобы они продолжали поступательное развитие. И то же самое – в каждом районе. На основе такого анализа – выработать модель использования и стимулирования развития крымского аграрного потенциала. ■

НАША КОМАНДА ДІЙСНО ХОЧЕ ЗМІНИТИ СИТУАЦІЮ В КРИМУ НА КРАЩЕ, МИ ЗНАЄМО ЯК І ВМІЄМО ЦЕ РОБИТИ

Катерина ЮРЧЕНКО,
заступник голови
Ради міністрів АР Крим –
міністр економічного розвитку і
торгівлі АР Крим

Сьогодні я представляю Уряд АР Крим і хотіла б присвятити виступ нашому баченню ситуації і тому, що ми змогли та що не змогли зробити за цей рік.

Отже, з перших днів роботи ми побачили економіку Криму, якої фактично не було, Крим посідав 25 місце серед 27 регіонів України. Майже не було бюджетного планування, бюджетного процесу. Стратегія, розроблена попереднім Урядом, не була реалізована та нагадувала радше план певних дій, ніж стратегічне бачення розвитку регіону.

Натомість було багато проблем, тому з першого дня був взятий дуже високий темп роботи. Головні проблеми можна розділити на кілька груп.

Перша – вихід із становища, в якому перебував Крим (як і вся країна) внаслідок економічної кризи та інших чинників. Президент та Уряд поставили завдання – перетворення Криму з регіону-аутсайдера на регіон-лідер.

Головним напрямом виконання цього завдання ми вважаємо розв'язання проблем у земельній сфері. Ми пішли шляхом, по-перше, наведення порядку та дотримання законності в цій сфері (нами вилучено майже 1 000 га землі, прокуратурою скасовані рішення про незаконне виділення земель), по-друге – забезпечення відкритості і прозорості ринку землі. Тут було найважче – відсутність законодавства, найвищий в Україні рівень корупції в земельній сфері. Однак, попри нетривалий час нашої роботи (лише вісім місяців) – Крим став першим регіоном, який показав приклад відкритості через проведення земельного аукціону. Наразі в базі даних кримського Уряду налічується майже 1 000 га землі, яка пропонується на відкритих аукціонах.

Друга група проблем – кваліфіковані кадри, яких украй потребував Уряд. Ми вдалися, по-перше, до залучення спеціалістів з різних регіонів України, по-друге – пошуку нових облич у Криму, по-третє – до залучення ентузіастів, готових працювати такими темпами, як ми. При цьому, довелося одночасно і

мінати кадри, і навчати, і формувати навички безпосередньо у процесі роботи. Водночас, за умов нинішньої адміністративної реформи, реформування та суттєвого скорочення міністерств і відомств, потреба у кваліфікованих кадрах підвищується. Тому для нас є дуже корисними проведення в АР Крим відкритих дискусій із залученням до них провідних експертів. Ми також запрошуємо на роботу до Криму фахівців і маємо наміри виховувати власні кадри, в т.ч. у вищих навчальних закладах АРК.

Третя група проблем – законодавче закріплення тих прав, які фактично має Автономія, але які не були визначені в законодавчих актах. Розроблено й передано до Верховної Ради проекти законів про Раду міністрів АР Крим, про впорядкування відносин у сферах землі і власності в АРК. А головне – розроблено законопроект про розвиток АР Крим та особливості діяльності, в т.ч. інвестиційної, на її території. Зараз він обговорюється в Кабінеті Міністрів. Законопроект розроблявся як механізм створення умов для залучення інвестицій до АРК – адже ми зрозуміли, що лише підтримкою державного бюджету (500 млн. грн. у 2010р. та 900 млн. грн. у поточному) не обійтися, хоча таких коштів Крим не отримував майже п'ять років. Зокрема, в інфраструктуру приморських та інших районів кошти не вкладалися зовсім. Але ми не можемо постійно розраховувати на державний бюджет, а навіть якщо всі доходи та податки, що збираються в Автономії, залишати тут, то все одно Крим потребуватиме дотацій, що засвідчили наші розрахунки.

Отже, Крим не готовий стати економічно незалежним, тому інвестиції – це головне, на що була спрямована наша увага. Ми почали створювати умови для залучення інвестицій, для інвесторів, які працюють на території Криму і вже мають певні проекти. Для цього потрібна довіра до влади – це основа для залучення інвестицій і стабільної економічної ситуації в регіоні. За рівнем довіри до влади, згідно з результатами дослідження Центру Разумкова, ситуація у Криму виглядає дещо краще, ніж загалом по Україні. Але вважати, що всі жителі Криму та інвестори, які мають бізнес у Криму, повністю довіряють Уряду, зарано. І це можна зрозуміти, оскільки за 20 років змінилося 15 урядів, і кожен мав власне бачення, кожен наступний не завжди підтримував позицію попереднього. За цих умов довіру дуже легко втратити, але дуже важко завоювати.

За окремими соціологічними дослідженнями, після виборів довіра до кримської влади зросла майже вчетверо. Але головна проблема залишалася – **корупція. Боротьба з нею виходить на перший план, і ми бачимо один вихід – запровадження абсолютно відкритих тендерних процедур.** Ми створюємо інтерактивний сайт, щоб кожен, хто бере участь у торгах з державних закупівель, міг бачити, як вони відбуваються, хто, які та чому отримує переваги, хто отримує контракт на ту чи іншу державну закупівлю.

Для роботи з інвесторами ми створили Агентство регіонального розвитку, яке має розуміти та допомагати розв'язувати їх проблеми, що полягають у відносинах з владою і випадках

корупції. Опрацьоване питання дозвільних центрів – у Сімферополі створено єдиний дозвільний центр, де щоденно здійснюють прийом представники всіх 29 дозвільних органів (у т.ч. найбільш корумпованих – ДАІ, санепідемстанцій тощо). Відкриття офісу відбулося за участі представників ЄС, які підтримують ініціативи Уряду та надають допомогу. Офіс облаштовано за європейськими стандартами, встановлені спостережні камери, за допомогою яких Уряд здійснює постійний моніторинг його роботи. Такі центри будуть відкриті на всій території АР Крим.

Наступний крок – підвищення доступності і прозорості діяльності БТІ. Крім того, триває акція “Стоп корупція”, в рамках якої в лютому запроваджено телефон довіри. Цікавий факт: за місяць ми отримали близько 100 дзвінків, але лише чотири стосувалися корупції, – це свідчить, що громадяни ще не достатньо довіряють владі в плані реагування на повідомлення.

Кілька слів про результати: в рейтингу соціально-економічного розвитку України Крим з 25 місця перемістився на четверте; промисловість підвищила показники темпів росту, інвестицій в основний капітал і будівництво; вперше за два роки досягнута позитивна динаміка темпів зростання зарплати. Втім, останнє потребує додаткових досліджень. Дійсно, середня заробітна плата у Криму складає 86% середньоукраїнської. Проте, за результатами окремих досліджень, 40% усіх доходів кримчани отримують з бюджетних джерел, а ми знаємо, що зарплати бюджетників приблизно рівні, за винятком Києва. Показники задоволення життєвих потреб у цілому є вищими, ніж середні в Україні. Водночас, за експертною оцінкою, 50% доходів кримчан (або 30% республіканського доходу) перебувають у “тіні”. Вважаю, що до вибору показників оцінювання стану справ слід підходити більш детально. Якщо врахувати згадані 86% і додати 30% “тіньових” доходів, то результати оцінки задоволення життєвих потреб можуть бути іншими.

Разом з поточними завданнями Уряд займався і стратегічними питаннями – розробкою стратегічного документа на підґрунті дуже серйозної діагностики стану економіки, проведеної разом з кримськими вченими. Її результати були покладені в основу Стратегії розвитку Криму, розробленої Національним інститутом стратегічних досліджень і затвердженої на засіданні Ради міністрів АР Крим. Ця Стратегія є дорожньою картою, в рамках якої ми розробили та затвердили Операційний план впровадження Стратегії на перші три роки – це майже 1 000 заходів вартістю 45,7 млрд. грн., які відповідають пріоритетам та етапам Стратегії з визначеними виконавцями і джерелам надходження коштів.

Ми розглядаємо Стратегію як документ, що потребує постійного коригування й саме в такій якості пропонуємо цей документ експертному середовищу та закликаємо всіх кримчан до діалогу навколо нього.

Важливим аспектом Стратегії є визначення місця Криму в Чорноморському регіональному середовищі. Особливо актуальним це питання є на фоні критики України з приводу її недостатньо активної участі в ОЧЕС. Крим виявив ініціативу, і зараз

ми постійно беремо участь у всіх засіданнях ОЧЕС, до роботи якої Крим запрошений як регіон, що представляє Україну. У грудні 2011р. в Москві ми презентували Крим, його інвестиційні можливості на міжнародному форумі “Чорне море, інвестиції і інновації”. У цьому контексті ми бачимо себе форпостом, “дверима” України в Чорноморський регіон.

Стосовно структури Стратегії. Хотіла б звернути увагу на важливе для нас питання. 69% експертів і 41% опитаних кримчан вважають пріоритетом розвитку Криму санаторно-курортну галузь. У цій галузі працюють 17% населення Криму, для 27% з яких ця діяльність є основною. При цьому, частка галузі в РВП складає лише 6%.

Рівний за значимістю пріоритет надано агропромислового комплексу, в якому важко очікувати на прорив. Сьогодні кримський АПК перебуває в занедбаному стані: протягом останніх 10 років втрачені великі площі виноградників і садів. Водночас, потенціал галузі залишається значним (ми можемо мати екологічно чисті продукти, дитяче харчування тощо), частка переробної харчової промисловості становить 30% промисловості загалом, а частка останньої – 18% РВП. За цих умов важко визначити один пріоритет. Вважаю, що це питання потребує додаткового обговорення.

На завершення хочу запевнити, що наша команда дійсно хоче змінити ситуацію в Криму на краще, ми знаємо як і вміємо це робити. Нас надихає те, що Крим визначено пріоритетним регіоном розвитку України, і це доведено не лише заявами, але й коштами, що виділяються на такі програми, як “Вода Криму”, “Екологічно безпечний Крим”, “Транспортна інфраструктура Криму”. Ми дуже цінуємо те, що ЄС бачить Крим пілотним проектом Східного партнерства. Триває співробітництво в рамках багатьох міжнародних проектів, і ми дуже вдячні за обговорення проблеми раціонального використання міжнародної технічної допомоги. Дійсно, раніше її освоєння було хаотичним і неефективним.

Загалом, ми зацікавлені в дискусіях на подібні теми і просимо запрошувати нас до діалогу з метою плідної співпраці в перетворенні Криму на справжню “перлину України”. ■

КРАЩОЇ ЗА КРИМ ТЕРИТОРІЇ, ЯКА МОГЛА Б БУТИ ВІЛЬНОЮ ЕКОНОМІЧНОЮ ЗОНОЮ, НЕМАЄ

Анатолій МАТВИШЕНКО,
народний депутат України

Дивитися на проблеми Криму слід не як на регіональні, а як на всеукраїнські, як на важливі стратегічні проблеми. Я б навіть дещо перефразував

тему дискусії: “Якість життя кримчан – пріоритет розвитку України”. Крим – це не просто регіон, а надзвичайно важливий стратегічний форпост України, центр розв’язання не винятково кримських, а всеукраїнських проблем. Якщо ми вдало вирішимо кримські проблеми, то вирішимо й загальноукраїнські. Крим не може залишатися раною, яку всі посипають сіллю, болем, яким спекулюють. Видається некоректним говорити: кримська влада, не кримська влада, – в Україні не має бути регіональної влади, і спори на цю тему не варто стимулювати.

У нашій дискусії важливо вийти на розуміння стратегії.

Стратегія, з точки зору розвитку Криму, – це не подальша автономізація, самоізоляція, спекуляція на проблемах, і шантаж Центру цими проблемами. Це – інтенсивна інтеграція стратегічно важливого регіону, перетворення Криму на авангард розвитку всієї України. Крим – це “ахіллесова п’ята” України, і якщо вдасться перетворити динаміку розвитку Криму на найкращу серед регіонів і показати реальний результат, то ми усунемо всі (або майже всі) проблеми, що існують в Україні, включно з її безпекою. Тому завдання – перетворити Крим на авангард розвитку – є завданням для всієї влади, всіх політиків, всієї України. Таким має бути усвідомлене ставлення до Криму.

Але якщо подивитися на реалії, то Крим сьогодні є майже депресивною територією. Водночас, чітко уявляючи нинішнє становище та розуміючи, яким має бути майбутнє, можна визначити, що слід робити. Головне – слід серйозно проаналізувати структуру економіки і пріоритети її розвитку. Те, що пропонується у Стратегії (рекреація, сільське господарство), видається несерйозним підходом до пріоритетів розвитку Криму. На Крим треба дивитися як на єдину територію, що має сьогодні природні ресурси і право на преференції, для того, щоб туди пішли інвестиції, які, своєю чергою, мають бути надійно захищені. **Кращої за Крим території, яка могла б бути вільною економічною зоною, немає.**

Отже, у Криму треба розвивати інші галузі, крім рекреації (це предмет окремої дискусії), оскільки ми не можемо конкурувати з Анталією, тим більше – з країнами Середземномор’я. Доцільно будувати рекреацію на лікувально-відновлювальній філософії, просто рекреація – це мало, маємо говорити про зміст цієї рекреації. Так само мало визначити пріоритетом сільське господарство. Слід говорити про екологічно чисту продукцію, і Крим у цьому може стати полігоном для всього світу.

Крім того, ми чомусь не говоримо про розвиток наукоємних виробництв, новітніх технологій, куди потрібно залучити сьогодні максимум інвестицій. Крим – це Кримнієва долина.

Крим – це торговельний флот. Ми сьогодні не маємо багатотоннажного танкерного флоту, тоді як задихаються від перевантаження Новоросійськ, а також – Керченська протока (що, до речі, є екологічним злочином перед людством, а не лише перед кримчанами). Питання, які має розв’язати Україна, завдяки можливостям Криму – це риба та морепродукти, енергетика, шельф Чорного моря. Тобто це далеко не лише рекреація, сільське господарство, хоча вони є дуже важливими складовими.

Наступне, що потрібно зробити у Криму – це подолати корупцію та усунути абсурдну модель влади. *По-перше*, мусимо усвідомити, що слід об'єднати зусилля, щоб зрештою Крим перестав бути зоною найвищої корумпованості влади. Саме це є сьогодні найголовнішою проблемою, бо корупція пронизала все: російські, українські, кримськотатарські інтереси.

По-друге, абсурдна модель влади заважає нормальній роботі. Якщо Крим перетворюється на авангард України, то слід дати можливість працювати виконавчій владі. Верховна Рада АР Крим не має жодних повноважень, крім одного – тероризувати й шантажувати виконавчі структури. Я за те, щоб лише через Верховну Раду призначалися виконавчі структури, але звільнення керівників Автономії і, можливо, певних міністрів не повинне бути прерогативою Верховної Ради. В іншому випадку, ми перетворимо всю Автономію на закриту корупційну систему.

Стосовно мовної проблеми. Крим є найкращою моделлю співіснування мов – реальний білінгвізм плюс кримськотатарська мова. У цій сфері має бути окрема програма, а не “перетягування канатів”, як сьогодні. Не можна допускати ситуацію, за якої лунають твердження, що у Криму українці і кримські татари є “зайвими”, а інші – звертаються до Росії про допомогу.

Питання землі. Безумовно має бути відновлена програма захисту морського узбережжя, земельні відносини – очищені від корупції. Добре, що є аукціони. Але слід враховувати і вчасно розв'язувати суто кримські фінансові проблеми. Крім державних інвестицій, мають інвестуватися приватизаційні кошти, кошти спецфондів, спрямовані на підвищення капіталізації кримської землі. Коли буде інфраструктура – вода, енергія, транспорт, – ця земля коштуватиме в 10 разів дорожче. Тому продавати сьогодні кримську землю без розв'язання цих проблем є не дуже обгрунтованим кроком.

І на завершення – найслабшою ланкою є проблема підтримки науково-дослідницьких робіт, освітніх програм, культурно-гуманітарної діяльності. Якщо ми не змінимо атмосферу у Криму за рахунок цих програм, то ми нічого не зробимо. Крим не повинен перетворитися на розбуджене осине гніздо. Він має продемонструвати європейський рівень цивілізації і відносин між людьми різних національностей, з різними історіями. ■

Фахова дискусія, 6 квітня 2011р.

СТРАТЕГІЯ МАЄ БУТИ ДОВГОСТРОКОВОЮ І ВІДКРИТОЮ ДЛЯ ВДОСКОНАЛЕНЬ

Володимир СІДЕНКО,
науковий консультант
Центру Разумкова,
член-кореспондент НАН України

Вважаю, ми маємо бути вдячні розробникам нової Стратегії розвитку Криму, зокрема Національному інституту стратегічних досліджень. Вона є досить фундаментальним документом, де в ряді моментів застосовані вдосконалені підходи, що може позитивно вплинути на долю цього документа. Водночас, деякі спроби вдосконалення видаються незавершеними. Це створює певні ризики, і саме на них я б хотів зупинитися.

Перше. Мене бентежить те, що за результатами соціологічного та експертного опитувань, другим за значимістю чинником, що заважає успішному розвитку Криму, названо відсутність “зрозумілої і підкріпленої ресурсами стратегії розвитку” – і це попри прийняття у грудні 2010р. Верховною Радою АРК названого вище документа. Як з'ясувалося, до цього часу фактично 90% кримчан або не чули про Стратегію, або чули, але не ознайомлені з її змістом. Тобто документ залишився значимим суто для вузького кола фахівців і не має суспільного відгуку. На мій погляд, це є великим упущенням PR-відносин з громадськістю.

Більше того, у нас досі панує думка, що головний ресурс реалізації стратегій розвитку – фінанси. Насправді, це архаїчний підхід. Сьогодні в усьому світі провідними факторами успіху будь-якої стратегії розвитку визнано саме соціальні, гуманітарні чинники. Це можна побачити, зокрема на прикладі успішного досвіду країн Східної Азії. Звичайно, фінансові ресурси відіграють важливу роль, але вони мають доповнювати згадані соціальні та гуманітарні чинники, а ця обставина у Стратегії врахована не достатньо.

Друге. На думку опитаних, головним чинником перешкод розвитку Криму є корупція, і з цим важко не погодитися. Ми повинні розуміти, що які б пріоритети не визначались у Стратегії, у країні, де немає правил або вони не діють і не гарантується їх дотримання, жодні пріоритети реалізовані не будуть. Більше того, в такій країні Стратегія з визначенням пріоритетів сама може послужити додатковим чинником поширення корупції.

Наприклад, Стратегія має позитивний напрям, передбачаючи участь у її виконанні не лише державних, але й певних недержавних структур (фонду розвитку та інших недержавних організацій). Однак, бажано було б більш детально визначити механізм

їх взаємодії на основі державно-приватного партнерства. Без детально проробленої схеми ми можемо створити ситуацію, сприятливу для поширення корупції, яка ґрунтується на приматі особистих стосунків, тобто відносин не на основі детально виписаних процедур, а на основі “свій – чужий”.

Тому головне – максимальне обмеження можливостей корупції, встановлення та безумовне дотримання правил. Тут уже йшлося про “абсурдну модель влади”. Мені здається, що найбільш абсурдним її компонентом є судова гілка. У Біблії є слова “Місце суду, а там – беззаконня”. Це – точно про Україну. Доки буде діяти така судова гілка влади, тобто не будуть діяти правила, ми можемо встановлювати будь-які пріоритети, вони ні до чого доброго не призведуть.

Третє – пріоритети і профіль спеціалізації господарств. Тут склалася неоднозначна ситуація, коли ми затиснені між двома крайнощами.

З одного боку, діючи за принципом “кожній сестрі сережку” (причому ця “кожна” має задалегідь відоме прізвище), ми отримаємо ситуацію, коли мізерні вкладення будуть просто викинуті на вітер, оскільки вони не справлять жодного позитивного впливу. З іншого боку, концентрація ресурсів у певному секторі “подає сигнал” різним групам впливу, які намагаються застосовувати “особливі механізми” доступу до зазначених ресурсів. В обох випадках негативний вплив справлятиме знову ж таки корупція, отже, тут не може бути універсального рецепту.

Усе має починатися зі створення умов для певних кумулятивних ефектів – концентрації на першому етапі коштів в обмежених секторах, що дозволяло б досягти швидкого економічного ефекту. До таких секторів належать галузі зі швидким обігом капіталу, який може дати швидкий економічний ефект. Якщо ж вкладати кошти лише в інвестиційні об’єкти з довготривалим ефектом, то отримаємо те, що отримав свого часу СРСР – масштабні програми, нецільове фінансування, незавершене будівництво з відомими наслідками.

Тому має бути певний поетапний підхід з можливістю, наприклад, концентрації ресурсів на першому етапі на рекреації і сільському господарстві, але з оглядом на те, що це повинен бути лише певний обмежений період, за яким має настати час більшої диверсифікації витратків.

Більше того, я зовсім не відкидаю того, що розвиток може бути і в інших галузях, на які держава не виділяє кошти. **Якщо буде створено належний інвестиційний клімат, то приватний капітал (як вітчизняний, так і іноземний) може розвивати й інші, альтернативні сфери.** Тут можна знайти відповідні підходи, але потрібен певний набір як політичних, так і економічних механізмів, що дають змогу відстежувати ситуацію, своєчасно та адекватно реагувати на неї, коригувати плани в різних сферах.

І на завершення: було б дуже корисно вивчити досвід не лише розвинутих країн, але й окремих територій як певних цілісних утворень: Сіцилії, Корсіки, Криту тощо. Там було дуже багато проблем, подібних до проблем Криму, з точки зору як інституційних

засад, так і підходів до моделювання структур розвитку. Сіцилія, наприклад, робить наголос не лише на рекреації, але й на створенні міцної галузі нафтопереробки. Корсіка, Крит – зовсім інші підходи.

Загалом, важко очікувати, що Стратегія дасть адекватні відповіді на всі питання. Дуже важливо, щоб вона не перетворилася на документ, який через кілька місяців після прийняття потрапить до архіву і про який більше не згадають – це типова картина для абсолютної більшості українських програмно-стратегічних документів. **Стратегія має бути довгостроковою і відкритою для вдосконалень, доповнень та уточнень.** Лише за цієї умови вона може бути працюючим документом. ■

У СТРАТЕГІЇ ВІДБИТИ ОСНОВНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НОВОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ – КООПЕРАЦІЯ, СИНЕРГІЯ, КАПІТАЛІЗАЦІЯ

Ярослав ЖАЛІЛО,
перший заступник директора
Національного інституту
стратегічних досліджень

Висловлю позицію наукової частини фахівців, які розробляли Стратегію розвитку Криму. Розпочинаючи роботу над документом, спираючись на попередні напрацювання кримських колег з аналізу ситуації і проблем Криму, **ми сформували базовий логічний посил: унікальний природно-кліматичний і ресурсний потенціал Криму є необхідною, але абсолютно недостатньою передумовою для забезпечення конкурентоспроможності, динамічного і стабільного розвитку Криму.**

Нове 10-річчя сформувало нові виклики, пов’язані з глобалізацією і, насамперед, з локальним розвитком Чорноморського регіону, зростанням глобальних впливів на динаміку ситуації у Криму та в регіоні в цілому. Ідеться про постіндустріальні виклики, коли сонця та моря вже недостатньо для забезпечення конкурентоспроможності навіть рекреаційного сектору, не кажучи вже про економіку регіону як цілісного організму; посткризові виклики, які сформувалися в Європі та в Україні в період завершення фінансово-економічної кризи та відновлення економік і які супроводжувалися змінами у споживчих настроях, фінансових потоках, зміщенням центрів економічного тяжіння.

Зрештою, **ми спрогнозували зростання конкуренції в Чорноморському регіоні на новому рівні: практично всі регіональні країни сформували стратегії підвищення конкурентоспроможності через надання пріоритетного статусу своїм базовим секторам – сільському господарству та рекреації.** Зокрема, в Болгарії і Туреччині це зробили ще

до відомих подій в Середземноморському регіоні, які, на думку багатьох експертів, сприяють зростанню популярності Чорноморського регіону.

За цих умов, для досягнення успіху природи замало – потрібні інші чинники: екологія, інфраструктура, комунальна сфера, енергетика, диверсифікація промисловості. **Потрібен перехід: від експлуатації природного потенціалу Криму до його розвитку, свідомого його формування; від рентної моделі пасивного використання наявних ресурсів до регіональної синергії, об'єднання зусиль, які б створювали та поєднували нові багатства, новий капітал, нову динаміку.**

Я б ризикнув стверджувати, що під час розробки і проходження Стратегії складається унікальна, абсолютно нова для України ситуація, коли на нових методологічних засадах, за участі наукової громадськості сформовано стратегічний документ, що пройшов процедури узгодження, координації з регіональною владою, був ухвалений вищим органом регіональної влади та перебуває зараз на етапі практичного втілення через програми, плани, конкретні дії місцевої влади. **У цій Стратегії відбиті основні методологічні засади нової регіональної політики – кооперація, синергія і капіталізація,** – які в лютому 2011р. перетворилися на узагальнене бачення у відомому рішенні Ради регіонів про вдосконалення системи реалізації регіональної політики.

Кооперація. Тут уже говорилося, що значну увагу у Стратегії надано кооперації Криму з регіонами інших країн, зокрема Причорномор'я – в реалізації інфраструктурних проєктів Крим розглядався нами як південні ворота України, майданчик поширення кооперації між регіонами України (насамперед, південними). Крим розглядався як провайдер програм і проєктів співробітництва з придніпровськими областями, областями Азово-Чорноморського узбережжя – причому як внутрішніх програм, так і спільних проєктів з регіонами сусідніх країн. Саме в такій кооперації ми бачимо один із потужних додаткових стимулів розвитку Криму.

Синергія – полягає в поєднанні зусиль, різних потуг сил, залучених до розвитку Криму. Йдеться про державу, центральні органи влади, регіональну владу, приватний бізнес, громадян, самоорганізацію населення, громадські об'єднання тощо. Вже згадувалося, що зараз сформовано плани, програми реалізації Стратегії. Але ті програми та суми, що називалися, є лише вершиною айсберга. Стратегія має створити умови, за яких до Криму залучатимуть децентралізовані інвестиції, і зазначені в Оперативному плані кошти мають піти, насамперед, саме на створення таких умов.

Капіталізація. Дуже слушним і своєчасним є порушене тут питання про пріоритети: чи лише рекреація і сільське господарство? Ні. Якщо звернутися до тексту Стратегії, то питання капіталізації “недокапіталізованого” або загалом не капіталізованого досі потенціалу Криму і є головним її змістом.

Якщо йдеться про рекреацію, то передбачається створення умов капіталізації сегментів, яких сьогодні

ще немає в туристичному або рекреаційному секторах: формування нових видів туризму, зокрема медичного, запровадження спеціальних рекреаційних процедур тощо. Якщо йдеться про сільське господарство, то передбачається районування сільгоспкультур, відновлення тваринництва тощо.

Фактично, йдеться про ще некапіталізовані або малокапіталізовані сегменти кримської економіки – транзитний потенціал, нетрадиційна енергетика тощо. Стосовно малокапіталізованих сегментів промисловості, йдеться про галузі з високою доданою вартістю. Таким чином, **Стратегія розрахована на синергію різноманітних секторів економіки, а не розвиток окремих з них. Ідеться про формування на кластерних засадах осередків, ефект від зростання яких поєднується в рамках регіонального економічного комплексу.**

На завершення хотів би, *по-перше*, наголосити, що у Стратегії враховані питання антикорупційних заходів, спрощення процедур і лібералізації державного управління, створення фонду підприємницької діяльності.

По-друге, підтримати висловлену тут стурбованість недостатнім рівнем ознайомлення громадськості з документом. Кримська влада, представники експертного середовища повинні провести роз'яснювальну роботу, публічні інформаційні акції з метою доведення цілей і головних положень Стратегії як до громадськості, так і до тих сил, що можуть стати її виконавцями, носіями закладених у ній ідей.

По-третє, висловити абсолютну згоду з тим, що **Стратегія не є завершеним і, тим більше, закритим нормативним актом. Вона є нарисом пріоритетних завдань, який потребує постійного обговорення, вдосконалення, адаптації до поточних умов, коригування із залученням бізнесового середовища і громадськості.** ■

ДВІ У НАС БІДИ – ПОГАНІ ДОРОГИ І НИЗЬКИЙ РІВЕНЬ МЕНЕДЖМЕНТУ

Захарій ВАРНАЛІЙ,
керівник Науково-дослідного
центру Університету
“Академія податкової служби”

Зупинюся на питаннях викликів і ризиків для реалізації Стратегії розвитку АРК. Хотів би відійти від гучних заяв на зразок “розв'язання проблем Криму розв'яже всі проблеми України” – абсолютизація проблем Криму є небезпечною. В АРК такі ж самі проблеми, як і в інших регіонах, – але відмінні за масштабами та особливостями. Тому, **обговорюючи**

Фахова дискусія, 6 квітня 2011р.

проблеми Криму, ми виходимо на загальнонаціональні проблеми розвитку регіонів і шляхи їх розв'язання.

Мені довелося бути причетним до розробки багатьох національних стратегій. Радий тому, що через 20 років нарешті починають з'являтися стратегії розвитку країни та майже всіх регіонів. Отже, з'являється розуміння потреби формальних документів: концепцій, стратегій, програм.

Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД), де я тривалий час працював, допомагав Житомиру, Луганську, Донецьку, Харкову, Київській області, іншим областям, нарешті, Криму в розробці стратегічних і програмних документів розвитку. В їх основу покладалися пріоритети, визначені в раніше розроблених НІСД документах державного рівня. Не скажу, що ці пріоритети залишилися досі незмінними, але актуальність більшості з них збереглася. Життя підказує, що Стратегія розвитку АР Крим повинна бути відкритою до змін і доповнень, вона має перетворитися на бізнес-план розвитку регіону.

Коли йдеться про регіональну політику, важливо розуміти сенс цього поняття. Є політика держави в певному регіоні, внутрішньодержавна регіональна політика, регіональна політика регіонів, регіональна політика місцевих органів влади. **Я говорю про внутрішньодержавну регіональну політику, про створення у країні єдиного економічного простору, оскільки в Україні його немає.** Створення єдиного економічного простору – це інтеграційний, коопераційний процес, завдяки якому ми сформуємо синергетичний ефект. Для цього потрібно сформулювати політичні, правові, інституційні засади.

Стосовно дотаційності АРК. Крим є лише одним з 23 дотаційних регіонів, інших в Україні – не більше чотирьох. Хто в цьому винен – наша погана праця, чи погана політика розвитку регіону? **Всі твердять, що регіони повинні бути самодостатніми. На практиці кошти перекачуються до Центру, а потім з Центру до регіонів – мірою розуміння чиновниками, скільки й кому потрібно.**

Започаткована адміністративна реформа знову зводиться до скорочення кадрів. Справжньої реформи, по суті, немає, адже адміністративна реформа – це зміна функцій, повноважень, децентралізація управління, про що ми багато говоримо, але, на жаль, не робимо.

З іншого боку, опозиція сьогодні дуже часто заявляє, що в Україні немає реформ. Не правда – **Україна вже 20 років перевантажена реформами. Але справа не в кількості реформ, а в тому, що 20 років немає їх системності.** Тому не хотілося б, щоб кримська Стратегія перетворилася на черговий декларативний документ. Вона має бути дієвим, динамічним документом – усі підстави для цього є.

На відміну від безсистемності реформ, ми маємо системність інституційних деформацій, дуже системно розвиваються корупція, тіньова економіка, на дуже високому, системно організованому рівні існує рейдерство, системно відбувається непродуктивний відплив капіталу. Дуже системно розвивається нове явище, про яке мало хто говорить, – **“тіньова пара-державна”** – це ще більш складне явище, ніж тіньова економіка та корупція, які можна назвати попередніми етапами цієї “пара-держави”. В результаті, утворився макроекономічний феномен – усі державні послуги та суспільні блага реалізуються на комерційних засадах. **“Потрібні” постанови Уряду, певні посади, “правдива” інформація у ЗМІ – все можна зробити. Ціна договірна.** Зокрема, посада представника центрального органу виконавчої влади в регіоні коштує сьогодні \$250 тис.

У цій ситуації вкрай необхідним є належне інституційне забезпечення, яке чомусь зводять лише до інституційно-правових питань, залишаючи поза увагою інституційно-організаційні. Я радий, що тут присутні представники громадських організацій, асоціацій регіонального розвитку, які можуть сказати своє слово, піднести на новий рівень мислення та підходи.

А кадрове забезпечення є дуже важливим, оскільки багато залежить від того, хто буде реалізовувати Стратегію. Тут на думку спадають слова М.Гоголя про дві біди Росії. В Україні в цілому та в Криму зокрема – їх також дві. Скажемо так: погані дороги і низький рівень менеджменту... ■

ЦЕЛЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА И ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА – УВЕЛИЧЕНИЕ ДОХОДОВ ГРАЖДАН

Рустам ТЕМИРГАЛІЄВ,
голова Постійної комісії
Верховної Ради АР Крим
з питань санаторно-курортного
комплексу та туризму

Своє виступлення хочу розділити на дві частини: **нынешнее состояние крымской экономики, а также основные резервы роста, обозначенные в Стратегии-2020.**

В 2010г., по сравнению с 2009г., прирост ВРП составил 7% в реальных ценах, что свидетельствует о достаточных темпах экономического роста крымской экономики. Рост достигнут в основном за счет двух отраслей: промышленности (+11%) и санаторно-курортного комплекса (прирост численности туристов +14%; при этом следует обратить внимание на структуру туристического потока: из 5,7 млн. человек 71% – украинцы, 26% – россияне).

Крымская промышленность представлена в основном тремя крупнейшими предприятиями: двумя химическими гигантами в северном Крыму – Крымским содовым заводом (Красноперекопск) и заводом “Титан” (Армянск). За 2010г. они увеличили объем производства на 22,7%, благодаря чему химическая промышленность является сегодня флагманом промышленности.

Если в двух упомянутых отраслях наблюдался прирост, то в строительной отрасли – спад, обусловленный последствиями ипотечного кризиса. Отсутствие финансирования, кредитования населения привели к снижению платежеспособного спроса на жилье. Зафиксирован также спад – на 0,6% – в агропромышленном комплексе.

Что касается основных резервов роста, предложенных в Стратегии-2020, то, безусловно, базовая отрасль, способная обеспечить экономический рост в АРК, – курортно-рекреационный комплекс. Его деятельность характеризуется сезонностью – с 1 мая по 1 октября; в остальное время года туристические здравницы и вся инфраструктура, к сожалению, практически не загружены. Поэтому задача экономической политики Украины и крымских властей – обеспечить туристические потоки в период “низкого сезона”. Для этого имеется вся необходимая инфраструктура.

Сейчас мы готовим законопроект, которым предлагается целый ряд преференций здравницам и др. объектам размещения туристов в зимний период. Будем просить народных депутатов Украины внести этот законопроект на рассмотрение Верховной Рады. Такой закон стимулировал бы оздоровительный туризм. Напомню, что Крым всегда ассоциировался с “общесоюзной здравницей” – в советские времена крымская инфраструктура могла принимать до 10 млн. туристов. Т.е., резервы для роста имеются.

Вторая базовая отрасль, указанная в Стратегии-2020, – агропромышленный комплекс. Любой инвестиционный проект начинается с анализа возможностей продажи производимой продукции. В этом смысле, с точки зрения сравнительных издержек, Крым имеет две суботрасли АПК: выращивание и обработка косточковых культур и, соответственно, эфирно-масличных культур. Инвестиции, концентрация ресурса в этих суботраслях обеспечат достаточно высокие темпы экономического роста в АПК.

Кроме того, **резервы роста существуют в транспортной инфраструктуре.** Прежде всего, речь идет о Крымских портах. Сегодня порты Феодосии и Керчи, др. городов, в т.ч. Севастополя, задействованы далеко не на полную мощность. При этом, если проанализировать основные грузопотоки, проходящие через крымские порты, необходимо

обратить внимание на потенциал транспортировки зерна. На мой взгляд, **сегодня Украине, России и Беларуси необходимо создать некий “зерновой ОПЕК”.** Поскольку основные потребители – страны Северной Африки, то **именно крымские порты способны стать базовыми по перевалке экспортируемого зерна.**

Следует отметить, что Крым является пионером, единственным регионом в стране, имеющим Стратегию развития. Причём она обсуждалась на достаточно высоком экспертном уровне, в ней учтен целый ряд замечаний и предложений – это живой документ. В любой момент, при внесении достаточно серьезных экономических поправок и предложений, Верховный Совет Крыма совместно с Советом министров, могут внести соответствующие изменения и в саму Стратегию, и в Операционный план по ее реализации.

В заключение хочу подчеркнуть, что **целью экономического роста и экономической политики государства всегда является рост доходов граждан. Итогом экономической политики крымского Правительства в 2010г. стал рост доходов населения в реальных ценах на 11%. Считаю – это положительный итог, и мы должны стремиться к тому, чтобы зарплаты крымчан росли такими темпами ежегодно.** ■

МЫ УВЕРЕНЫ В ТОМ, ЧТО ЭТОТ ПЛАН БУДЕТ РАБОТАТЬ

Олександр БАТАЛІН,
голова Асоціації
роботодавців Криму

Прежде всего, хочу сказать, что **сами крымчане виноваты в том, что Крым стал дотационным регионом.** Причиной этого стали годы борьбы между депутатским корпусом и исполнительной властью. В Крыму действовало 50-70 разного рода программ, которые контролировались определенными группами депутатов, чиновников – программы работали не на Крым, а на эти группы. Впредь этого быть не должно.

Преодоление такой ситуации – одна из целей Стратегии. Уже есть поручение Председателя Совета министров включить в Стратегию все программы, которые действительно будут работать на Крым. Отдельных программ, выполняемых параллельно со Стратегией, не будет. Это новый подход, направленный на аккумуляцию в бюджете Крыма тех немногих средств, которые мы получим из украинского бюджета.

Фахова дискусія, 6 квітня 2011р.

На основі Стратегії Правительство уже розробило Операционний план на 2011-2013гг., в котрому, в частности, передбачені темпи росту РВП більш високі, ніж в др. регіонах і ВВП України в цілому.

Стратегія і Операционний план побудовані на інноваційних підходах. Інновації присутують во всіх заходах по розвитку галузей і господарського комплексу в цілому. Правильно підкреслювалось, що Крим не стане Анталією. Но у нас є санаторно-курортний комплекс з багатішими лікувальними традиціями, вони будуть розвиватися в першу чергу і на інноваційній основі.

Коли говориться про ризики, це в багатьох відношеннях стосується інвестицій. Но за прийняттям документа послідували дії Правительства, сразу ж був створений інноваційний центр, куди приходять люди з інвестиціями. Їх не ждуть – їх запрошують, супроводжують, підказують, – щоб інвестиції були захищені і реалізовані.

Піднімався питання про кадровий склад виконання Операционного плану. Буквально вчора його обговорювали на засіданні Правительства. В Криму – багато навчальних закладів, здатних підготувати кадри по всіх напрямках Плану. Всім міністерствам і відомствам АРК поручено подати пропозиції по підготовці фахівців – не тих, число яких сьогодні надлишок, а відповідно Операционному плану. Представителі промисловості і др. секторів, учасників в виконанні цього Плану, підняли питання про більш тісному залученні навчальних закладів і підвищенні ефективності їх роботи.

Сьогодні у нас є впевненість в дієвості і реалістичності Стратегії і Операционного плану, а після сьогоднішньої дискусії ця впевненість зросла. Стоїть погодитися з пропозиціями колег винести ці документи на обговорення в українське медіапростірство.

Сейчас Крим став розглядатися як центр економічних новачок. К сожалению, не все народні депутати ділять цю думку, керуючись особистими інтересами і регіональним егоїзмом. По тому прийнято рішення (і ми отримали схвалення Президента) про розробку Верховним Советом Автономії ряду законопроектів і

внесенні їх на розгляд Верховної Радою України. Надіємося, що прийняті закони дадуть кримській економіці розвиватися більш динамічно.

В завершення хочу сказати, що, як промисловець, я дуже радий, що тут йшла розмова не тільки про рекреацію і сільське господарство, але і про промисловість в Криму. Ми знайдемо своє місце в кримській економіці, і ця промисловість буде іншою, науковий, більш високотехнологічної, інноваційної. І хоча в переліку пріоритетів Стратегії промисловості відведено третє місце, думаю, що в виконанні Операционного плану до 2013г. ми будемо грати достатньо серйозну роль. ■

МИ СТОРИМО УСПІШНИЙ КРИМ В УСПІШНИЙ УКРАЇНІ

Олексій СТАРОДУБОВ,
директор Агентства
регіонального розвитку АР Крим

Наше сьогоднішнє зібрання підтверджує, що Крим є наразі актуальним для України регіоном, і питання кримського розвитку – це дійсно всеукраїнське питання.

З приводу Стратегії. Її прийняття, не лише на погляд експертів Агентства регіонального розвитку АРК, але й кримського суспільства загалом, є головною, знаковою подією 2010р. та дуже позитивним сигналом для іноземних інвесторів.

Що робити і робитиме для виконання Стратегії Агентство?

Перше – це покращення іміджу регіону. І це дуже важливо, оскільки те, що відбувалось у Криму протягом останніх 20 років, не могло бути й не було позитивною основою для залучення інвестицій. Наразі ми вже можемо презентувати реалістичні проекти на будь-яких інвестиційних майданчиках, що ми й робимо щоденно й послідовно.

Друге – це пошук інвестора. Це також важливо, оскільки після того, як ми зробимо Крим інвестиційно привабливим, нам слід знайти інвесторів за тими пріоритетними напрямками, що визначені Стратегією та конкретизовані нами спільно з Програмою розвитку ООН (ПРООН).

Третє – це допомога інвесторам, які приходять до АРК. Головна мета Агентства – забезпечити “єдине інвестиційне вікно” та захист інвестицій. Ми намагаємося забезпечувати такий захист як на вході і протягом реалізації кожного інвестиційного проекту, так і на виході. Тому на презентаціях, у виступах і публікаціях ми намагаємося довести інвестору, що Агентство дійсно може забезпечити

захист, гарантований органами державної влади. Але це діє лише в тому випадку, коли йдеться про прозорі, офіційно зареєстровані інвестиції та інвестиційні проекти.

Зауважу, що про “єдині інвестиційні вікна” та захист інвестицій ідеться в масштабах усієї країни, але Крим є в цьому сенсі пілотним проектом, підтриманим ЄС і ПРООН. У його межах Радою міністрів АРК і створене Агентства. Такого досвіду ще немає в жодному регіоні країни.

Четверте – і головне: підвищення якості життя кримчан, це для нас також дуже важливо. В цьому напрямі ми досить плідно співпрацюємо із ПРООН і намагаємося співпрацювати з усіма неурядовими організаціями АРК. Агентство в цьому випадку є провідником між неурядовим сектором і владою Криму, між інвестором і владою Криму, тобто ми акумулюємо всі ті ідеї, які можуть бути ефективно використані владою в її повсякденній роботі з покращення життя громадян.

На завершення хотів би також сказати, що ми надаємо дуже багато уваги співпраці з різними регіонами ЄС, вивченню досвіду наших європейських сусідів. І все те, що ефективно використовується у світі, в європейських країнах, ми намагаємося узагальнити, адаптувати до українських умов і втілити в життя Криму. У принципі, для цього у нас є все необхідне – люди, допомога влади, фінансування. Тому я впевнений, що ми створимо успішний Крим в успішній Україні. ■

УЖЕ В ЦЬОМУ КУРОРТНОМУ СЕЗОНІ МОЖНА БУДЕ ПОБАЧИТИ ЗМІНИ НА КРАЩЕ

Олександр ЛІСВ,
перший заступник
Міністра курортів і
туризму АР Крим

Визначення курортно-туристичної сфери як одного з пріоритетів Стратегії розвитку Криму порушує ряд проблем. По-перше, нинішнє законодавство України зовсім не надає можливостей реалізації такого пріоритету. Навпаки, воно створило всі умови, щоб 80% цього бізнесу перебувало в тіні. Так, сьогодні до Криму, як тут уже було сказано, прибуває 5,7 млн. туристів, з них відпочивають у “білих” закладах – лише 1,1 млн., решта – це тіньовий сектор. Що, крім іншого, має наслідком формування негативного іміджу Криму.

По-друге, у Криму (якщо цього не знають експерти) працюють 132 “офшорні зони”, – це 132 державних підприємства, які працюють у курортній галузі, розміщені в найкращих місцях, і які лише у 2010р. отримали

загальних пільг на майже 200 млн. грн. – це те, що підрахувала податкова, тобто без того, що заощадили ці підприємства на зарплатах у конвертах та іншому. Така ситуація також впливає на враження туристів не кращим чином.

По-третє, що стосується економіки галузі, то слід відзначити, що немає якісної системи оцінки економічної віддачі від курортно-рекреаційної сфери. Ми завжди оцінювали цю віддачу за числом туристів. Звичайно, це не є показник, на який варто орієнтуватися, тоді як у світі давно вже обирається бюджетна та економічна ефективність у показниках коштів, частки у ВВП тощо. **Якщо подивитися на нашу курортно-рекреаційну галузь з цієї точки зору, то виявиться, що насправді вона не тільки не бюджетотворююча, але й в окремих аспектах є тягарем.**

Однак, ми вже багато зробили для виправлення ситуації. Так, починаючи з 2010р. державні кошти зосереджені на інфраструктурних проектах, що дає надію на покращення ситуації вже найближчим часом. Крім того, ми вивчили 15 законодавчих пакетів різних країн, зупинилися на восьми з них і зараз працюємо над їх узагальненням та адаптацією до національних умов і національного законодавства.

Хочу сказати, що головний “лакмусовий папірець” у цьому питанні – це бізнес, задіяний в курортно-рекреаційній сфері. На цей час у підготовку курортного сезону 2011р. бізнес вніс найбільшу за всі роки незалежності суму – 620 млн. грн. (і це лише ті гроші, про які звітують), на аналогічний період 2010р. відповідна сума складала 340 млн. грн. Хіба це не є показником позитивної реакції бізнесу на кроки влади, його довіри до влади та готовності до співпраці з нею? **Це вже конкретні дії, результати яких можна буде побачити не лише у звітах, але й на власні очі.** ■

УСПІШНОМУ ВИКОНАННЮ ПЛАНІВ АВТОНОМІЇ МАЮТЬ ПЕРЕДУВАТИ ТРИ РЕФОРМИ...

Юрій ГАНУЩАК,
незалежний експерт

Кілька слів про виклики й кілька рекомендацій.

Перш за все, в частині економічного розвитку про Севастополь, на жаль, можна забути. Де ходять військові кораблі, – туди не йде бізнес. Це загальносвітове правило. Якщо подивитися на карту Франції, то навколо Лазурового берега можна побачити інвестиційну “діру” – це місце розташування військово-морського флоту “Тулон”. У Севастополі

перебувають два флоти, причому розташування їх непевне, яку територію вони контролюють, – невідомо.

Тому треба рятувати хоча б те, що є. Розроблено законопроект про статус міста Севастополя, де пропонується комплекс заходів. Зокрема, адміністративно-територіальний устрій Севастополя (поділ його на п'ять частин, оскільки є ще частини, на яких можна щось робити), а також – реформа влади, тобто розділення функцій місцевого самоврядування і державної влади.

У Криму перспективи дещо кращі. Там мають Конституцію і, скажемо так, мають поки що кредит довіри. Але тут абсолютно правильно говориться, що урок лобізму, який в цьому році продемонстрував Крим, безкарно не мине. На претензії в таких розмірах надалі розраховувати не слід.

Крім того, **мало надії на створення загальнонаціонального фонду регіонального розвитку.** Про нього йдеться вже не один рік, однак це досить великі кошти, і Мінфін не дуже схильний до створення таких фондів. До того ж, у нас досі, здається лише три міністерства мають затверджені положення, тому раніше, ніж через рік, до цієї ідеї не повернуться.

Але в самому Криму Фонд регіонального розвитку потрібно створювати. Тому що, якщо ви розраховуєте, згідно зі Стратегією, на 45 млрд. грн., то хоча б з коефіцієнтом 1:20 ви повинні вкладати публічні кошти. Отже, регіональний фонд розвитку повинен, *по-перше*, передбачити стабільні джерела, *по-друге*, гарантування коштів, *по-третьє* – достатньо чітку систему довгострокового бюджетування.

Крім того, **можливо, доцільно підвищити ставку податку на доходи фізичних осіб** (не лише в Криму, але й у деяких інших дотаційних регіонах), підняти її хоча б до 19%, як у наших сусідів, у нас вона неприпустимо низька – 15%.

Прекрасно, що створено Агентство регіонального розвитку, що надає певної надії на успіх (єдине, що хотів би зауважити, – це дійсно має бути посередник між владою, бізнесом і громадськістю, а не черговим митним постом на шляху інвестицій).

Користуючись особливим статусом, АР Крим, можливо, покаже приклад іншим регіонам, як з цього статусу ефективно скористатися. **Але, поки не буде реформи влади, яка передбачає реформу адміністративно-територіального устрою, в т.ч. у Криму, не буде реформи місцевого самоврядування**

та реформи місцевої державної адміністрації, Автономію буде постійно трясти за кожної зміни центрального Уряду. **Оскільки Крим є потенційно сепаратистськи орієнтованою територією, то тільки в результаті цих трьох реформ буде абсолютна гарантія того, що інвестиції, які підуть у цей регіон, дійсно підуть в Україну.** ■

ЧТО ОСОБЕННО ВАЖНО – В ОСНОВУ СТРАТЕГИИ ПОЛОЖЕНО УЛУЧШЕНИЕ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ КРЫМЧАН

Наталія ПАНКРАТОВА,
заступник директора
Інституту прикладного
системного аналізу

Обсуждаемое сегодня исследование, безусловно, необходимо для Украины, ибо для нее Крым – один из приоритетных, конкурентоспособных регионов. И для решения задач его развития нужна наука. Так, почти все выступающие говорили о настоящем. Однако, не будет правильно выстроена политика и её реализация, если настоящее не связать с желаемым будущим, поэтому обязательно необходимо брать за основу стратегию и выстраивать краткосрочные (3-5 лет) и долгосрочные (10-15 лет) программы развития.

Далее: коллеги говорили преимущественно о двух направлениях: рекреация и сельское хозяйство. Но там четко расписано семь кластеров, уделено внимание агропромышленному комплексу, социальному сектору, экологии и т.д. – и это все рассматривается с точки зрения единого решения проблемы. Здесь как раз учитывается системность, целостность: есть проблема и эта проблема решается целостно. **И что очень важно: еще год назад руководство АР Крым обратилось к нам с просьбой учесть, что эту проблему нужно решать также с точки зрения устойчивого развития.**

И сейчас у нас уже есть данные более чем по 100 странам. Устойчивое развитие – это, собственно, три основные составляющие: социальная, экономическая, экологическая. В каждой из них – множество индикаторов (например, в социальной – порядка 150). Имея эти индикаторы по сотне стран, адаптируя их к Крыму, мы можем корректировать выполнение Стратегии в рамках устойчивого развития.

Вторым важным моментом является то, что Стратегия не только разработана, но и проведена ее диагностика, т.е., это живой документ, который будет изменяться со временем, корректироваться, который будут брать за основу те, кто будет с ним работать. **И что особенно важно – в основу Стратегии положено улучшение качества жизни, этот важнейший критерий и устойчивого развития общества, и эффективности государства.** ■

Фахова дискусія, 6 квітня 2011р.

РАЗМЫШЛЕНИЯ О СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ КРЫМА

Владимир СИДЕНКО,
научный консультант Центра Разумкова,
член-корреспондент НАН Украины

Принятие 22 декабря 2010г. Верховным Советом АР Крым Стратегии экономического и социального развития АРК на 2011-2020гг., безусловно, ознаменовало собой важное событие в контексте неоднократно предпринимавшихся в течение 20-летнего периода существования независимой Украины попыток социально-экономического возрождения Крымской автономии – уникального региона с очевидным разрывом между *потенциалом* и *реальными показателями развития*.

Документ, безусловно, фундаментальный и детально проработанный, однозначно нацеливающий на радикальную структурную и технологическую модернизацию, инновации, значительный рост конкурентоспособности и внедрение модели устойчивого развития. И тем не менее – документ, оставляющий сомнения в возможности его реализации. Ибо обширный опыт Украины по выполнению многочисленных программ развития в прошлом скорее отрицателен и не дает оснований для оптимизма. Почти все ранее принимавшиеся стратегии и программы развития неизменно выполняли скорее идеологическую, чем реальную практическую функцию проведения системных социально ориентированных преобразований, и о них забывали очень скоро после принятия. И по-другому быть не могло в стране, где главенствующую роль уже два десятилетия играют временные компромиссы между бизнес-группами, делящими доходы преимущественно рентного типа, проистекающие из государственных источников и монопольного положения, а вовсе не из рыночной конкуренции и цивилизованного предпринимательства, ведущих к инновациям.

Конечно, существенно повысившийся с 2010г. **уровень готовности власти идти на болезненные меры реформ, с одной стороны, и выраженное усиление администрирования в вертикали власти – с другой, вроде бы создают предпосылки для успешной реализации стратегии.** Однако этого вряд ли достаточно, ибо реализация стратегии развития, как правило, существенно зависит от ряда факторов, влияние на которые административных процедур, если и присутствует, то достаточно ограниченно.

По существу, речь идет о том, что для того, чтобы быть успешной, стратегия развития должна быть *открытой* в тройном смысле.

Во-первых, она должна быть открыта для широкого обсуждения и учета различных точек зрения, имеющихся в обществе, на возможные приоритеты, варианты и способы обеспечения развития – без чего любая стратегия останется не более чем эпистолярным творением узкой группы лиц, не замеченным, по

большому счету, обществом, не затрагивающим его действительных мотиваций и побуждений.

Во-вторых, стратегия должна быть открытой в аспекте широкого взаимодействия в процессе реализации государственных и негосударственных структур. И только при соблюдении этого условия, превращающего *государственную* стратегию в *общенациональную*, можно добиться мобилизации достаточных ресурсов для реализации поставленных целей и задач.

В-третьих, она должна быть открыта для процесса коррекции в отношении допущенных при составлении ошибок и неточностей, а также адаптации к изменяющимся условиям развития, которые никогда не удастся с достаточной точностью спрогнозировать. Лишь при этом допущении стратегический документ может долгое время оставаться актуальным и пользоваться доверием.

Удовлетворяет ли принятая стратегия АРК этим трем условиям? Скорее всего, лишь отчасти. Документ стал публично обсуждаться слишком поздно, когда его основное содержание уже было выписано в деталях и когда многие возможности по обсуждению альтернатив развития уже были упущены.

Тем не менее, именно исходя из третьего из вышеупомянутых аспектов открытости стратегии, я рискну высказать ряд замечаний, которые, на мой взгляд специалиста, достаточно много времени посвящающего исследованию проблем глобального и европейского экономического развития, следовало бы принять во внимание, дабы избежать проблем в будущем, когда реализация стратегии вступит в развернутую фазу.

Прежде всего, при составлении любой стратегии развития очень важно правильно идентифицировать возможные *варианты* и *сценарии развития*.

В практике составления различных программно-целевых документов в Украине, к сожалению, сложилась печальная традиция “триады” вариантов, в которой первый, как правило, является вариантом сохранения статус-кво и фактически представляет вариант *неприемлемый* для общества; другой по той или иной причине является *нереальным*; и только третий

представляет собой “работоспособный” вариант. Такое построение триады избавляет разработчиков от чрезмерного труда по анализу всех возможных альтернатив развития и сопоставления их плюсов и минусов, существенно упрощая задачу стратегического планирования.

Принятая стратегия АРК в целом идет в этом же русле и рассматривает три сценария развития – “инерционный”, “мобилизационный” и “модернизационный”. Здесь первый сценарий (“инерционный”) – строго говоря, вообще не сценарий, ибо предполагает отсутствие какой-либо политики реформ и стимулирования развития. Второй сценарий (“мобилизационный”) в том виде, в каком он выписан, – откровенно спорный: он почему-то делает ставку на внешние источники развития, хотя мировой опыт свидетельствует, что мобилизационные сценарии развития практически везде базируются на идеях опоры на внутренние ресурсы. И, таким образом, остается практически *единственный приемлемый* сценарий – “модернизационный”, который, в силу своей единственности, уже как бы и не имеет каких-либо альтернатив, несмотря на то, что опять-таки мировой опыт дает множество примеров различных моделей социальной и экономической модернизации – для которых сформулированы различные теории развития, разработанные в период после Второй мировой войны:

- *теория “большого толчка”*¹, акцентирующая необходимость крупных инвестиций в большие экономические комплексы, в частности в инфраструктуру, как условие успешного старта в развитии;
- *теория экономического дуализма*², в рамках которой анализируются явления расщепления экономических и социальных структур различных секторов, что выражается в их принципиальных отличиях по своей организации, уровню развития и целевой ориентации;
- *теория сбалансированного роста*³, которая делает ударение на преодоление фактора узости внутреннего рынка за счет реализации пакета связанных и осуществляемых одновременно инвестиций, создающих взаимный спрос;
- *теория несбалансированного роста*⁴, которая направлена на поиск способов преодоления дефицита предпринимательского потенциала вследствие институциональной неразвитости и подчеркивает необходимость концентрированного инвестирования в разрешение существующих дисбалансов, в объекты, способные в будущем генерировать новые инвестиции;
- *теория полюсов развития*⁵ – с ее обоснованием необходимости развития региональных центров развития с целью получения выгод от внешних эффектов совершенствования технологий и привлечения предпринимательского капитала. Эта теория прямо вытекает из теории, обозначенной в следующем пункте;
- *общая теория экономики доминирования* Ф.Перру, суть которой в том, что “доминирующие

единицы” сами создают условия своего роста, активно воздействуя на другие фирмы и потребителей, заставляя принять их “правила игры”. Обладая “эффектом увлечения”, эти единицы представляют своеобразный “полюс роста”, порождающий “эффект агломерации”, ведущий к объединению дополняющих друг друга видов деятельности в одном месте. “Полюсы роста”, которыми могут быть отдельные фирмы, отрасли, их комплексы, образуют “зоны развития” в регионе или стране. И важнейшая задача экономической политики государства – создание таких “полюсов роста” посредством индикативного планирования и сознательного управления средой распространения их эффекта;

- *теория круговой (кумулятивной) причинности (circular causation)*⁶, которая не только подчеркивает необходимость учета всех социальных отношений в процессе развития, но и обращает внимание на наличие процессов умножения позитивных и негативных циклов в развитии, причем в условиях свободного рынка в менее развитых странах будет наблюдаться тенденция к образованию именно негативных циклов.

Что из этих, наработанных мировой практикой, различных и в ряде случаев альтернативных парадигм развития легло в основу разработанной стратегии развития АРК – вопрос, видимо, риторический.

Даже если не углубляться в “дебри” теории, можно представить себе, исходя из сугубо прагматического подхода, принципиальное различие следующих трех подходов:

- развитие на основе первичного приоритета становления современной *инфраструктуры*, при отсутствии выраженной поддержки конкретных отраслей и видов экономической деятельности: это идеальный для формирования конкурентоспособной среды вариант, но очень капиталоемкий и обременительный для стран с ограниченным объемом наличных ресурсов;
- развитие на основе формирования и постепенного расширения “*точек роста*”, для которых первоначально создаются особо льготные условия – что позволяет реализовывать эффекты концентрации первоначально ограниченных ресурсов, но чревато разбалансированием экономики и формированием в ней “узких мест”;
- развитие на основе формирования *кластеров* взаимосвязанных конкурентоспособных отраслей и видов производства товаров и услуг – что создает значительные синергетические эффекты, но очень непросто с точки зрения технологии реализации указанной модели, требующей высокого уровня институтов, взаимного доверия и низких транзакционных издержек.

Совершенно очевидно, что альтернативами являются и различные варианты построения отраслевой структуры экономики региона – в зависимости от того, будут ли, в частности:

¹ Rosenstein-Rodan P.N. *The theory of the “Big Push”*. – Meier G.M., ed. Leading Issues in Economic Development, Studies in International Poverty, Oxford: Oxford University Press, 1970, pp.393-398.

² Boeke J.H. *Economics and Economic Policy of Dual Societies, as Exemplified by Indonesia*. – New York: International Secretariat, Institute of Pacific Relations, 1953; Gannage E. *Economie du developpement*. – Paris: Presses universitaires de France, 1962; Lewis W.A. *The Theory of Economic Growth*. – London: Allen & Unwin, 1965.

³ Nurkse R. *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*. – Oxford: Oxford University Press, 1953.

⁴ Hirschman A.O. *The Strategy of Economic Development*. – New Haven: Yale University Press, 1958.

⁵ Perroux F. *Les poles du developpement et l’economie internationale*. – The Challenge of Development, A Symposium, Jerusalem 1957; Perroux Francois. *A New Concept of Development: Basic Tenets*. – London: Croom Helm; Paris: UNESCO, 1983; *Regional Economic Development: Essays in Honour of Francois Perroux*, edited by Benjamin Higgins and Donald J. Savoie. – Boston: Unwin Hyman, 1988.

⁶ Myrdal G. *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. – London: G. Duckworth, 1957.

- преследоваться курс на многоотраслевое развитие или на приоритетное формирование специализированного профиля региона, позволяющего ему получать значительные выгоды от участия в межрегиональном и международном разделении труда;
- будет ли сделан упор на сферу производства или сферу услуг;
- будет ли реально принята за основу модель устойчивого, экологически ориентированного развития или экологические мероприятия будут реализовываться по остаточному принципу: последнее, в частности, тесно связано с тем, насколько приемлемой является модель превращения Черного моря в район массивной добычи энергоносителей на шельфе и транспортировки энергоносителей – что сопряжено с повышенным риском техногенных аварий.

В контексте вышесказанного и с учетом масштабовности существующих в АРК проблем, требующих решения, важно выбрать сценарий, предусматривающий такую последовательность действий, которая не наиболее амбициозна, но наиболее реальна для осуществления, особенно в критически сложных первоначальных фазах, когда еще не создана критическая масса позитивных изменений, запускающая в действие механизмы самоорганизации. Это можно обеспечить при соблюдении следующих условий.

Принятие для первоначальных фаз развития принципа концентрации ресурсов на тех областях (объектах), которые способны давать максимальный мультипликативный эффект. Этому принципу наиболее соответствуют, прежде всего, объекты современной инфраструктуры, ибо они имеют свойство существенно снижать издержки коммерческой деятельности в самых различных сферах, минимизировать негативные внешние эффекты от деградации окружающей среды и существенно расширять возможности открывать бизнес в новых областях деятельности. Для АРК здесь, прежде всего, речь идет об инфраструктуре энергоснабжения, водообеспечения, утилизации бытовых отходов.

С другой стороны, целесообразна концентрация усилий на тех сферах, для конкурентоспособного развития которых уже в краткосрочной перспективе не требуется чрезмерно больших финансовых ресурсов и которые могут обеспечивать быстрый оборот капитала. Как правило, это различные виды торговли и услуг, что для Крыма имеет связь, прежде всего, с обеспечением сектора рекреации и туризма.

Таким образом, модернизация инфраструктуры плюс сектора рекреации и туризма могли бы составить главные приоритеты развития на начальном этапе стратегии развития АРК и создать предпосылки для большого толчка в развитии региона в целом.

Однако нужно учесть, что в перспективе политика опоры на узкий круг приоритетов может обернуться своими отрицательными сторонами, создавая проблемы нестыковки, разбалансированности звеньев в цепочке формирования потребительных стоимостей. Поэтому уже на втором этапе политики концентрации должна будет начать трансформацию в сторону политики диверсификации и формирования на этой основе разветвленных комплексов взаимосвязанных отраслей и видов экономической деятельности на основе кластерных подходов.

Так, сектор рекреации и туризма для своего эффективного развития потребует адекватной поддержки со стороны развития транспортной системы,

производства продовольствия, промышленных изделий для отдыха, спорта и туризма, природоохранной деятельности, медицинского обеспечения. И на этой основе должен будет складываться взаимосвязанный сбалансированный в своих компонентах комплекс.

Однако для успешного формирования и развития подобных кластеров важны не только внутренние, но и внешние связи. Это подразумевает возможности интеграции региональных кластеров в экономику Украины в целом и в процессы формирования международных экономических комплексов (международных производственных систем). И перспективы такого включения должны быть оценены на как можно более раннем этапе, дабы избежать риска развития в направлениях с ограниченным рыночным пространством.

Иными словами, долговременная стратегия развития вовсе не означает применения одной и той же модели на всех временных отрезках реализации стратегии. Наоборот, нужно внедрение своего рода концепции *изменяемой геометрии*, которая бы позволяла модифицировать политику развития в соответствии с новыми возможностями и задачами, возникающими на более поздних этапах развития. Однако такой подход станет реальным лишь при условии изначально правильного подхода к пониманию структуры долговременной эволюции процесса долговременного социально-экономического развития и правильной разбивки процесса на отдельные этапы и фазы.

В этом аспекте то, что мы встречаем в тексте Стратегии развития АРК до 2020г., содержит не во всех аспектах понятную логику относительно определения этапов социально-экономического развития Крыма и их предполагаемой продолжительности. Так, первый этап, рассчитанный на период 2011-2013гг., должен, по замыслу, стать этапом “преодоления кризисных тенденций и формирования предпосылок структурных сдвигов”.

Но в этой связи возникает важный вопрос: на какой основе будут обеспечиваться преодоление кризисных явлений, если не на новой структурной основе? Какие конкретно факторы обеспечат выход на более благоприятную траекторию экономической динамики при сохранении старых технологий, критически изношенных основных фондов, возрастающих цен на энергоносители и др. факторы производства? И почему требуется целых три года для создания “предпосылок” абсолютно необходимых структурных сдвигов? Что вообще будут собой представлять эти “предпосылки” дальнейших структурных сдвигов? Скорее всего, продолжительность начального этапа в том содержании, которое ему приписано в стратегии, затянута, и эта затяжка, скорее всего, ничего хорошего не принесет.

Еще менее понятной выглядит предполагаемая продолжительность ключевого второго этапа – этапа “активной структурной перестройки” (2014-2016гг.). Ведь структурная перестройка органически связана с инвестициями в основной капитал, а инвестиционный цикл вряд ли может быть втиснут в трехлетний период – это технологически вряд ли реально. Очевидно, что в предложенной триаде этапов развития именно второй – будет самым длительным – до 5-6 лет.

Безусловно, большое значение имеет в этом контексте четкая отработка количественных критериев развития экономики и социальной сферы, которые должны будут служить параметрами оценки степени успешности осуществления поставленных задач развития. Стратегия предлагает нам достаточно амбициозные цели – и это плюс. Но вот соотношение отдельных ключевых показателей порождает некоторые сомнения.

Так, стратегия предполагает, что в течение десятилетнего периода 2011-2020гг. валовой региональный продукт Крыма, равно как и производительность труда в регионе вырастут в 1,8 раза, заработная плата наемных работников – в 2,4 раза, а инвестиции в основной капитал – в 3,8 раза. Однако **соотношение представленных показателей означает однозначную тенденцию к повышению фактороемкости и снижению эффективности экономического роста**. В чем же тогда проявляется интенсивность развития в рамках предложенного “модернизационного” сценария? Ведь если инвестиции осуществляются правильно, то предполагаемые структурные реформы должны приводить к ускоренному развитию отраслей (видов экономической деятельности) с повышенным уровнем добавленной стоимости, что неизбежно должно ускорять темпы роста валового продукта и производительности.

Скорее всего, приведенные параметры свидетельствуют о недостаточности предложенных мер по коррекции структуры экономики, ее радикальной перестройке. О правильной политике развития могли бы свидетельствовать более высокие показатели роста ВВП за десятилетие – на уровне не менее 200-215%.

Но еще важнее другое: динамика ключевых экономических показателей не может быть равномерной в течение всего десятилетнего периода. Поэтому важно проработать вехи в разрезе отдельных этапов развития. Ведь совершенно ясно, что **прирост инвестиций для начальных фаз развития должен существенно опережать и рост ВВП и производительности. Но на более поздних этапах, когда в строй войдут новые, технологически совершенные объекты, картина должна будет кардинально измениться, и рост ВВП и производительности должен будет обгонять темпы прироста инвестиций.**

Важным аспектом, требующим тщательного учета в экономической политике, является то, что Крым представляет собой уникальное образование, многие возможности развития которого, безусловно, связаны с его уникальным природно-географическим потенциалом. И в этом отношении правильное использование внешних факторов развития может, без сомнения, оказать очень существенное влияние на реализацию стратегии. Но является ли такой предложенная в утвержденной стратегии **парадигма преимущественно двустороннего сотрудничества с зарубежными партнерами?** Очень сомнительно. Предложенный упор на двусторонность – инерция старых подходов, абсолютно неадекватных в современном мире, где именно **многосторонность** взаимодействия является наиболее эффективной. Многосторонность взаимодействия порождает значительно более выраженные **синергетические эффекты** функционирования больших экономических пространств, в рамках которых только и возможны масштабные инновации и достижение глобальной конкурентоспособности.

Крым имеет исключительные предпосылки стать ключевым звеном в формировании такого пространства в регионе Черного моря, используя при этом существующие возможности в рамках Организации Черноморского экономического сотрудничества, политики Черноморской синергии ЕС, различных многосторонних проектов в области развития энергетики, транспорта, связи, формирования экологически устойчивых технологий развития, медицинских и рекреационных услуг.

В этом контексте можно было бы предусмотреть, в частности, использование возможностей, связанных с совместными проектами развития в рамках ОЧЭС и соответствующего финансирования со стороны *Черноморского банка торговли и развития* в области поддержки экономического развития и регионального сотрудничества посредством предоставления торгового и проектного финансирования, гарантий, участия в проектах развития (публичных и частных). Как известно, особый акцент при этом делается на содействие развитию региональных торговых связей, совместных проектов стран Черноморского региона в сферах обрабатывающей промышленности, энергетики, транспорта, телекоммуникаций, финансов, устойчивого развития, увеличения занятости в странах-членах, в частности через содействие малому бизнесу. Под эгидой организации начала формироваться и региональная научно-исследовательская сеть государств Черноморского бассейна.

С другой стороны, в рамках *политики “черноморской синергии”*, сформулированной ЕС в 2007г., определены приоритеты для совместных проектов в следующих областях⁷:

- **энергетика**, включая вопросы диверсификации путей энергоснабжения, энергобезопасности, энергоэффективности, правовой и регуляторной гармонизации, модернизации и сооружения новой энергетической инфраструктуры;
- **транспорт**, включая улучшение координации между трансевропейскими сетями и транспортными артериями, пролегающими в Черноморском регионе (развитие “транспортных осей” между Союзом и соседними странами), обеспечение эффективности и безопасности транспортных операций, сближение регуляторных норм;
- **окружающая среда**, прежде всего через усиление стратегических подходов в вопросах климатических изменений, качества водных ресурсов и борьбы с загрязнением среды;
- **морская политика** в ее целостности, включая формирование сети кластеров межотраслевого сотрудничества в приморских районах, с участием промышленности, сферы услуг и научных учреждений, объединение усилий в процессе наблюдения за деятельностью в приморских регионах, в т.ч. в области судоходства и охраны окружающей среды;
- **рыбное хозяйство**, в т.ч. устойчивое использование рыбных ресурсов Черного моря, с проведением соответствующих исследований и оценочных работ рыбных ресурсов, внедрения более совершенного и ответственного управления в этой области;
- **торговля**, включая приближение регуляторных норм в этой области и внедрение мер по облегчению торговли, гармонизацию в регионе внедряемых схем свободной торговли с существующими в ЕС правилами таможенного союза;
- **сеть научных исследований и образования**: стимулирование со стороны ЕС взаимосвязанности всех стран региона с панъевропейской базовой структурой GEANT⁸, обеспечение высокоскоростных систем обмена данными, сближение регулятивных норм в данной области, создание инфраструктуры для электронных

⁷ *Commission of the European Communities. Black Sea Synergy – A New Regional Cooperation Initiative: Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. – Brussels, 11.04.2007 COM(2007) 160 final, Par. 3.1-3.13; 4; Joint Statement of the Ministers of Foreign Affairs of the countries of the European Union and of the wider Black Sea area, par.4-5. – Available at: <http://ec.europa.eu/external_relations/blacksea/doc/>.*

⁸ С 2007г. уже начата реализация проекта развития связи в регионе Черного моря (*Black Sea Interconnection project*), с помощью которого будет создана региональная сеть для исследований и обучения, соединенная с системой GEANT2 – широкополосной системой Интернет для исследовательских целей, соединяющей более 30 млн. пользователей в 34 странах Европы и имеющей выходы на другие регионы мира. – См.: *Commission of the European Communities. Report on the First Year of Implementation of the Black Sea Synergy: Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. – Brussels, 19.6.2008 COM(2008) 391 final, p.5; GEANT2 web-site. – <http://www.geant2.net>*

систем услуг государственного управления, бизнеса, здравоохранения, а также для научных исследований и образования⁹;

- *наука и технологии*, в частности через включение соответствующей тематики в 7-ую Рамочную программу ЕС. При этом АР Крым является одним из 7 главных приоритетов проекта ЕС “Офис совместной поддержки интеграции Украины в европейское исследовательское пространство”;
- *занятость и социальное развитие*, в частности посредством соответствующих программ образования и повышения квалификации;
- *миграция* (в т.ч. борьба против нелегальной миграции) и *борьба против трансграничной преступности*;
- *региональное развитие*, с особым акцентом на развитие *приграничного сотрудничества при черноморских регионах*. В этой сфере начата реализация Программы трансграничного сотрудничества в регионе Черного моря (*The Black Sea Cross-border Cooperation Programme*), вовлекающая в совместную деятельность региональные органы десяти государств – Азербайджана, Армении, Болгарии, Греции, Грузии, Молдовы, РФ, Румынии, Турции, Украины.

Следует отметить, что среди выделенных приоритетов особое значение имеют три – окружающая среда, транспорт и энергетика, относительно которых ЕС выступила с намерением сформировать специальные *секторальные* партнерства, реализуемые через конкретные проекты развития¹⁰. Первое из них – Черноморское партнерство в области охраны окружающей среды (*Black Sea Environmental Partnership*) – было реализовано на конференции в Брюсселе 16 марта 2010г. и нацелено на сохранение биоразнообразия, интегрированное управление развитием прибрежных территорий и бассейнов рек, принятие мер против источников загрязнений, внедрение мониторинга, экологических исследований и эко-инновационной деятельности.

Все эти приоритеты, безусловно, имеют самое прямое отношение к стратегии развития АРК, и они должны быть тесно сопряжены с намечаемыми в рамках этой стратегии мерами. Кроме того, эти возможности расширяются благодаря принятому в мае 2010г. проекту ЕС “Совместная инициатива сотрудничества в Крыму” (*СИСК*), представляющей собой совместную инициативу ЕС и ряда стран-членов (Великобритания, Венгрия, Германия, Литва, Нидерланды, Польша, Финляндия, Франция, Чехия, Швеция, Эстония). В рамках этой инициативы ЕС содействует в создании регионального агентства развития Крыма и двух информационных центров (в Симферополе и Севастополе), улучшения социальной инфраструктуры, совершенствования потенциала для туризма и повышения способности к привлечению прямых иностранных инвестиций. В сотрудничестве с Программой развития ООН осуществляются микропроекты в восьми регионах Крыма в области энергоэффективности¹¹.

Следует также учесть, что деятельность в направлении указанных приоритетов должна быть поддержана интенсивными контактами и на уровне неправительственных организаций в формате “Черноморского форума” (*Black Sea Forum*).

Аспект широкого вовлечения в механизмы стратегии развития АРК неправительственных структур и частного бизнеса имеет исключительно большое значение. И в этой связи следует прямо констатировать, что в тексте стратегии недостаточно четко присутствует разграничение задач, за которые несет ответственность государство, от задач частного бизнеса и от задач, требующих государственно-частного партнерства. Это приводит к гипертрофии сферы государственной ответственности – что при ограниченности государственных ресурсов (и, прежде всего, финансовых ресурсов бюджета) делает многие из многочисленных поставленных задач труднореализуемыми.

Справедливости ради следует отметить, что в стратегии приведен перечень институтов, ответственных за ее реализацию, который включает целый ряд полугосударственных и негосударственных структур – Совет инвесторов при Совете министров АРК, Агентство регионального развития АРК, Центр координации делового взаимодействия власти и бизнеса, органов местного самоуправления, неправительственных и волонтерских организаций, Фонд развития АРК, предназначенный для проведения операций по инвестированию, гарантированию и предоставлению грантов. Однако далее этой общей констатации дело не пошло: отсутствует общая схема организации выполнения стратегии с четким распределением функций отдельных звеньев системы.

Совершенно очевидно, что составление такой схемы не должно откладываться “на потом” или отдаваться на волю коммерческого торга между чиновниками и отдельными заинтересованными бизнес-группами. Это в своей основе *публичный* вопрос, который должен решаться в режиме максимальной открытости и с учетом *общественных* интересов. **От того, насколько правдивым и защищенным от коррупции будет процесс составления такой принципиальной схемы взаимодействия, в решающей мере зависит дальнейший ход реализации стратегии и ее конечные результаты.**

В немалой степени успех или неудача в реализации стратегии будет также определяться уровнем информационной открытости мер, связанных с ней. Очевидно, правительству Крыма было бы целесообразно создать специализированный сайт, посвященный этой проблеме, предусмотрев при этом функции приема предложений по совершенствованию политики реализации стратегии и подготовке проектов развития инновационного характера.

И, наконец, последний по порядку, но не по значению, аспект государственного финансового обеспечения. Очевидно, что обеспечить ускоренное развитие Крыма и “расширку” всех узких мест в его экономике и социальной сфере вряд ли возможно, полагаясь исключительно на бюджетные ресурсы АРК – тем более учитывая нынешнее господство краткосрочных подходов к бюджетной политике. Здесь необходимо продумать *долговременные* бюджетные перспективы с учетом взаимодействия бюджета АРК и государственного бюджета Украины на период до 2020г. При этом важно оценить возможности использования финансируемых из центрального бюджета общенациональных программ инновационного развития, в которых надлежащее место должно принадлежать Крыму. ■

⁹ При поддержке Европейской Комиссии с января 2008г. начал осуществляться проект создания сети для международного сотрудничества в области науки и техники стран Восточной Европы и Центральной Азии (*INCO Net EECA project*). Этот исследовательский консорциум ныне включает 23 исследовательских института из 21 страны (Австрии, Азербайджана, Армении, Беларуси, Болгарии, Германии, Греции, Грузии, Казахстана, Молдовы, Норвегии, Польши, РФ, Румынии, Турции, Узбекистана, Украины, Финляндии, Франции, Швеции, Эстонии). См. сайт этого научного партнерства – <http://www.inco-eeca.net>

¹⁰ Black Sea Synergy: MEMO/10/78. – Brussels, 15 March 2010, p.2. – Available at: http://ec.europa.eu/external_relations/blacksea/doc. Имеется в виду, что ЕС поможет в финансировании этих проектов в их начальной стадии (*seed-money*) с последующим представлением этих проектов институтам, готовым к инвестированию в инфраструктуру.

¹¹ Делегация Европейского Союзу в Україні. Посол ЄС відвідає Крим та відкриє проект, що фінансується у Севастополі. – Див.: сайт Делегация Европейского Союза в Украине, 18 февраля 2010г., http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/press_corner/all_news/news/2010/2010_02_18_2_uk.htm

КРЫМСКИЙ ВЗГЛЯД НА КРЫМСКУЮ СТРАТЕГИЮ

Андрей КЛИМЕНКО,
председатель Совета
Таврического института регионального развития

Критический анализ “Стратегии экономического и социального развития Автономной Республики Крым на 2011-2020 годы” (далее – Крымская стратегия-2020¹) изначально подразумевает наличие собственной системы взглядов критиков на оцениваемую работу. Отсутствие таких взглядов приводит к банальным замечаниям типа “а почему о том-то забыли...”. Подобная критика в адрес анализируемого документа уже несколько месяцев после публикации Стратегии является в Крыму типичной и массовой, но по своей сути не является критикой.

ОБЩАЯ ОЦЕНКА. ЧЕРНОМОРСКИЙ ПРОРЫВ

С учетом сделанного выше замечания, наша общая оценка *Крымской стратегии-2020* выглядит так. Этот документ, несомненно, является стратегией, а не планом социально-экономического развития советского типа, которые до сих пор ошибочно, часто и повсеместно ассоциируются со стратегиями развития регионов, но стратегиями не являются.

Отличительный признак стратегии – наличие стратегической доктрины. Доктрина – то есть руководящий принцип – в *Крымской стратегии-2020* не только присутствует, но и носит революционный характер в сравнении с официальными документами предыдущих лет, имевшими такие же названия.

Впервые не только на экспертном, но и на государственном уровне² заявлено, что:

(а) развитие Крыма нужно рассматривать в многоугольной рамке геоэкономической конкурентоспособности Черноморского региона, а не в привычном треугольнике Крым-Киев-Москва;

(б) Крым должен иметь амбициозной целью стать из аутсайдера лидером этого региона;

(в) при этом миссия Крыма – еще и в том, чтобы представлять в этом регионе мира геополитические и геоэкономические интересы Украины.

В этом контексте можно считать сильной и достаточно удачной формулировку видения будущего Крыма в 2020г., в которой почти все имеет смысл и расставлено на свои места:

“...Крым 2020 – это регион, который:

- является новатором по внедрению управленческих, социальных и технологических инноваций, направленных на стратегию опережающего развития, социальную консолидацию и формирование новой региональной идентичности;

- встал на путь экономического развития в качестве конкурентоспособного субъекта единого экономического пространства Украины и Черноморского субрегиона;

- гарантирует безопасность жизни и пространство для реализации профессионального, кадрового и творческого потенциала граждан;

- создает комфортные условия для пребывания гостей региона – потребителей рекреационных услуг;

- является гарантом развития диалога культур в Черноморском макрорегионе, обеспечивает сохранение многообразия культур, сложившихся исторически, создает условия для их равноправного развития и взаимообогащения;

- обеспечивает сохранение биоразнообразия в природе, экологическую безопасность окружающей среды; занимает лидирующие позиции в сфере внедрения модели устойчивого развития;

- способствует реализации международного транспортно-коммуникационного потенциала Украины в Черноморском макрорегионе;

- входит в группу высокоразвитых регионов Украины по качеству жизни и уровню социальных стандартов...”

Фрагменты, складывающиеся в достаточно цельный абрис “черноморского вектора” *Крымской стратегии-2020*, присутствуют практически во всех разделах документа. Если для этого принципиального доктринального положения удастся создать еще и оригинальный механизм реализации (*Крымская стратегия-2020* подробно его не описывает, а содержит лишь отдельные намеки на него), это может иметь далеко идущие последствия, способные коренным образом изменить Крым, открыв для него, без преувеличения, новую страницу истории.

В целом, этих стратегических положений, раскрытых с соответствующей детализацией, уже достаточно, чтобы считать *Крымскую стратегию-2020*

¹ Поскольку на этапе от обсуждения до окончательного принятия Крымская стратегия-2020 имела несколько итераций, уточним, что в этой статье анализируется документ в окончательной редакции, утвержденный Советом министром АР Крым, а затем Верховной Радой АР Крым Постановлением №121-6 от 27 декабря 2010г. – Сайт Совета министров АРК, <http://www.ark.gov.ua/images/strategiya2011-2020new-5.pdf>

² Основной разработчик Стратегии – Национальный институт стратегических исследований при Президенте Украины, а сама Стратегия утверждена Советом министром и Верховным Советом Автономии.

удавшейся работой – указанная новация несомненно перевешивает присутствующие в документе недостатки проработанные и даже иногда откровенно слабые стороны.

КРЫМСКАЯ СТРАТЕГИЯ-2020 КАК ОТРАЖЕНИЕ ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО ТРАНЗИТА

Наряду с указанным выше “черноморским прорывом”, *Крымская стратегия-2020* несет на себе явный отпечаток состояния затянувшегося “цивилизационного транзита” постсоветского общества и его элит. Это вполне естественно для современного этапа развития постсоветского пространства в целом, Украины и, в т.ч., Крыма, как особенной, но неотъемлемой части.

Это также естественно для пока еще преобладающих представлений о стратегическом развитии, которые тоже находятся в движении, пусть и в слишком долгом. В представлениях большинства стратегий еще по-прежнему ошибочно отождествляются с комплексными планами социально-экономического развития территории, весьма часто – считаются лишь модной и навязанной сверху управленческой игрой, и пока немногие искренне пытаются заниматься стратегированием всерьез.

Все эти оттенки присутствуют в *Крымской стратегии-2020*. По своему стилю, структуре и языку она является документом переходным, в котором новаторские креативные прорывы нередко перемешиваются со старыми штампами и стереотипами. Поэтому особенно важно – как при ее анализе, так и при реализации – увидеть и разделить первые и вторые.

Рассматриваемый документ отражает реальное состояние крымской стратегической мысли на сентябрь 2010г., когда этот текст, разработанный за 2 месяца, был впервые представлен как целостный документ. Необходимость ускорения динамичных перемен в Крыму, осознаваемая руководством Совета министров Крыма, требовала столь же быстрой выработки стратегических решений и ответов хотя бы на такие главные вопросы:

- (а) в какой точке отсчета реально находится Крым;
- (б) к чему приведет сохранение траектории идущих процессов;
- (в) в каких координатах и каких очертаниях представляется будущее Крыма.

Нужно признать, что ответы на эти ключевые вопросы получились, на наш взгляд, адекватными, хотя темпы разработки документа не смогли не сказаться на его содержании.

Наряду с этим, несмотря на указанные выше доктринальные прорывы и переходный характер, *Крымская стратегия-2020* – в большей степени документ все же индустриальной, а не постиндустриальной эпохи. Это оставляет много возможностей для ее развития, модификации и наращивания. Символическую возможность для этого, в частности, дает прямая интеллектуальная связь, которую имеет Крым с главным научным наследием В.И.Вернадского – учением о разумной оболочке земли “ноосфере”, опередившим на многие десятилетия мировую мысль.

В некотором смысле *Крымская стратегия-2020* несет социалистический отпечаток искусственно выведенной, как “телега впереди лошади”, социальной ориентированности. Так, адекватно сложив образ будущего, авторы стратегии при формулировании стратегической цели демонстрируют подверженность влиянию то ли советского патернализма, то ли постсоветского политического популизма, сконструировав ее так:

“Стратегической целью развития Автономной Республики Крым является достижение устойчивого роста уровня и качества жизни крымчан на основе сбалансированной социально-экономической системы инновационного типа, гарантирующей экологическую безопасность, динамичное развитие экономики и реализацию стратегических интересов Украины в Черноморском регионе”.

На наш взгляд, видится гораздо более адекватным и отвечающим реалиям формулировать стратегическую цель в другой конструкции, например:

“Стратегической целью... является достижение социально-экономического лидерства Крыма в Черноморском регионе за счет концентрации основных ресурсов территории на ..., наращивании социального и культурного капитала и актуализации интеллектуального и иного потенциала населения Автономии с вытекающим из этого повышением уровня и качества его жизни”.

В стратегических документах о региональном развитии, как нам представляется, пора перестать повторять политические заклинания о повышении жизненного уровня народа как главной цели власти, а честно ставить на первое место развитие территории как единственный источник повышения этого качества жизни.

Переходный характер документа и динамичная неопределенность переживаемой эпохи не только позволяют, но и настоятельно требуют говорить о том, что *Крымскую стратегию-2020* было бы неправильным рассматривать как нечто застывшее, неизменяемое, раз и навсегда установленное директивным путем. Уже сегодня, в процессе происходящих в Крыму перемен, некоторые положения выглядят иначе, чем полгода назад. И это не смертельно. Это всего лишь показывает, что современные стратегии в быстро меняющемся мире не могут быть статичными и нуждаются в постоянной коррекции, соотносясь с глобальными и региональными процессами и состоянием общества.

СУРОВАЯ РЕАЛЬНОСТЬ ТОЧКИ ОТСЧЕТА

Любая стратегия обязана начинаться с оценки параметров исходной точки. В этом смысле *Крымская стратегия-2020* выгодно отличается от множества предшествовавших документов, давая нелюбимую, но реальную оценку неконкурентоспособности экономики Крыма в Черноморском регионе и жесткие негативные прогнозы – как при сохранении инерционного сценария развития, так и при авторитарной модернизации, названной “мобилизационным сценарием”.

Более того, эту оценку имело бы смысл еще ужесточить – с учетом того, что в общественном сознании десятилетиями формировалось приукрашенное, завышенное представление о якобы априори высоком потенциале Крыма. Отголоски этих пропагандистских заклинаний и клише встречаются и в *Крымской стратегии-2020*, о чем речь пойдет ниже, причудливо соседствуя с указанными жесткими оценками.

Крым, действительно, опасно отстал в развитии от своих конкурентов в Черноморском регионе, но нужно, на наш взгляд, серьезно акцентировать, что это отставание в современном мире легко может стать фатальным.

В условиях глобализации уже не может быть устойчиво успешных регионов, обязанных этой успешностью только географическому положению, климату или прежним достижениям. Регионы-лидеры очень быстро и неожиданно превращаются в аутсайдеров, а обратное превращение далеко не всегда возможно даже при наличии выгодной географии и количества солнечных дней в году. Черноморские страны и их приморские регионы уже сейчас, прямо

на глазах, делятся на тех, кто вырвался вперед и успел поймать волну современной модернизации, и тех, кто может отстать навсегда.

СТАРЫЕ МИФЫ О РЕСУРСНОМ ПОТЕНЦИАЛЕ

Пожалуй, самой большой проблемой *Крымской стратегии-2020* является тезис об “уникальности Крыма и его мощном природно-климатическом и производственно-технологическом потенциале”. Возможно, привычная псевдоаксиома помешала авторам Стратегии пойти по естественному пути – определению стратегических приоритетов на основе оценки реальной конкурентоспособности различных видов ресурсного потенциала Крыма в современной мировой и/или региональной экономике.

На наш взгляд, *Крымская стратегия-2020* была бы обязана иметь в своем фундаменте такой основополагающий принцип – для успешного развития в Крыму должны производить то, что не умеют другие территории, или хотя бы то, что будет лучше получаться именно в этой точке Черноморского региона. Но в работе, к сожалению, нет явных выводов о том, какие из ресурсов Крыма являются наиболее конкурентоспособными и быстро актуализируемыми (то есть эффективно вводимыми в современный хозяйственный оборот), хотя явные подسказки в отношении ответа на этот вопрос и “защиты” в сформулированном авторами Стратегии образе будущего.

Под таким углом зрения эта привычная оценка ресурсного потенциала Крыма в *Крымской стратегии-2020* выглядит скорее как дань устоявшимся стереотипам и штампам из экономических и краеведческих справочников социалистического периода.

Вероятно, таким выводам способствовал период 2002-2008гг., когда после достижения дна кризиса 1990-х, на фоне восстановительного роста экономики первой половины “нулевых” годов, Крым получил определенную передышку. В те годы рост туристического потока и особенно спекулятивный спрос на землю и недвижимость у моря создали иллюзию бурного экономического роста и инвестиционных перспектив полуострова.

Когда спекулятивный пузырь на рынке недвижимости лопнул, а туристический поток после кризиса, начавшегося в 2008г., резко упал – оказалось, что в Крыму на самом деле не так много ресурсов развития вообще, а материальных ресурсов – в особенности.

На самом деле – большой вопрос, какие ресурсы Крыма могут рассматриваться как базовые не просто для развития в XXI веке, но просто для догоняющей модернизации, а для модернизации опережающей (а именно об этом идет речь в *Крымской стратегии-2020*).

Туризм не относится к тем потребностям человека, без которых нельзя прожить. **Туристические ресурсы Крыма уникальны, но с обидной оговоркой – только для Украины.** В Крыму – рискованное земледелие и очень мало своей пресной воды. На полуострове много солнца и ветра – и это, пожалуй, лучший потенциал “зеленой” энергетики в Украине. А вот каковы реальные запасы нефти и газа на морском шельфе – еще непонятно. В Черном море огромные запасы горючего сероводорода, но еще нет технологий его использования. В Крыму хороший климат для лечения многих актуальных болезней человечества, но этот ресурс не работает без медицинской базы.

В этой ситуации, на наш взгляд, нужно признать следующее. **Материальные ресурсы Крыма являются весьма скудными для современного опережающего развития.** А если так, то у региона

просто нет другого выхода, кроме как: (а) выявлять и заставить работать уже существующие ресурсы другого типа – нематериальные, интеллектуальные, социальные, гуманитарные; (б) создавать новые ресурсы развития территории, используя фактор географического положения и климата.

Все это – ресурсы деятельности людей, в т.ч. их бизнесов. Следовательно, развитие новых ресурсов территории, на наш взгляд, есть создание новых деятельности и бизнесов, имеющих как внутригосударственную, так и экспортную ценность.

Весьма вероятно, что к такого рода ресурсам (после соответствующей огранки и актуализации) можно отнести внутренний ресурс крымской толерантности, ненасильственных методов разрешения конфликтов, межэтнического и межконфессионального диалога, делая их “экспортным товаром”, а сам Крым, как центр Черного моря, донором и фундаментом Черноморской безопасности и открытости экономического сотрудничества. Спрос на это, с учетом глобальных тенденций повышения турбулентности мира в целом и неудачи европейской модели мультикультурализма в частности, будет высоким.

УЧЕТ ГЛОБАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ В РЕГИОНАЛЬНЫХ СТРАТЕГИЯХ

Учет глобальных факторов – слабое место многих региональных стратегий, в которых, как правило, забывают о том, что глобализацию называют еще и “революцией регионов” – в том смысле, что их административные границы перестают улавливать течение жизни – миграционные, финансовые потоки и собственность. “Революция регионов” означает, что модели развития, сформулированные “до глобализации”, утратили эффективность.

В этом смысле *Крымская стратегия-2020* идет дальше многих региональных аналогов, вводя, как уже неоднократно говорилось, тезис о конкурентоспособности крымской экономики в контексте Черноморского региона или предупреждая, что Крым в условиях глобализации имеет риск стать объектом внешнего управления.

Но при этом *Крымская стратегия-2020* все же оставляет за рамками рассмотрения такие важнейшие темы глобального уровня как, например, демографический переход, глобальные миграции, изменение климата и резкое обострение борьбы за жизненно важные ресурсы – продовольствие, энергоносители и пресную воду – хотя эти темы могут самым серьезным образом повлиять на будущее Крыма. Оставлен за скобками и вопрос о том, каким будет в обозримом будущем мир и окружающий Крым регион Черного моря в контексте мегатрендов мирового развития, которые, в частности, не исключают прохождения нижней точки современного этапа глобального кризиса в период 2014-2016гг.

УЧЕТ ВНЕШНЕЙ И ВНУТРЕННЕЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ

Крымская стратегия-2020 сделана как бы в безвоздушном внутривнутриполитическом (sic!), геополитическом и даже отчасти геоэкономическом пространствах (несмотря на поставленные геоэкономические цели). Ее авторы демонстративно создают искусственную среду, в которой есть только крымская экономика и намеки на внешнюю конкуренцию, в которой нет крымского социума, нет политики, нет почти ничего, кроме голой экономической и управленческой модели.

Это уже стало наиболее легкой, лежащей на поверхности, мишенью для критики. Но мы постараемся

не поддаться общему рефлексу – авторы *Крымской стратегии-2020*, безусловно, имели право на такой методологический и тактический ход. Отсторониться от внешней среды, создать эдакий вакуум и посмотреть в нем на экономику Крыма.

Но, когда несущая конструкция стратегии сформулирована, уже ничего не мешает ввести в эту модель дополнительные внешние и внутренние условия. Это может значительно повысить ценность стратегического документа на этапе его практической реализации.

Впрочем, состояние крымского социума само по себе (неизбежно и независимо от того, написано это в анализируемом документе или нет) потребует от инициаторов стратегических преобразований в Крыму: (а) ускоренного избавления от паразитарных образований в крымских элитах, ставших главным тормозом развития; (б) создания в крымском обществе атмосферы свободных дискуссий; (в) формирования новой социальной основы для поддержки модернизации и новой крымской элиты; (г) демонстративной и беспрецедентной открытости органов власти и местного самоуправления как способа преодоления коррупционного имиджа Крыма и недоверия населения, и инвесторов.

ВЫБОР ПРИОРИТЕТОВ

Безусловно, одной из самых интересных и важных тем любой стратегии является **выбор стратегических отраслевых или программных приоритетов**. Авторы *Крымской стратегии-2020* сделали в этом смысле ряд существенных подвижек, но, тем не менее, им не удалось, на наш взгляд, довести эту важнейшую часть Стратегии до степени завершенности.

Прежде, чем пытаться оценивать их выбор, сделаем небольшое отступление. **Смысл слова “приоритет” в стратегии означает очень простую вещь – приоритетная отрасль развивается первой, то есть за счет других, которым придется подождать до лучших времен.**

Устоявшейся методологии определения приоритетных отраслей не существует. Это связано в т.ч. с тем, что в условиях глобализации происходит переход от старого типа индустриального развития к новому – пространственному развитию территории. Этот переход уже ломает старые методы, но еще в окончательном виде не предложил новых.

В основе пространственного развития лежит инфраструктурный “каркас”. В первую очередь, транспортный, коммуникационный, энергетический, вдоль которого организуется “сборка” бизнес-процессов, формируются “коридоры развития” и удерживается социальная жизнь на территории. С другой стороны, как уже говорилось, перспективная структура экономики Крыма должна в максимальной степени отвечать его реальному ресурсному потенциалу и геоэкономической конкурентоспособности. Кроме того, выбор приоритетов развития Крыма предполагает наличие у региональных субъектов организационных (управленческих) и финансовых возможностей реализовать их на практике, иначе приоритеты становятся фикцией.

Количество стратегических приоритетов, т.е. “точек роста”, в регионе зависит от его богатства – **чем богаче регион, тем большее количество приоритетных отраслей он может развивать**. При дефиците инвестиционных ресурсов нужно ограничиваться лишь самым малым количеством наиболее актуальных приоритетов (при этом далеко не все отрасли, попавшие после выбора точек роста в “неприоритетные”, теряют перспективы своего

развития – они просто остаются без целевой государственной поддержки).

Приоритеты должны определяться с точки зрения потенциальной рентабельности соответствующего бизнеса. **Бедный регион не может позволить себе роскошь поддерживать нерентабельные или низкорентабельные отрасли экономики**. Приоритеты должны быть определены так, чтобы при их реализации автоматически возникала цепная реакция позитивных последствий в смежных отраслях и сферах – эффект регионального мультипликатора.

При выборе приоритетов нужно учитывать несколько обстоятельств, связанных со схемами практической реализации: (а) масштабность и инвестиционная привлекательность (понятность) для банков и инвесторов с точки зрения прибыльности; (б) понятность для региональных и международных организаций; (в) наличие у органов государственной власти прямых рычагов участия (деньги, права собственности, лицензирование, прямое законодательное или нормативное регулирование, возможность выпуска государственных ценных бумаг и т.д.). При отсутствии механизмов реализации отрасль (проект, группа проектов) не может попадать в список приоритетов (государственных или региональных).

И естественно, они должны прямо корреспондироваться и со стратегической доктриной, и с образом будущего.

А теперь, на фоне этих принципов, рассмотрим систему приоритетов *Крымской стратегии-2020*, которая в сжатом виде выглядит так:

- (1) реформирование санаторно-курортного и туристического сектора;
- (2) формирование агросектора XXI века;
- (3) модернизация отраслевой структуры промышленности;
- (4) развитие транспортного потенциала;
- (5) создание среды, благоприятной для жизни.

Из этого перечня следует, что авторы Стратегии видят Крым, прежде всего, как курортно-аграрный регион. Это вызывает естественный вопрос: может ли в принципе курортно-аграрный регион, говоря языком образа будущего, сформулированного в *Крымской стратегии-2020*, быть “новатором по внедрению управленческих, социальных и технологических инноваций, направленных на стратегию опережающего развития...”, быть конкурентоспособным субъектом единого экономического пространства Украины и Черноморского субрегиона”? Мы не думаем, что на него, даже с натяжкой, можно дать положительный ответ.

По-видимому, авторы *Крымской стратегии-2020* попали в традиционную крымскую ловушку – вопрос о приоритетах для Крыма за последние 20-25 лет настолько мифологизирован как в информационном пространстве, так и в общественном сознании, что считается безальтернативным. И авторам Стратегии, сделавшим новаторский прорыв в определении нового геоэкономического позиционирования Крыма в Черноморском регионе, не удалось столь же новаторски подойти к идеям о современной перспективной структуре экономики Крыма в этом же контексте.

Курортно-туристическая отрасль, которой Крымская стратегия-2020 отводит 1-й приоритет, на самом деле не стала за 20 лет своего существования в условиях рынка лидером и “мотором” крымской экономики.

И вряд ли может им стать, поскольку, имея объективную длительность летнего курортного сезона в 2-3 месяца, эта отрасль находится в заведомо худшей конкурентной ситуации, чем курорты всех основных конкурентов Крыма. А отсутствие устойчивого снежного покрова в Крымских горах, естественно, делает сложно реализуемым в Крыму зимний отдых на горнолыжных курортах, имеющих во всех Черноморских странах, кроме Молдовы.

Вызывает большие вопросы низкий 3-й рейтинг приоритетности промышленности и отсутствие в списке приоритетов таких авангардных отраслей для экономики XXI века как наука, образование, медицина.

Конечно, в этом же контексте надо отдать должное авторам *Крымской стратегии-2020*, которые весьма решительно перенесли акцент с туризма на санаторно-курортное лечение, т.е. курортную медицину. Нельзя не согласиться и с тезисом о необходимости создания конкурентоспособной промышленности на основе передовых достижений науки и техники. Однако, как нам представляется, более радикальный взгляд на новую отраслевую структуру Крымской экономики был бы более полезным, чем аккуратное смещение акцентов, не всегда видимое с первого взгляда.

Авторы Стратегии были чрезмерно осторожны в промышленной тематике – по всей видимости, опасаясь, что слова “промышленное развитие” войдут в противоречие с “устойчивым развитием”.

При этом нужно отметить, что вследствие обрушения ранее существовавшей на полуострове советской структуры экономики, основой которой был военно-промышленный комплекс, приборостроение и судостроение (преимущественно в военных целях), Крым из региона, производящего наукоемкие для того времени товары с высокой добавленной стоимостью, превратился в регион, производящий простейшие услуги, не требующие высокого уровня человеческого потенциала. Качественная депопуляция – снижение количества населения, работающего в прорывных отраслях экономики, едва ли не страшнее депопуляции количественной.

На наш же взгляд, даже декларативная формулировка об амбициозном приоритете технологической революции, направленной на создание в Крыму с нуля “экологичной экономики XXI века”, включая разработку и массовое производство любых видов технических систем и устройств, снижающих энергопотребление и зависимость от углеводородов, была бы не только своевременна и актуальна, но и с интересом воспринята инвесторами.

Формирование агросектора XXI века – вполне понятный приоритет, однако в этом смысле *Крымская стратегия-2020* несет на себе несомненный отпечаток некоторой теоретической робости, которая свойственна постсоветскому “аграрному мышлению”. На наш взгляд, основная проблема этого раздела состоит в том, что в нем (по-видимому, из-за сложности социальной составляющей) закрываются глаза на несоответствие советской колхозно-совхозной системы расселения в аграрных районах полуострова мировым тенденциям в аграрном секторе экономики. Эта система расселения неизбежно будет отмирать по мере проникновения в эту отрасль современных технологий и, соответственно, сокращения занятости, усиливающего отток населения из сельских районов.

В этом контексте нельзя исключать, что ключ к новой системе территориальной организации аграрного сектора лежит в решении проблемы транспортной доступности районов аграрного производства.

Представляется неочевидной (несмотря на кажущуюся теоретическую очевидность) перспективность приоритетности развития транспортного потенциала Крыма (кроме развития внутренних транспортных коммуникаций, что, несомненно, приоритетно) – в конкретных условиях конкуренции за транзитные транспортные потоки между регионами и портами Украины и приморскими областями других Черноморских государств...

Что касается создания среды, благоприятной для жизни, то это, на наш взгляд, может являться следствием повышения капитализации территории как результата развития ее “экспортного” потенциала – в смысле роста производства товаров и услуг, находящихся спрос за пределами Крыма.

Поэтому, как представляется авторам, более адекватной глобальным вызовам XXI века была бы, например, система стратегических приоритетов с такими нюансами:

(0) Безопасный Крым;

(1) создание Черноморского центра “зеленой”, низкоуглеродной и наукоемкой промышленности, в т.ч. аграрной, ориентированной на рынки Черноморских стран;

(2) курортное лечение на основе сочетания современных медицинских технологий, климатотерапии и реабилитации для продления активной жизни и долголетия населения Европы;

(3) развитие современного образования и комплекса наук о ноосфере, включая технологии сетевого и информационного общества.

Сложность новых представлений о необходимой Крыму “структурной революции” в экономике – следствие сложных процессов последнего десятилетия, которые требуют глубинного анализа. Существующая отраслевая структура экономики полуострова – не оптимум, а остаточные явления стихийного распада крымской экономики советского периода. Модернизировать ее бесполезно, оптимальнее – создавать заново.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Для Крыма, с учетом его сложной истории и особенностей, конкурентоспособность – вопрос исторической судьбы, а для Украины – вопрос ее целостности и национальной безопасности.

На наш взгляд, в условиях, когда в усложняющемся мире невозможно просчитать и спрогнозировать все, именно та новая рамка геоэкономической конкурентоспособности Крыма в Черноморском регионе, которая предложена в *Крымской стратегии-2020*, должна и, весьма вероятно, будет автоматически формировать: (а) коридоры развития; (б) систему ограничений – “красных флажков”, за которые нельзя выходить; (в) требования к проектному наполнению Стратегии, человеческому потенциалу, инвестиционному климату и системе управления развитием; (г) ориентиры и критерии для мониторинга и оперативной коррекции траектории регионального развития.

В этом смысле попытки достичь излишней подробности и детализации стратегического документа будут сами по себе терять актуальность. Сила этого алгоритма в том, что, осознанно приняв его, Крым будет вынужден постоянно сопоставлять себя с соседями – как конкурентами и/или партнерами, искать и понимать свои преимущества, устранять несоответствия и блокировать риски. И это главный результат *Крымской стратегии-2020*. Процесс – будем надеяться – пошел. Вопрос уже не столько в теории, сколько в практике. ■

КРИМСЬКА ПОЛІТИКА: ПОВОРОТ-2011...

Тетяна ГУЧАКОВА,
директор Таврійського інституту
регіонального розвитку

Формування адекватного уявлення про процеси у кримській соціально-політичній сфері на 20-у році існування Кримської автономії є не менш актуальним, ніж подолання економічних стереотипів. Ця актуальність значно зростає в контексті стрімких змін на політичній карті Криму та навколо нього, які відбулись останнім часом і продовжуються зараз. Їх розуміння, а також прогнозування наслідків і ризиків потребує певних вихідних узагальнень.

Природа досить гострих політичних процесів, що відбуваються у Криму протягом останніх двох десятиліть значною мірою визначається наслідками геополітичних і соціокультурних чинників, особливостей історії заселення, освоєння та соціокультурної “переробки” Криму російською (потім – радянською) державою.

Ці об’єктивні передумови досі спричиняють різні специфічні, в т.ч. небезпечні, прояви в політичному житті Криму – як природні, так і інспіровані за допомогою політичних та інформаційних технологій. Вплив деяких чинників стає слабкішим, інших – триває. Ці зміни значною мірою пов’язані із вступом до свідомого життя в Україні, Росії і власне в АР Крим покоління народжених після 1991р.

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК: ОСТРІВНА “ОБОРОННА” СВІДОМІСТЬ

У геополітичному сенсі слід вирізнити сильний вплив на політичне життя Криму його острівної конфігурації, яка є і залишиться реальним фактором політики. Аналізуючи процеси на півострові, варто пам’ятати, що це єдиний регіон України, територію якого не проходять потоки ні внутрішньоукраїнських, ні міжнародних зв’язків та обмінів – економічних, культурних, людських.

Географічна ізоляованість Криму впродовж останніх більш ніж двох століть поєднувалася з його військово-стратегічним значенням як російського (радянського) плацдарму на Чорному морі. Тому на території Криму за часів Російської імперії та СРСР свідомо формувалося переважно російське за етнічним складом населення.

Все це призводило до суттєвих відмінностей суспільно-політичних процесів на півострові від сусідніх материкових регіонів сучасної України, а іноді – до їх певних запізньєнь у часі.

На фоні географічної ізоляованості спостерігалися ще кілька важливих явищ. З огляду на місію Криму як “непотоплюваного авіаносця”, військової та військово-промислової бази СРСР, і після передачі

Кримської області в 1954р. до складу УРСР більшість крупних промислових, військових і наукових об’єктів, розміщених на півострові, залишилися в підпорядкуванні союзних міністерств і відомств, що опікувались оборонно-промисловим комплексом. Це створило у населення та еліт Криму стійку звичку вирішувати питання та орієнтуватися на Москву, а не на Київ.

Власне військовий фактор у формуванні свідомості кримчан продовжував суттєво діяти в пост-радянські роки. *По-перше*, воєнна історія Криму – історія оборонного бастиону від західного або турецького ворога, досі залишається у свідомості значної частини кримчан більш вагомою, ніж, наприклад, ідеї євроінтеграції і глобалізації; при цьому, “оборонна свідомість” є особливо характерною для населення міст-героїв Севастополя та Керчі. *По-друге*, за радянських часів у кримчан сформувався стереотип особливого статусу півострова, його певної закритості від зовнішнього втручання, коли іноземці, навіть з країн соціалістичного табору, могли пересуватися територією Криму лише до Алушти та Ялти. Виїзд із Сімферополя в напрямку Феодосії або Євпаторії їм було заборонено. До Севастополя не могли потрапити без перепустки навіть кримчани, а до Балаклави (району Севастополя) – навіть севастопольці. Крім того, берегова смуга, в т.ч. пляжі Південного берега під час курортного сезону вночі контролювалися прикордонниками.

Острівна конфігурація Криму була й залишається природним фундаментом автономістських проєктів, що виникають на основі порівнянь та аналогій з державами типу Кіпру та Сінгапура, іншими острівними мікродержавами, а також ілюзій щодо самодостатності кримської економіки. Своєю чергою, загострення автономізму завжди є основою ускладнень у відносинах між республіканською і центральною властями.

У цьому контексті вагомим чинником успішності та навіть несподіваної легкості створення Кримської автономії на референдумі в січні 1991р. було бажання більшості кримчан залишитись у складі СРСР – у звичній системі координат – у разі виходу України з нього. Цей фактор, разом з ідеями економічної самостійності, переважив навіть тодішню масову зневагу до КПРС (головним провайдером ідеї Автономії була саме кримська організація Компартії України у складі КПРС).

Фактор “орієнтації на Москву”, поступово втрачаючи силу (мірою старіння відповідної вікової групи і стрімкої демілітаризації Криму, особливо після розподілу Чорноморського флоту), суттєво впливав на електоральні симпатії протягом 1990-х років: на виборах Президента та Парламенту Криму в 1994р., коли перемогу отримали Ю.Мещков і блок “Россія”, а також у 1998р., коли (після скасування Києвом першої версії Конституції Криму) на кримських виборах значного успіху досягли комуністи як “правонаступники” проросійських гасел в їх ностальгічному прорадянському варіанті.

Фактично єдиною системною політичною альтернативою цим об’єктивним тенденціям у кримській політиці 1990-х років – у т.ч. у представницьких органах – був Меджліс кримськотатарського народу (далі – Меджліс). Ця альтернатива ідеологічно базується на сприйнятті кримськими татарами Російської імперії і СРСР як головного винуватця історичних негараздів і трагедій кримськотатарського народу. Позитивне ставлення кримських татар до Української держави як альтернативи Росії створило ситуацію, коли кримськотатарський народ та, відповідно, Меджліс як його неформальний представницький орган фактично стали однією з головних “проукраїнських” сил у Криму. Це, своєю чергою, зумовило поєднання у свідомості значної частини населення Криму “татарофобії” та “українофобії”.

Але протягом 2000-х років відбулася дуже важлива для кримської політики трансформація або модифікація “московського” фактору з переважно геополітичного на переважно внутрішньополітичний.

Вплив місцевих радикальних проросійських партій і рухів почав знижуватися з виборів 1998р., коли до складу кримського Парламенту, внаслідок конституційних змін (прийнятих Києвом у 1995р.), припинили обирати представників Севастополя. Адміністративне відокремлення Севастополя від кримського політичного життя серйозно послабило ці політичні проєкти в загальнокримському просторі та зумовило дедалі більшу концентрацію діяльності політичних сил проросійського спрямування саме в Севастополі та їх наступну самоізоляцію в рамках одного міста (що стало фактично містом-регіоном, підпорядкованим Києву).

Цей процес посилювався під час виборчої кампанії 2002р. на фоні зміцнення загальноукраїнських партійних проєктів і подолання правоохоронними органами наприкінці 1990-х років наслідків “масового походу у владу” кримського кримінального бізнесу (під різними, в т.ч. проросійськими, гаслами), що спостерігався у II половині 1990-х. За окремими винятками, з 1998р. криміналітет (як організовані та озброєні злочинні угруповання) не має суттєвого впливу на кримську політику.

ЗЕМЕЛЬНА “ЗОЛОТА ЛИХОМАНКА” ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ КРИМСЬКИХ ПАРТІЙ

У 2000-х роках, із завершенням економічної кризи 1990-х та зміцненням українських державних інституцій, кримські проросійські та автономістські партійні проєкти значною мірою були поступово поглинуті українськими “партіями влади”, які почали використовувати гасла захисту мовних і культурних прав російськомовної частини кримчан. Перехідною моделлю, типовою для цього процесу, була участь проросійських та автономістських організацій Криму в різних варіантах блокування з українськими партіями у виборчих кампаніях 2004-2010рр. Паралельно, на фоні старіння частини електорату з радянською (проросійською) ментальністю, знижувався електоральний вплив комуністів і соціалістів.

Водночас відбувався широкий процес комерціалізації місцевої політики – більш активний, ніж у більшості регіонів України, оскільки був викликаний “земельною золотою лихоманкою” з одними із найвищих у країні цінами на землю під комерційне будівництво. Саме тодішні депутати місцевих рад Криму стали відправною і вирішальною ланкою в технологіях тіньового земельного бізнесу, і саме ці технології стали справжнім змістом діяльності місцевого самоврядування з 2003-2004рр.

Ці процеси відбувалися незалежно від партійності депутатів. Земельна корупція об’єднала депутатів у “земельну партію” і зробила політичні гасла (в т.ч. проросійські і прорадянські) переважно прикриттям цього депутатського бізнесу та/або технологіями мобілізації електорату під час виборчих кампаній. Це призвело до формування своєрідного “маклерського” типу місцевої політичної та адміністративної еліти. Її характерними рисами є відсутність морально-етичних принципів, неспроможність до стратегічного мислення, вкрай низький професійний і навіть загальноосвітній рівень, схильність до легкої і часткої зміни політичних поглядів, залежно від особистої комерційної вигоди, яку можна отримати від депутатського або чиновницького статусу. Цей період сформував у Криму політичну еліту фактично без політичних поглядів і принципів. Спокуса виявилася такою, що часом захоплювала навіть частину пасіонарної та ідеологічно вмотивованої кримськотатарської еліти.

Процес поглинання пострадянського проросійського налаштованого електорату українськими партіями фактично було завершено Партією регіонів під час президентських і місцевих виборів 2010р. Симптоматично, що це трапилося, незважаючи на енергійну та безпрецедентну за останнє десятиліття спробу об’єднання розрізнених проросійських організацій і рухів шляхом створення у 2010р. нового об’єднаного проросійського проєкту – партії

“Руська єдність”. Але вона здобула незначну кількість мандатів у кримському Парламенті та місцевих радах.

Крім того, на виборах до місцевих рад зазнали повної, або майже повної поразки всі старі кримські, донедавна досить потужні і впливові партійні проекти, що традиційно експлуатували проросійські гасла: компартія, прогресивні соціалісти, партія “Союз”.

Фундаментальною причиною цього є та дуже принципова обставина, що їх багаторічні програмні цілі в гуманітарній площині значною мірою можна вважати виконаними – у Криму фактично склалася російська автономія, де для російськомовного населення, попри окремі ситуації і звичну політичну риторику, насправді немає загроз у мовній, освітній, побутовій і культурній сферах. На цьому фоні вирішальним чинником поглинання ПР проросійськи налаштованого електорату у Криму стало подовження терміну перебування Чорноморського флоту РФ в

Севастополі – в символічному значенні цього факту, та відмова України від вступу до НАТО.

Внаслідок цих процесів, у 2010р. в політичній сфері Криму відбулися принципові зміни. Традиційна і звична кримська багатопартійність фактично перестала існувати.

КРИМСЬКА ДВОПАРТІЙНІСТЬ

Головними, хоч і різними за потужністю, політичними силами, які майже повністю визначають ситуацію на півострові на цей час, є Партія регіонів та Меджліс кримськотатарського народу. Перша має 74,8% всіх мандатів депутатів (у т.ч. 80% у Верховній Раді АР Крим, 79,6% мандатів міського та 68,9% районного рівня), другий – 7,5% мандатів (у т.ч. 5% у Верховній Раді АР Крим, 13,1% районного та 2,5% міського рівня)¹. Чисельність депутатів, за даними ЦВК України, наведена в таблиці “Представництво політичних сил у радах різних рівнів”.

Представництво політичних сил у радах різних рівнів

Політична партія	Всього в радах по АРК	%	Всього в міських радах	%	Всього в районних радах	%
Кількість депутатських мандатів (крім сільських і селищних рад)	1 434	100,0	686	100,0	648	100,0
Партія регіонів	1 072	74,8	546	79,6	446	68,9
Партія “Союз”	50	3,5	25	3,6	20	3,1
Партія Пенсіонерів України	3	0,2	3	0,4	-	-
“Сильна Україна”	45	3,1	23	3,4	20	3,1
Народний Рух України	107	7,5	17	2,5	85	13,1
“Народно-трудовий союз України”	2	0,1	2	0,3	-	-
“Нова політика”	1	0,1	1	0,1	-	-
Комуністична партія України	72	5,0	34	5,0	33	5,1
“Руська Єдність”	46	3,2	23	3,4	20	3,1
Народно-демократична партія (НДП)	1	0,1	1	0,1	-	-
ВО “Батьківщина”	12	0,8	4	0,6	8	1,2
“Третя Сила”	1	0,1	1	0,1	-	-
“Трудова Україна”	1	0,1	1	0,1	-	-
Українська селянська демократична партія	4	0,3	2	0,3	2	0,3
Молодіжна партія України	1	0,1	1	0,1	-	-
Політична партія “УДАР” (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка	1	0,1	1	0,1	-	-
Народна Партія	9	0,6	-	-	9	1,4
“Реформи і порядок”	1	0,1	-	-	1	0,2
“Союз Лівих Сил”	1	0,1	-	-	1	0,2
Соціал-демократична партія України	1	0,1	-	-	1	0,2
“Фронт Змін”	-	-	-	-	-	-
Соціалістична партія України	-	-	-	-	-	-
Ліберально-демократична партія України	1	0,1	1	0,1	-	-
Партія “Справедливість”	1	0,1	-	-	1	0,2
СДПУ(о)	-	-	-	-	-	-
ПСПУ	-	-	-	-	-	-

Виділено партії, що пройшли до ВР АР Крим.

¹ Депутати висувалися від Народного руху України.

Формальне представництво у кримському Парламенті та місцевих радах партії “Союз” (3,5% мандатів), КПУ (5%) та партії “Руська єдність” (3,3%) не впливає на кримську політику. Ці партії після виборів досі не висунули якихось програм діяльності в меншості. За цих обставин їх присутність чи відсутність у кримському Парламенті майже не має значення.

Нищівної поразки на місцевих виборах у жовтні 2010р. зазнали також досить потужні в загальноукраїнському вимірі партії – “Батьківщина” (не представлена у кримському Парламенті, 0,8% мандатів у місцевих і районних радах), “Фронт змін” (не представлена в радах усіх рівнів) та “Сильна Україна” (2% – у ВР АРК, 3,1% – у місцевих і районних радах). Ці результати принципово відмінні від електоральних результатів лідерів цих партій на президентських виборах 2010р.: тоді Ю.Тимошенко отримала у Криму 11,96% голосів у I турі та 17,31% – у II; А.Яценюк – 2,56% у I турі, С.Тігіпко – 10,97% у I турі голосування.

Аналіз спільних рис і відмінностей в діяльності політичних партій у Криму дозволяє зробити такий висновок. Електоральні результати всіх партій у 2010р. більшою мірою, ніж попередніми роками, залежали вже не від наявності медіа-ресурсів або реклами, а від “партійного будівництва”, тобто спроможності створити та постійно підтримувати розгалужену мережу місцевих організацій, активу, членів виборчих комісій, спостерігачів та агітаторів, які постійно працюють і в змозі захистити від викривлень результати виборів у процесі підрахунку голосів. Партії, що зазнали поразки, недооцінили значення цього фактору, переоцінили – політичної реклами, і не спромоглися створити такі організації (за винятком кримських комуністів, але там далися взнаки віковим чинникам). Після виборів вони, з урахуванням політичної безпринципності значної частини своїх активістів та/або їх розчарування поразкою, постали перед перспективою переходу своїх партій-ців до партії влади.

Виходячи з цього, можна прогнозувати, що **“кримська двопартійність”, яка складається з Партії регіонів і Меджлісу, найближчими роками може бути досить стабільною і переважно визначати політичну ситуацію в Криму.** При цьому, реальна вага політичного впливу Меджлісу може бути більшою, ніж відсоток його представників у радах – через значно вищий рівень організованості та пасіонарності. Водночас, політичний вплив

Меджлісу сконцентрований переважно в сільських районах Криму, де він корелює з часткою кримських татар серед населення.

У цілому, з урахуванням результатів виборів до сільських і селищних рад, в органах місцевого самоврядування АР Крим представлено 29 партій. Але аналіз розподілу мандатів, наведений в таблиці “Представництво політичних сил у місцевих радах АР Крим”, підтверджує зроблені вище висновки.

Крім занепаду більшості партій після місцевих виборів 2010р., можна зробити припущення, що мало ймовірно є поява найближчим часом реальних перспектив як створення нових політичних проектів у Криму, так і активної участі кримчан у таких проектах загальноукраїнського масштабу.

Дієві організації громадянського суспільства (не пов’язані з партіями або створені не для освоєння грантів), які б теоретично могли скласти підґрунтя таких проектів у Криму, останніми роками спрямовували діяльність переважно на спротив забудові рекреаційних земель та обмеження доступу населення до пляжів. Вони, як правило, локалізовані в окремих приморських містах, перебувають у “сплячому” режимі та активізуються лише в конкретних ситуаціях. Підґрунтя для таких дій скорочується через наслідки економічної кризи, що значно загальмувала комерційну забудову.

Реально діючі організації підприємців Криму складаються переважно з представників малого торговельного бізнесу й за останні роки виявили здатність лише до епізодичних (хоч іноді досить гострих) реакцій на конкретні прояви утисків з боку фіскальних структур або виконавчої влади. Асоціації промисловців, а також підприємців туристичного бізнесу, працюють у тісному контакті з органами влади та органами місцевого самоврядування й переважно займаються лобіюванням, демонструючи при цьому принципове невтручання в політику.

Водночас – і це є також новою обставиною політичної ситуації на півострові та новим фактором ризику – у фактично двопартійній ситуації, що склалася, кримський Парламент і місцеві ради значною мірою втратили функції механізму узгодження політичних та економічних інтересів різних суспільних груп, які вони все ж виконували попередніми роками.

Виразним прикладом цього є нове рішення щодо практичного розв’язання проблеми татарських самозахоплення і будівництва Соборної мечеті в Сімферополі на початку 2011р. – знайдене не в сесійних залах, а в режимі двостороннього діалогу керівників кримського Уряду (та одночасно Партії регіонів) з керівництвом Меджлісу. Сесійний зал Сімферопольської міськради (77,6% депутатів від ПР), що попередніми роками був нездоланною перешкодою у виділенні землі для кримських татар та для культових споруд інших, ніж УПЦ конфесій, підкорився партійній дисципліні.

Таким чином, склалася ситуація, коли головні проблеми Криму в політичній сфері є переважно внутрішньопартійними проблемами кримської організації ПР та іноді – проблемами її відносин з Меджлісом. Доречно зауважити, що

ПРЕДСТАВНИЦТВО ПОЛІТИЧНИХ СИЛ У МІСЦЕВИХ РАДАХ АР КРИМ

	Кількість депутатських мандатів у раді	Самовисування	Партія регіонів	Партія "Союз"	Партія пенсіонерів України	"Сильна Україна"	Народний Рух України	"Народно-трудовий союз України"	"Нова політика"	Комуністична партія України	"Руска єдність"	НДП	ВО "Батьківщина"	"Третя Сила"	"Трудова Україна"	Українська селянська демократична партія	Молодіжна партія України	"УДАР" Віталія Кличка	Народна Партія	"Реформи і порядок"	"Союз Лівих Сил"	Соціал-демократична партія України	"Фронт змін"	Соціалістична партія України	Українська морська партія	Ліберально-демократична партія України	Партія "Справедливість"	СДПУ(о)	Демократична партія України	Українська народна партія	ПСНУ
Міста																															
Алушта	168	47	103	4	2	5	1	1	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Армянськ	52	1	36	1	-	1	-	-	-	10	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Джанкой	36	-	31	-	-	1	-	-	-	2	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Белогорська	120	33	71	7	-	2	1	-	-	2	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Керч	50	-	42	1	-	2	-	1	-	2	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Красногвардійський	40	-	30	2	-	3	-	-	-	2	2	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Саки	42	-	32	2	-	-	2	-	-	2	2	2	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Сімферополь	248	30	169	12	1	6	9	-	-	12	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Судак	164	41	110	-	-	1	4	-	-	5	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Феодосія	183	68	101	-	-	4	-	-	-	6	2	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ялта	283	78	194	3	-	1	-	-	-	2	-	-	-	2	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Райони																															
Бахчисарайський	450	278	93	2	-	4	21	-	-	34	11	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	1	1
Білогірський	417	133	234	1	-	1	31	-	-	15	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Джанкойський	576	57	495	1	-	1	-	-	-	3	4	-	3	-	-	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	-
Кіровський	296	85	171	6	-	1	4	-	-	28	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Красногвардійський	470	394	49	2	-	1	6	-	-	3	14	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Красноперекіпський	244	55	169	13	-	1	2	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ленінський	541	103	399	9	-	8	2	-	-	4	4	-	4	-	-	-	-	-	3	-	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Нижньогірський	392	314	62	2	-	2	2	-	-	5	1	-	-	-	-	-	-	-	2	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Первомайський	312	99	178	7	-	4	5	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	16	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Роздольненський	248	33	187	-	-	4	-	-	-	3	17	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Сакський	516	154	325	8	-	12	6	-	-	3	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Сімферопольський	624	187	384	15	-	2	4	-	-	28	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Советський	248	55	173	1	-	-	2	-	-	6	11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Чорноморський	232	52	144	-	-	3	-	-	-	7	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	23	-	-	-	-	-

політична конкуренція в середовищі кримських татар найближчими роками, скоріш за все, не призведе до принципових змін у цій конфігурації.

Останні кроки керівництва кримського Уряду щодо діалогу із Меджлісом, можливо, започаткували новий етап розв'язання проблем кримсько-татарського народу. Символічна участь у закладенні мечеті не лише керівників Автономії, але й глав основних конфесій Криму, в т.ч. митрополита УПЦ, стала можливою, зокрема як результат тривалих процесів і практик міжконфесійного діалогу, що існують і спрацьовують на півострові в разі виникнення гострих конфліктів у міжнаціональних і міжконфесійних відносинах. Основним механізмом цих практик є Рада керівників конфесій, яка довела свою ефективність, хоч і не намагається широко висвітлювати цю діяльність.

У цілому, на початок 2011р. рівень традиційних політичних ризиків у Криму, який попередніми роками уявлявся досить високим або надто високим, ніби несподівано різко знизився. Нинішній розклад політичних сил у Криму дозволяє стверджувати, що безпекова ситуація у внутрішньополітичній сфері Автономії стала більш керованою і прогнозованою.

КРИМСЬКА ЕЛІТА

Принципово новим процесом у політичній сфері і сфері державного управління Криму за весь період існування Автономії, стала штучна заміна з середини 2010р. верхнього ешелону кримської політичної еліти на її однопартійців “зверху” та з інших регіонів України – яка, як уявляється, стала наслідком економічного занепаду та накопичення проблем у Криму впродовж 2005-2010рр.

Цей процес має три основні складові: (а) імплантатія нових керівних кадрів з-поза меж Криму; (б) обережна інтеграція до лав ПР найбільш помітних осіб з інших партій; (в) оновлення кримського партійного корпусу за рахунок залучення нових облич – насамперед, з числа керівників підприємств і місцевої інтелігенції. Одночасно з перших позицій усуваються найбільш одіозні особи “старої партійної гвардії”, які пов'язуються у громадському сприйнятті або з явним криміналітетом, або з корупцією. Однак у Криму немає “лави запасних” адміністративних кадрів, оскільки попередніми роками їх висування і просування здійснювалося за ознаками

здібності до участі в корупційних схемах земельного бізнесу та бізнесу на бюджетних потоках. Тому кадрова проблема вирішується шляхом залучення кадрів з інших регіонів України – навіть на посади, що не є вирішальними. Це викликає активну критику в ЗМІ та суспільстві щодо експансії “донецьких” і “макіївських”.

Радикальна заміна кримської еліти може зумовити конфлікт між групами впливу в самій ПР, у лавах якої є достатньо людей, особисто зацікавлених у збереженні бізнесових активів у Криму, – що може призвести до блокування рішень щодо модернізації Криму в Києві з використанням звинувачень у “відродженні кримського автономізму”. Останнє виглядає дуже вірогідним, оскільки для прискореного розвитку Криму будуть актуальними питання більш широких повноважень території, ніж в інших регіонах.

Командно-адміністративна стилістика, притаманна ПР, тяжіє до швидких і рішучих кроків, часом із застосуванням засобів тиску. Це може призвести до необережних і навіть силових дій, особливо в чутливих сферах міжнаціональних і міжконфесійних відносин. Утім, ця загроза не є фатальною. Стримуючим фактором тут є можливі реакції європейських і міжнародних організацій, співпраця з якими в межах пілотного проекту ЄС у Криму (в рамках Східного партнерства) є бажаною для кримського Уряду. Але відсутність сильної опозиції може зумовити наслідки, класичні для однопартійних режимів авторитарного типу: поступовий тренд від “освіченого авторитаризму” до “м'якої диктатури” або певної версії “білоруської” моделі з неминучою стагнацією в економіці та суспільному житті.

За цих обставин набуває принципового значення перспектива кримських організацій громадянського суспільства та ЗМІ, які фактично (крім Меджлісу) залишаються єдиним джерелом альтернативної точки зору. Кримські ЗМІ, з урахуванням поширення Інтернету, в цілому дають достатньо можливостей для висвітлення різних думок і поглядів на ситуацію. Кримське журналістське середовище певною мірою перебирає на себе функції опозиції. Міжнародна підтримка незалежних ЗМІ та велика кількість проєктів щодо “медіа-грамотності” останніми роками досягли своїх цілей (і продовжуються).

Ці виклики та загрози мають радше не інституційний, а суб'єктивний характер. Тому вони складні для прогнозування та мають значний коефіцієнт невизначеності.

У цілому, можна сказати, що кримська політична ситуація, вірогідно, вийшла на новий етап розвитку, на якому можна чекати виникнення принципово нових проблем і тенденцій, посилення кримського автономізму, появи нових соціально-політичних сил. Передчуття цих змін, а також визнання необхідності прискорення економічного розвитку Криму в контексті конкуренції в Чорноморському регіоні та ролі Криму в українській політиці в цьому регіоні значною мірою вплинули на характер процесу та результати розробки Стратегії соціального та економічного розвитку Криму на 2011-2020рр., затвердженої у грудні 2010р. ■